

HOLMI

XVIII. évfolyam 2. szám

2006. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Takáts Gyula:* Lesi, várja • 135
Sziklák, költők szava • 135
Hattyúk helyett • 136
- Rába György:* Költöző madár • 136
A változásról • 137
- Horváth Elemér:* milton olvasása közben • 138
átmeneti • 138
s lehet... • 139
- Darvasi László:* A stílus, a besúgó és a virágprofesszor
(*Regényrészlet*) • 139
- Barnás Ferenc:* három (*Regényrészlet*) • 148
- Jónás Tamás:* A jó fiú • 158
- Aczél Géza:* (vissza)galopp • 162
- Turbuly Lilla:* Sakkóra • 164
Hét és fél • 164
- Filip Tamás:* Tanúk • 165
Toll, papír • 166
Szájjal és lábbal • 166
- Majtényi László:* A fenyegetett én (Az információs kor
előérzete József Attila egyik
nagy versében) • 167
- Miskolczy Ambrus:* Miért éppen a cigányok? (Önkép és cigány-
kép instrumentalizálása a „Cigányiász”-ban
és magyar párhuzamai) • 173
- Székeley Szabolcs:* Köldök • 193
Tenger, némafilm • 193
Werk • 194

- Acsai Roland*: Vas István „A tragédia metafizikájá”-t olvassa • 195
 Novemberi köd • 195
- Raymond Carver*: Biciklik, bicepszek, cigaretták
 (*Króó András fordítása*) • 196
- Schein Gábor*: (a kalifa ajándéka) • 202
 (árnyak ellen) • 203
- Mihail Sebastian*: Napló, 1935–1944 (II) (*Részletek*)
 (*Vallasek Júlia fordítása*) • 204

FIGYELŐ

- Kemény István*: Komp-ország, a hídról (A Komp-ország poétája. In memoriam Ady Endre. Válogatta és szerkesztette Domokos Mátyás) • 220
- Nagy András*: A neheze (Hamvai Kornél: Hóhérok hava) • 226
- Szegő János*: Műkritikák léteznek (Kardos András: A véletlen tekintet) • 231
- Wilheim András*: Találtam egy könyvet. Oh! Divina sorpresa, Maestro! Divina sorpresa! (Alejo Carpentier: Barokk zene) • 234
- Palló Gábor*: Paranézés (Beck Mihály: Parajelenségek és paratudományok) • 236

• Fővárosi térzene •

- Nicholas Parsons*: „Hogyan használjuk az útikönyvet?": bírálat az idegen nyelvű Budapest-útikönyvekről (*Csáki Judit fordítása*) • 238

VITA

- Kieselbach Tamás*: Világszínvonalú-e a modern magyar festészet? (Válasz Forgács Évának) • 257
- Forgács Éva*: Válasz Kieselbach Tamás válaszára • 267

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00
 Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Köszöntjük a 95 éves költőt!

Takáts Gyula

LESI, VÁRJA

A kerti fát
néz Csu Fu
és ágai sora
mintha szólítaná,
de sejtí csak szavát,
mint dőlt torony
porából sejtí csak
a freskó Máriát...

Így üldögél
a világ hátán
lógatva lábát
dőlt kövön
és lombjai
és versei között
lesi, várja tovább
a sok-sok vanból a világ
jól rejtett válaszát.

SZIKLÁK, KÖLTŐK SZAVA

Forrás és vár
s egy vers között
szép szikláival
fogadta Drangalag

Öreg kövek
itt rakták szét
a vállukról a vén időt
és a holt vulkánok egyikén
Csu Fu megállt
és nézte csak tovább
hogy hangyaárnyék
és a sólyomszárny alatt

bükkfák, tornyok,
kondák, kocsmák között
a berken, nádon át
hogy nőtt és nő tovább
a Sohasem Egész
s vele hogyan,
mindig együtt
várak, sziklák, költők szava
és a holt vulkánon át
pincéivel, szőlőivel
mindig velük tovább
a Drangalag világ...

HATTYÚK HELYETT

November és hattyúk helyett
fehéren villámlik a tél.
És berkünk tündérpartjain
a zöld helyett
varjaktól sötét
égerfa áll.

Fénylő jegén
versek helyett
a túlsó partra át
süket magány suhan
a néma fakutyán.

Rába György

KÖLTÖZŐ MADÁR

Tudtam magam is költöző
madár vágyódom dél felé
bujtogat szürke télidő
nyútt testeké unt lelkeké
útra is keltem izgatott
ifjú várt húsod langymeleg

partja mosolyod ragyogott
réved maga a kikelet
az ismétlődő ingaút
éltetett engem a remény
általad sorsom visszajut
trópusára fagy idején
a felhőket kijátszhatom
a távont én leküzdhetem
mit nekem éhség mit a szomj
míg te vonzottál mágnezem
szárnyaltam tengerek fölött
nem is egy kontinensen át
elmaradtak a délkörök
velük el a belső csaták
s vihar ítélet ideje
jött eltérített elsodort
mint kit napfény nem várt sose
paradicsoma sose volt
azt álmodom azóta is
jó áramlat hátára kap
menedékembe visszavisz
élnem hiteles magamat

A VÁLTOZÁSRÓL

Kinek előőrse reménység
kívánt álmodott változás
a bevetetlen magasságok
nyarára hitt valami más
nem sejthet meg egyetlen állat
szárazföldi se tengeri
és nem tud róla a madár se
őket zsigerük kergeti
nem folyamatos károgaást
szolgálász te ember vagy szabad
unható trillák túsaként se
kell tengetned napjaidat
habot nem hasít a szerencséd
a szelek hátán sem röpül
ám bizalmaid téres a sorsot
betölthetni majd istenül
heverőn vagy álló helyedben
egekre kelni megtanít

használni ama láthatatlan
hajtómű káprázatait
időközben az útitársak
vagy épp álcázott lesvetők
ellentétes illúziók
csupán színváltozás előtt
a mán túl s a holnapon innen
lebeghetsz kiskirály aki
legyőzte a nehézkedést
s többé már nem csak valaki

Horváth Elemér

MILTON OLVASÁSA KÖZBEN

nézd én egyszerűen ötvenhatot
folytattam amikor nem jöttem vissza hozzád
a fiatal és önző hormonok
alulmaradtak a jogfolytonosság
lassan-lassan kikristályosodott
vérből vágyból és történelem lett
egy életnyi embertelen hideg
az első emberpár kiűzetett
maradt s nőtt a civilizált konok
kemény hübrisz hogy amit akarok
törvény akár az isten ellen is
(ahogyan milton birkózott vele)
vagy ha kevésbé kozmikusan kedveled
valószínű nem is szerettelek

ÁTMENETI

hamarosan fél évszázada lesz
hogy elválasztott bennünket egymástól
amit úgy hívunk hogy történelem
azóta elmúlt egy birodalom
világnézet ideológia
és túléltek mi is amiről éreztük
hogy csak együtt egyetlenegy egész

ha megengeded első szerelem
de szeretném ha tudnád hogy vagyok
ahogy mindig voltam nélküled is
hogy bármily isteni volt emberi
s hogy köszönöm ami az időt illeti
ugyanaz mint akkor átmeneti
ne aggódj el foglak felejteni

S LEHET...

s lehet nem tudlak elfelejteni
aki voltál az első szerelem
halálomig obszesszióm marad
a maradéktalanul isteni
éden amely már-már embertelen
érzékiség fordíts hátat neki
tedd túl rajta magad
illúzió és emlékezeten
ahogyan kosztolányi marcusa
ez van ez nincs és többé már soha
nem lehet másképpen a végzetem
ahogy a tiéd is józanul hidegen
ahogy csillag fagyasztó végtelen
örök ürességben maradj velem

Darvasi László

A STÍLUS, A BESÚGÓ ÉS A VIRÁGPROFESSZOR

Regényrészlet

Kigl szerkesztő nehézkesen fölállt, nyújtózkodva megropogtatta csontjait, majd kitérte az ablakot, hogy a huzat kilebbentse a helyiségből a szivarfüstöt. Nyomban éles hideg vágott az arcába. A szerkesztő szórakozottan álldogált egy ideig, majd visszaült a székébe, az ujjait tornáztatta, hallgatta a könnyű roppanásokat.

Csizmasarkak kopogtak végig az utcán, s az alant járók csakis a gyűlölt policájok lehettek, akik sötétzöld, piros hajtókás, rézgombos kabátban, fejükön fekete csáköval,

vállukra lógatott puskával járőröztek a városban. A policájok Szeged városának megadták a tiszteletet, mert mindig párban jártak, és ha egyikük vékony volt és hórihorgas, akkor a másik éppen az ellenkező méretekkal bírt, alacsony volt, a teste hordószerű, s nagyokat szuszogva tolatott a társa mellett. A szegediek titokban sokat nevettek rajtuk, és grimaszoltak a hátuk mögött, az ülepüket mutogatták utánuk, ám amerre a policájok elhaladtak, zavart csend támadt, a kapuban ácsorgók beszéde óvatos suttogásra váltott, elmormolt szavakkal szóltak a családjukról, suttogva beszéltek időjárásról és termésről, közelgő hetivásárokról, a tekintetek a földet fürkészték, másoknak meg halaszthatatlan teendőjük támadt.

Kigl újra az ablakhoz lépett, előrehajolt, kibámult az utcára. Végre vége az átkozott télnek, a szerkesztő ki nem állhatta a hideget, a fagyot, gyűlölte a havat, de sajnos még mindig látszik a lehelete. A policájok a szerkesztőség épülete előtt álltak, a névtáblát fürkészték. Herzlich willkommen, szólt le nyájasan Kigl, és szélesen elmosolyodott. Az ilyesfajta üdvözlést akár gúnynak is vehették volna, a policájok mégis szó nélkül mentek tovább.

Dögöljetek meg, mormogta Kigl, s mert a kisebbik policáj hirtelen visszaneézett, a kívánság újra széles mosollyal és heves bólogatással zárult. Jól van, akkor is dögöljetek meg. Pusztuljatok, kutyák. A pokolba veletek!

Kigl kelletlenül fölsóhajtott, mert eszébe ötlött, hogy holnap jelentenie kell. Ha nem jelent, elveszik a lapot, bezárják a szerkesztőséget, szélnek eresztik a munkatársakat. Finoman, de egyértelműen adták a tudtára, hogy soha nem lesz nyugta, a nyakára járnak, a vérért fogják szívni. Nem kellett őt erre figyelmeztetni, felfogta ő magától is, hogy olyan csapdába sétált bele, amelyből egykönnyen nem fog kikecmeregni. A csudába is, csapott a levegőbe, majd a borosüvegért nyúlt, telitöltött egy poharat, és egyetlen hajtásra kiitta. Az alkarjával törölte végig a száján. Azon tűnődött, ezúttal miről szóljon.

A városszéli gyilkosság különböző híreiről, a teljesen megalapozatlan pletykákat is beleértve, szólt már többször is. Előbb egy fiatal rózsakertészre terelődött a gyanú, hogy ő ütötte volna agyon az uradalom jószágigazgatóját még az ősszel. Aztán a közeli grófság kertészeire hullt a gyanú árnyéka, akik közül néhányan a szabadságharcban is részt vettek. Most meg arról susstorog a nép, hogy a gyilkosság reggelén három kocsi állt meg a ház előtt, abból elegánsan öltözött, komor tekintetű, hallgatag urak szálltak ki, jómódú, környékbeli gazdák, szótlánul behatoltak az épületbe, és ők verték agyon s rabolták ki a jószágigazgatót. Aztán arról is beszélt már Kigl, hogy a Szegedi Baráti Kör legutóbbi dalestjén egy pesti dalnokra, bizonyos Zserkovitzra éppen a Mozart-ária közben tört rá a csuklás, bár a beszámolóhoz figyelmesen hozzáfűzte azt is, hogy az énekes mindig is a császár iránti rajongásáról volt híres, ezért, hogy éppen Mozart Sarastrojának áriájával csúfolódjon az államrend és a császári korona tekintélye fölött, aligha hihető, bár az sem tagadható, hogy többen kuncogni kezdtek, sőt egy-két leplezetlen kacaj is fölhangzott a teremben.

Beszélt Kigl már a cigányokról is, akiknek van egy Gilgames nevű vajdájuk, és az a szóbeszéd járja róluk, hogy titkuk van, rejtegetnek valami nyomorékot. Furcsa, töpörödött lényt véltek többen is látni az egyik házukban, a bénának világítottak a csontjai. Egy-két éve zörögtek be a szekerekkel ezek a cigányok Szegedre, és azóta fölhúztak néhány ferde falú, szalmatetős házat. A vajdájuk, ez a Gilgames nevű pedig olyan átszellemült ábrázattal járkal a városban, mintha ugyan az ő seggéből gurult volna elő az aranyalma. S ez a mindentudó varázsló sem igaz, hogy lenne nekik ilyesmi emberük. Mese, gondolta Kigl, és elfintorodott. Semmire se való, hazug mese, mert a város

újdonsült cigányai, akik a szabadságharc, pardon, az országos rebellió bukásának napjaiban lopakodtak be a városba, szegények voltak, akár a zúzmarás téli hajnal, a zenéléshez se igen értettek, ahogy pedig az őshonosok elég ügyesen cincogtatták a hegedűt, és vasat kikalapálni, üstöt foltozni se tudtak különösebben, ezért leginkább a folyóhoz jártak halászni, vagy a mocsarakhoz szöktek csíkot, békát, apróhalat fogni. A kölykeik éppúgy loptak, akár a régiek purdái. Néha összeverekedtek, megvívta egymással, egyébként békén voltak.

De ha már jelentenie kellett Kiglnek, márpedig kéthetente megkeresték, rászóltak, üzentek érte, akkor leginkább olyan eseményekre hívta föl a kíváncsi urak figyelmét, amelyeket egyébként maguk is láthattak a két szép szemükkel. Részletesen, a legcsekélyebb ironia nélkül beszámolt arról, hogy a városban egy délelőtt hány Kossuth-kalap és Kossuth-szakáll tüntetett a rebellió szellemében. S nem hagyta szó nélkül azt az érdekességet sem, hogy némelyek látványosan nemzetiszínű zsebkendőbe tüszögnek, abba fűjják az orrukat. Szólt arról, hogy megannyi birtokos és nemesúr igencsak morgolódik, és igen megalázónak tartja, hogy még a fácán kilövéséhez is Waffepass szükségeltetik. Néhány hete egy Kigl számára ismeretlen gazda a trafikdohány minőségét kritizálta a nyílt utcán, és a dohánymonopólium kárhóztatásához is vette a bátorságot. Kigl gondosan jelentette ezt az eseményt is. Megírta, elmondta, kifecsegte, ami egyébként köztudott volt, legfeljebb hallgattak róla az emberek, mert arról minek is beszéljenek, amivel különben csendben és szívósan tüntettek. Kiglnek természetesen egyetlen porcikája sem kívánta a jelentéstevést, miközben ellepték a közéletet ekkoriban olyanok is számosan, akik kedvüket lelték a spionkodásban, sőt kötelességüknek tekintették mások titkainak, gondolatainak a továbbítását. Bécsben „náderereknek” neveztek az effajta jellemtelen urakat vagy hölgyeket. Kigl nem fűtötte szenvedély, igazából tojt a lázadó Kossuthra, és tojt az ifjú császár őfelségére is, tojt a birodalomra, Kigl azért lett besúgó, mert félt tőlük, és mert eltűnt fiára hivatkoztak, akiről a véres délvidéki csetepaték óta nem hallott semmit. Azt ígérték neki, segítenek előkeríteni a gyereket, aki majd’ három éve vészelt el. Szegény Náci talán már nem is él. Vagy fogságban sínylődik. Kigl felsóhajtott. Olykor elég volt csak arra gondolnia, hogy közeleg a jelentéstétel alkalma, máris rohant az árnyékszékre. Ilyenkor aztán mondta is magának, hogy az ember legokosabb testrésze a segge. A szájon keresztül be természetesen lehet menni, és ki is lehet jönni. A szem gyakorta nem azt látja, ami pedig történik. A gondolat nem a tudást segíti, hanem a félreértéseket és az ostobaságokat szaporítja. A fül soha nem az igazán fontosat hallja. Ám a segg csak azt adja vissza a világnak, amit az ember megkapott, ezért a seggünk a legokosabb, a legmegbízhatóbb tagunk. A segg nem hazudik, mint a szem, az orr vagy a fül vagy a szív.

Ám ahogy közeledett a találkozás napja, mindinkább várni kezdte mégis az eseményt. Egyre erősebben kívánta, hogy megtörténjen a találkozás, hogy beszélhessen végre, hogy ott üljön vele szemben a csöndes, borotvált arcú úr, s figyelmesen, mintegy elismerően hallgassa, amint Kigl egyik mondatát a másikba ölti. Mert Kigl végül is szeretett beszélni. Mint amikor az ember a világvégi szakadék mellett is játszik. Egy igazi színész a saját halálát is el akarja játszani. Jó éve már annak, hogy először megkeresték, s ahogy múlt az idő, a szerkesztő egyre idegenebbeknek érezte azokat a közeli és távoli ismerőseit, akiről információkat tartozott közölni, holott mindig is igyekezett a leginkább terhelő és nyilvánvalóan kompromittáló adatokat elhallgatni vagy a jelentőségüket kicsinyíteni. Nem azért tett így, mert becsületes akart lenni. Beszerverték, hát a becsületéről végérvényesen lemondhatott. De nem mondott le az önbe-

csülésről! Kedvenc mondása az volt, hogy az embernek a keresztfán is legyen tartása. Kigl a jelentéseiben rendszeresen szelektált és mérlegelt, voltaképpen újrafogalmazott, s a saját elgondolása szerint láttatta a világ eseményeit. Néha kitalált történeteket és embereket. Egyszer például azt mesélte a bécsi úrnak, hogy egy ember a korzón váratlanul odalépett hozzá, és a fülébe suttogta, uralom, Petőfi él, és a szabadságharc regényét írja egy közeli tanyán. A bécsi úr szeme pajkosan csillogott, de nem szólt. Kigl mindig az a vágy vezérelte, hogy jelentéseinek könnyed és mértéktartó stílusa egy mélyebb, titokzatosabb, szavakkal már nemigen meghódítható világ felé mutasson. Ő aztán pontosan tudta, miféle pletykákról szólhat még, mert túlonként nagy kellemetlenség nem származhat a dologból, s mi az, amiről hallgatnia kell, mert a szavai egy borzasztó tragédia szelencéjéből engednék szabadjárá a gonosz erőket. Ám a legérdekesebb az volt mégis, hogy egy valóban súlyos, mindenképpen jelentésre váró eseményről hogyan tudott úgy szólni, hogy – miközben egyáltalán nem került meg a problémát, annak súlyát és jelentőségét – beszámolójának építményéből, szavainak és mondatainak rendszeréből nem a terhelő, vádként megfogalmazható bizonyosság, hanem éppen ellenkezőleg, bizonytalanság és kétely sugárzott. Neki aztán nem hányhatták a szemére a megbízói, hogy óvakodna beszámolni a nyilvánvalóan veszélyes esetekről, ám ő mindig képes volt a dolog élét elsimogatni.

Kigl úgy gondolta, amit ő tesz, hasonlóan művészet, mint a verselés vagy a festészet. Valósággal gyűlölte már a megfigyelt ismerőseit. Szenvedélyes, boldogtalan haragot táplált irántuk, őszinte személyes sértettséget érzett, amiért olyan óvatlanok és figyelmetlenek, hogy képtelenek az eszükbe venni, mit lehet még éppenséggel és mit nem szabad már semmiképpen sem kimondani, miféle mondatokért járhat tortúra, beidézés és meghurcoltatás vagy dohos börtönszoba valahol a császárság egyik távoli szegletében, Theresienstadtban vagy Kufsteinben. Néhányan még tüntettek is az ostobaságukkal, amit persze ők bátorságnak vélték! Ezek a díszes, atillás urak, ezek a tejföllösszajú ifjú emberek, ezek a kocsmatöltelek vagy szellemi naplopók jártatták a szájukat, és csak mondták, ahogy éppen eszükbe jutott, ezért aztán mindig neki, Kiglnak kellett finomítani kijelentéseik durvaságát. Ki mentette meg őket? Hát hiszen éppen ő, a besúgójuk!

A szerkesztő keserűen elmosolyodott, majd újra a szájához emelte a borosüveget.

Hosszan ivott.

A stilisztákat mindig is megvetették az akarat és a gyakorlat kérges kezű bajnokai. Holott a stiliszták voltak azok, akik elviselhetővé tették ezt a szörnyű világot. Hiszen a teremtés óta minden igazán jelentős gondolkodó stilisztá volt! Stilisztá volt például Lucifer, a bukott angyal is, és nem kevésbé volt az Jézus vagy Mohamed. De leginkább persze Júdás, akinél tragikusabban senki sem szembesült azzal a keserű, bár jóleső ténynel, hogy mindig megtörténik, aminek meg kell történnie, ám választásunk nekünk is van. Száz fa közül az lesz a miénk, amelynek az ága elég erős a halálunkhoz, ám nem elég erős, hogy hosszan is elbírja szomorú testünket, amelyet elejt végül, mi pedig ott heverünk majd a kihúlt földön, kiszakadt belekkel, körbedíszítve az áruulásért kapott aranypénzekkel. Ilyen gyönyörű képért, vélte Kigl, érdemes áldozatot hozni. De olyanért, hogy egy kopott kőkerítéshez állítanak, és remegő kezű, fiatal fiúkkal úgy lövetnek le, akár egy kutyát, aligha. Oly könnyű hirdetni, hogy szabadság, forradalom, humanizmus, emberiség, morál! Morál?! Badarság, hazugság, mesebeszéd! A moralistákról utóbb mindig kiderül, hogy szörnyetegek, mert véres törvényekkel tűzdelik tele az életet, ahelyett, hogy formákat szabnának neki. Nem moralistának kell lenni,

hanem stílusosnak! A stílus nem egyéb, mint a szájalmas tartalom úrmértékének a kitágítása, mindannak, ami vagy, egészen pontosan annak, ami lehetnél. A helyes és jó stílus az egész világot kísérti. Kit érdekeli az élet maga! Megszületünk, élünk, eszünk és nemzünk, és egy napon ránk hányják a földet, ennyi az egész. Ám a teremtésnek máris stílust és elevenséget ad a bűn, a szeretetnek a keresztalál, az emlékezésnek pedig a felejtés rettenetes szépsége. Nem az a fontos, hogy nevétsz, sírsz vagy bosszankodsz. Hanem hogy min nevétsz, sírsz vagy bosszankodsz, bólogatott a férfi.

Ő, Kigl szerkesztő az, aki óvja heves és meggondolatlan barátait, s nemcsak a letartóztatástól, a börtöntől, hanem saját maguktól, szellemi hiányosságaiktól, jellemük torzulásaitól is védi őket, miközben ezek az oktalan emberek, akik nemzetiszínű masnikkal kötöztetik át a szívüket, és könnybe lábadt szemmel suttogják maguk elé, hogy magyar, nyilván a szemébe köpnének, s a legmélyebb megvetésükkel sújtanak, ha egy nap a tudomásukra jutna, hogy rendszeresen találkozik a magas homlokú, halk beszédű, borotvált arcú bécsi úrral. A bécsi úr, akinek a nevét nem tudta Kigl, magyarul éppoly jól beszélt, mint ő, megértő társalkodónak bizonyult, és hasonlóképpen nagyra értékelte a stílus jelentőségét. A bécsi úr drága szivarokat szívott, finom szabású öltönyben, mindig elegánsan járt, megválogatta a szavait, és feltűnően figyelmes volt. Jóllehet nyilvánvalóan megtehetette volna, mégsem fenyegetőzött, soha nem beszélt vele emelt hangon, és általában nem kívánt túl sokat, ritkán kért annál többet, mint amennyit Kigltől a jelentések révén megkapott. Olykor egy-egy történetnél azért közbekérdezett, visszatért egy már elmesélt fejezethez vagy részlethez, hümmögött és bólogatott, és Kigl, aki a tapintat kedvessége mögött mégis megérezte a börtönodú nyirkos hidegét, ilyenkor rendszerint értetlenséget színlelt. A bécsi úr őszintén kétségbeesett, hát csak ennyi, suttogta maga elé, a fejét csóválta, de közben a szeme pajkosan csillogott, mint aki jelezni kívánja, hogy érti a tréfát.

Kigl tudta, hogy minden ártatlannak tűnő kérdés körmönfont csapda, és minden udvarias kérdés voltaképpen már parancs vagy fenyegetőzés, a meglepődés okozta felkiáltás igazi színjáték, egy-egy közbevetett megjegyzés pedig gyakran már ítélethozatal a renitensnek minősített cselekmény fölött. Ezekkel a színjátéki elemekkel még elbírt Kigl. Hiszen ő is színész volt, és bizony nem is akármilyen szintű játékos. Csakhogy volt egy olyan eszköze is a bécsi úrnak, amellyel Kigl rendre nem boldogult. Ez volt a csend, a némaság szorongató tartománya. Olykor előfordult, hogy a bécsi úr csak hallgatott. Puha, rezzenéstelen arca fényben ázott, nem kérdezett, nem szólt közbe, néha a kezét maga elé emelve a körmeit nézegette, vagy a foppiszkálójával játszott. Mint akit egyáltalán nem érdekel a másik. Mint aki nem is hallja, mit mondanak neki. Nem kérdezett közbe, nem bólintott, s nem mutatott csöppnyi érdeklődést sem. Az effajta viselkedés elbizonytalanította Kiglt, kétségbeesett, félni kezdett, és elhallgatott ő is. Egyszer egy egész órán keresztül ült így a bécsi úrral, és amikor a férfi végre halkan megszólalt, kedves Kigl úr, most akkor mondja el, kérem, miféle kapcsolatai vannak ennek a Szép Imrének, a szerkesztő dideregve, összefüggéstelenül, a maga építette gyönyörű szerepéből végleg kiesve engedelmesen, sután és stílustalanul mindenről beszámolt.

Kigl szerkesztő már úgy ült a székén, mintha karót nyelt volna. Hórihorgas, vékony ember volt, állát borotválta, és egyébként szerette, ha félnek tőle. Szerette nagyon, ha egy pincér vagy a máskülönben igencsak rátarti kávéház-tulajdonos meghajol előtte. Az ablakot már becsukta. Percek óta nem mozdult. Érezte a szoba hasadékein áthúzó léghuzatot, megborzongott. Hideg szél csattogott végig Szeged városán. Belemart a járókelők arcába, felfeszegte a rosszul leszögelt táblákat, nyikorogtatta a cégéreket.

Kigl szerkesztő megmozdult, ujjbegye önkéntelenül beletévedt az asztalán álló folyondár virág földjébe. Nem tudta, miféle növény kókadozik az asztalán. A föld száraz volt, a virág szomjazott. De a vizeskanna a sarokban állt, és messze volt. Aztán eszébe jutott, hogy este elmegy Koroknainéhoz, a vastag derekú, szomorú özvegyhez, akinek a férje városi tisztviselő volt. Néhány hónapja kipattant, hogy Koroknai megdézsmálta a városi segélykeretet, s amikor a dologra fény derült – a háttérben nem kis szerepe volt ebben persze magának Kiglnak is, aki finom célzásokat tett a lapjában bizonyos eltűnt vagy titokzatos módon igencsak megcsappant mennyiségű adományokra –, szegény pára követ kötött a nyakába, és egy kikötve rostokoló búzaszállító hajóról a vízbe vetette magát. Bizony nem mindegy, hogyan fullad meg az ember, ha egyszer meg kell fulladni, ennek az enyveskező tisztviselőnek a halála mégis jól illusztrálta a stilszták finomságát és a formák iránt érzett felelősségét. A vízbe zuhanó Koroknai kabátja beleakadt egy kampóba, mely a hajótest oldalából hajlott előre, így a nyomorult fennakadt, de úgy, hogy a feje, amelyet lefelé húzott a kődarab, még éppen belelógott a vízbe, ám a törzse már nem. Úgy lógott szerencsétlen a hajó oldalán, mint holmi dísznek kiakasztott bábu, s Kigl igencsak értékelte ezt a stílusos megoldást. A tisztviselő özvegye akkor lett Kigl szeretője, amikor a szerkesztő személyesen kereste fel az asszonyt alsóvárosi otthonában, csak hogy tanúja lehessen a foglalásnak. Az özvegy ott maradt egy csaknem kiürített lakásban, és aztán csöndesen szipogva hagyta, hogy Kigl mellé üljön, hozzáérjen, majd vetköztetni kezdje. Kigl máig sem érti, a nő miért engedi az ágyába. Mert felnéz rá, tiszteli a foglalkozása miatt? Vagy inkább szájalomból? Ám ez a szájalom természetesen nem rá, Kiglre vonatkozik, hanem saját magára – a nő csak azért hál vele, hogy sajnálhassa magát, tudniillik szeretkezés közben gyakran elered a könnye, s halkán jajgat, mint egy gyerek. De ez nem érdekes, mert az ilyen viselkedés nem a helyes stílust képviseli. Ez csak gyengeség, és Kigl soha nem igyekezett az asszony fájdalmát enyhíteni.

S ebben a pillanatban odalént fájdalmas csikorgással nyílt az utcakapu. A szerkesztő kellenlenül elfintorodott, s önkéntelenül is számolni kezdte a falépcső reccsenéseit. Fölkészült, hogy valamelyik hitelezője, éppen törzshelyének, a közeli kávéháznak a tulajdonosa fáradt el hozzá személyesen, hogy az iránt érdeklődjön, a szerkesztő úr a számláját melyik nap méltóztatik kiegyenlíteni végre. Hébe-hóba, vagyis hetente néhányszor az ő kávéházában ebédelt, alkalomadtán nála költötte el a vacsoráját, a rózsásra sültött, majorannás báránycombot vagy a forrón gőzölgő birkapörköltet, és rendre hónap elején fizetett. Ám most nincs miből, most egy árva fityingje sincsen, és mert elképzelné sem tudja, mikor lesz, stílusosan kell megfelelnie a kávéház-tulajdonosnak. Aki egyébként türelmes, megértő és nagyon buta ember – hiszen az efféle se nem kicsi, se nem nagy tulajdon, mint amit ez a kávéház jelent az utca végében, valójában bizony tunyává tesz, elbutít. De mert Kigl szerkesztő a léptek zajába újra belehallgatott, rájött, hogy könnyebb testsúlyú ember közeledik, mint a hordótestű kávéház-tulajdonos. Talán valamelyik megbántott színész lehet, akinek művészi érzékenységét és tehetségét – természetesen teljes joggal, habár így sem eléggé keményen – megkérdőjelezte. Egy szigorú bírálat után a színészek nagy hangon fenyegetőztek, súlyos pofonokat helyeztek kilátásba, de aztán egy kedvesebb kritika nyomban kezességűvé változtatta őket. Fajankók, mind fajankók, gondolta Kigl. S ahogy idáig ért az elmélkedésben, váratlan határozottsággal verték meg az ajtót, amely választ sem várva szinte azonnal tárult, s egy ismerős férfi feje bukkant föl az ajtórésben.

Szép Imre, a növénytudós jelent meg a Szegedi Híradó szerkesztőségében, s állt meg a szerkesztővel szemben, merőn rábámulva, mintegy farkasszemet nézve vele, és Kigl

egyszerre érzett megkönnyebbülést, csodálkozást és zavart. A professzor szétnyitotta kabátját, belső zsebéből kirántotta a Szegedi Híradó legfrissebb, három nappal azelőtt megjelent számát, majd teátrális mozdulattal az asztalra, a szerkesztő orra elé csapta. Csaknem fölborult a borospalack, a szerkesztő szórakozottan nézte, de nem nyúlt az üveg után. Az összehajtogatott újság lassan szétnyílt, és éppen azt az oldalt mutatta, amelyen egy ismeretlen tudós természettudományos értekezését közölték a tárcarovatban. A tudós egy rendkívül érdekesítő útikönyvről írt színes, eleven bírálatot. Izgalmas, nyugtalanító és legfőképpen kifogástalan nyelvezetű írás volt. Ez pedig különösen tetszett Kiglnak. Ám valamiképpen mégis szokatlan volt a dolgozat szóhasználata, mintha idegen nyelvből lett volna lefordítva, vagy olyan ember írhatta, aki sokat élt külföldön, Itáliában vagy Franciaországban. Ám érveléseinek eleganciája, a következtetések finomsága, a lenyűgöző tárgyi ismeret, a távoli világok, a gyönyörű kertek és pompás parkok, tájrészletek és vidékek megfestése olyan élethűre sikeredett, hogy Kigl szerkesztőnek kétsége sem volt, az írás csakis dicsőségére válhat a lapnak, még a legjobb pesti vagy bécsi lapok is kapkodnának érte, ráadásul közzétételébe a cenzorok sem köthetnek bele, hiszen tisztán tudományról van szó. Kigl a vendég földútlóságáról látszólag tudomást sem véve elmosolyodott, s némiképpen megemelve a maga hosszúra nőtt, csikorgó testét, a szemközi székre mutatott, parancsoljon, professzor úr.

Szép Imre azonban állva maradt.

Maga közölte ezt az írást?, kérdezte jellegzetes hangján. Halkan és jelentősegteljesen ejtette ki a szavakat, és úgy csücsörített, mint aki éppen megcsókol egy virágbimbót. A szerkesztő vállat vont, s a pipája után tapogatott a kéziratokkal telezsúfolt asztalon. Ez bizony fogós kérdés. Ugyan ki közölhette volna, ha egyszer a Szegedi Híradóban jelent meg?!

Természetesen mi közöltük, mondta fáradtan.

Maga írta?, csattant az újabb kérdés.

Én?! Ugyan kérem, maga szerint értek én a kertépítéshez?! Kigl őszintén felnevetett. Mint látja, Szép úr, egy Jozef Leaf nevű tudós jegyezte a tanulmányt. Hogyan is venném a bátorságot, hogy a tudománynak eme számomra ismeretlen tájékára merészkedjem?! Az én műveltségem kevés ehhez, mosolygott némileg gúnyosan Kigl. Néhány mondatba ugyan belejavított, de hát ez csak a szokásos szerkesztői eljárás volt, s ehhez a tudósnak semmi köze.

Ismeri ezt a Leaf nevű embert személyesen?, kiáltotta Szép Imre. Volt a viselkedésében valami túlzó, valami illetlen, és ezt Kigl, bár nem mutatta, a lelke mélyén mégis komolyan nehezményezte. A szerkesztő egyszerre úgy érezte, hogy kihallgatáson van, ráadásul a saját birodalmában, és ehhez nem volt hozzászokva.

Egyáltalán nem ismerem a bírálat szerzőjét, mondta fojtott hangon. A küldemény különlegesen finom tapintású postai csomagocskában érkezett, s a küldő személyét nem jelölték meg.

Értem, mondta Szép Imre, majd hátrafonta karját. Járkálni kezdett a kicsiny s egyéb-ként is zsúfolt szobában. Csaknem felrúgta a vizeskannát. A szerkesztő minden mozdulatát figyelte, már egészen kellemetlenül érezte magát. Előügyeskedett az oldalfiókból egy újabb poharat, bort töltött bele, s a vendég felé nyújtotta. Szép Imre úgy hajtott fel az italt, hogy nem is pillantott a szerkesztőre. Aztán az üres pohárba meredt, majd megfordította, és rázogatta. Végül megcsóválta a fejét, hűmmögött. Egyetlen kósa csepp sem maradt a pohárban.

Ellencikket szándékozik írni, tanár úr?

Szép Imre csikorogva nevetett fel. Az állát simogatva megállt, mintha előadáson volna, majd úgy fordult a szerkesztő felé, aki máskülönben vele egykorú ember volt, akár a diákjához.

Ez az írás, kezdte halkán, súlyosan, amely kiszedve, betördelve itt sötétlik az ön újságjának lapjain, bökött a Szegei Híradó papírára, és olvashatja boldog-boldogtalan, olvashatják az együgyű gyermekek éppúgy, mint a komoly tudósok, városunk megbecsült akadémikusai vagy akár a kocsmatöltelékek, katonák, hivatalnokok, besúgók és költők, nos, ez az egész cikk, lobogtatta meg Szép Imre a hírlapot, mint valami bűnjel, egyszerűen nem igaz!

Nem értem, dünnyögte zavartan a szerkesztő.

Ez az írás minden tekintetben híján van a helyes vagy éppen valószínűsíthető állításoknak. Ez az írás nem hamisítvány, kérem, mert nincs tárgya, melynek tulajdonságait, jellemvonásait lemásolhatta volna. Az ön lapjában, szerkesztő úr, naponta bántó képtelenségeket és rosszhiszemű félrehallásokat olvashatunk. Az önök igazságai az egymással viaskodó nagy hazugságok részecskéi csupán. Ez a pontos és határozott nyelvű, olykor költői stílusesszókban sem szűkölködő kritika körmönfontabban, szellemesebben bánik az igazság, a hazugság, az álom és a realitás kérdéseivel, mint a lap egyébkénti cikkei, melyek éltető eleme a gyáva inszINUÁCIÓ és az ösztönök fölkorbácsolása.

Kigl szerkesztő megelégette a sértegetést, szólt volna, ám Szép Imre megemelte a hangját.

Utánajártam, megvizsgáltam mindent, szónokolta, és kiderítettem, hogy azok a városok, melyeket a bíráló említ, nem léteznek, amiképpen nem léteznek azok a kertek, birtokok, kastélyparkok, azok a művészi érzékkel gondozott virágültetvények, azok a sebes iramodású folyócskák és festői tájrészletek, melyekről a bíráló olykor élesen, máskor gyöngéd biztatással megemlékezik, valamint nem léteznek azok a lankák, völgyek és hegyek, amelyek leírásait a kritikus olyan kedvvel citálja ebből a nem létező könyvből.

Hiszen hiába is keresnénk a gyönyörű Pascal kertet Párizstól délre, alig harminc kilométerre a Beui nevű, állítólag mogorva parasztok lakta, ám festői városka határában, hiába keresnénk e kert ritka orchideagyűjteményét és figyelemre méltó rosariumát, mert nincs, mert nem létezik arrafelé ilyen település, és nincs ilyen nevű kert sem, következésképpen nem létezik a kertet körbekerülő kőfalba véssett felirat sem, amely e bíráló szerint így szól, idézem: „azoknak a filozófusoknak az emlékére, akik semmit sem mondtak el, amit szerettek volna”, ellenben igenis pompázik Párizstól északra az Ermenonville-nek nevezett gyönyörűséges park, talán még maga is hallott róla, Kigl úr, tudomása van arról, hogy Ermenonville-ben maga a nagy Rousseau töltötte életének utolsó éveit, és ahol Montaigne tiszteletére azt vészték a Filozófia templomának falára, idézem: „az ember, aki mindent elmondott”.

És Kigl úr, nem létezik San Leandróban, Madridtól északra a „Nagy Manuel útvesztő”, melynek indákból, hajtásokból és gyökerekből szőtt sűrű labirintusában minden évben eltéved egy-egy kislány vagy fiúcska, ezért őket, kiknek nevetése és sírása éjszánkánként a városba is behallatszik, „Manuel gyermekeinek” nevezik a környékeliek, nem, nincs ilyen útvesztő, és hiába is keresne, Kigl úr, Madridtól délre olyan városkát, melyet San Leandrónak neveznek, ellenben Barcelona városában tudunk az úgynevezett Horta labirintusról, melynek falait már valóban kizárólag növényekből és levelekből, egymásba fonódó, eltéphetetlen levélszárakból és gyökerekből, gondosan nyírt sövényekből építettek hosszú évszázadok alatt.

És nincs, kérem, tiszafaerdő Hollbauban, Hamburgtól északra, mert Hollbau sem létezik azon a tájékon, ám igenis van gyönyörű tiszafaerdő Észak-Bajorországban, Bodeltal környékén, továbbá nem a dél-angliai Gellington tiszafája a világ vélhetően legidősebb ilyen példánya, hiszen a gyógyvizeről és gyógyító hatású köveiről híres Gellington nevű falucskát sehol sem lelhetjük, hanem tudunk egy yorkshire-i példányról, melynek korát háromezer évre becsülik a szakértők, és, kérem, nem a német Meyer, illetve a flamand Boor vitatkozott néhány évtizede, a napóleoni háborúk alatt a kertek szerkesztési szabályrendszerén, tisztelt szerkesztő úr, hanem az angol Brown, aki föltétlen híve volt a Hogarth-féle szépségvonalnak, vagyis míg Chambers, ez a törekvő svéd azt hirdette, hogy a kertek adott részein az egyenes vonalak alkalmazására van szükség, addig Brown a hajlékonyság, a hullámzás és az ívek fontossága mellett tette le, hogy úgy mondjam, a garast.

Szép Imre arca vörös volt, s úgy lihegett, mintha menten megütné a guta. De mély lélegzetet vett, és könyörtelenül, eltökélten folytatta.

Továbbá, Kigl úr, nem létezik az a szakirodalom, amelyre a nem létező könyv nem létező szerzője hivatkozik, s amelyet szintűgy maga a bíráló agyalt ki és kezel tényként, olykor elismerőleg, máskor pedig kedvetlen viszolygással, mert nem írt kótant Gragl, Klein, Janáček és Folla, nem írt levegőtanulmányt Holland, Fanta, Fluido, nem írt térképészeti tanulmányt Batarescu, Tell és Morrisson, és nem írt Schüttelmeier a hóról, Perl a jégképződésről, Sageveau a dér és a festészet kapcsolatáról, Goroncakov az eső és a zene viszonyáról, továbbá nem létezik az a kiadó, amely a nem létező könyvet kiadta, nem létezik a szerkesztő, aki ezt a könyvet megszerkesztette, gondozta és ellenjegyezte, ráadásul pedig nincs ilyen kritikus sem, nincs ez a bizonyos Jozef Leaf, legalábbis még soha nem közölt írást az idevágó szakirodalomban, vagyis ezt a cikket álnéven írta valaki, de ismétlem, nem létezik az a könyv sem, amelyet e bírálat bekezdéséről bekezdésre számba vesz, Szép Imre már kiabált, nincs ilyen könyv, uram, amelynek az a címe, hogy: Virágzabálók!

Szép Imre végre elhallgatott.

A szerkesztőre hirtelen halálos fáradtság tört. Elég jól ismerte Szép Imrét, hiszen hébe-hóba még óvatos jelentéseket is körmölt róla, de ilyen szenvedélyesnek még soha nem látta. Nem düh volt ez, és nem is harag. Jóllehet valóban közzétette ezt a tárcát két lapon, a szokás szerint egymásba folyatta az oldalak alsó harmadát, ahogy ez gyakorlat volt ekkoriban, s még örült is, hogy ilyen tájékozott, alapos és tudós írás birtokába jutott.

Mármost, szerkesztő úr, folytatta most már megenyhülve Szép Imre, kérdezem öntől, mi lehetett ennek a titokzatos bírálónak a célja azzal, hogy egy nem létező könyvről bírálatot tegyen közzé egy olyan újságban, már ne is haragudjon, mint az öné?!

A szerkesztő úgy nézett, mint aki Holdról jött embert lát.

Miért, milyen az én újságom?

Mint már kifejtettem, kérem, jelentéktelen, és többnyire hazugságokat fecseg, mondta szórakozottan Szép Imre.

A szerkesztő fölállt, és kedvetlenül szivarra gyújtott.

Sértegethet, ha ahhoz van kedve, tanár úr, mondta a füstöt kifújva. Mi azt írjuk, ami történik, a templomban arról van szó, amire vágnak az emberek. Mi azt írjuk meg, amitől félnek az olvasók.

De a tudós oda sem figyelt. Határozott kézlegyintéssel hallgattatta el a szerkesztőt. Mint amikor egy diák felesleges dolgokról fecseg.

Valaki bírálatot ír egy könyvről, amely nincs. A bírálat mégis megszületett, itt sötétlenek a betűi a maga ócska és hazug lapjában.

Nem értem magát, dünnyögte sápadtan Kigl, most már valóban meg volt sértve, meg volt alázva. Remegő ujjakkal nyomta el a szivart, amely most nem ízlett neki.

Azonban most az egyszer nyomot hagyott, motyogta maga elé Szép Imre.

Hogyhogy nyomot, miféle nyomot?, kérdezte Kigl.

A bírálat megemlített egy vidéket, egy várost, amely az összes többi ellenére létezik, és említést tett egy emberről, aki valóságos személy!

A szerkesztő haragja máris elpárolgott, kíváncsi lett.

Én pontosan tudom, kicsoda az illető, elhiheti nekem, hogy le fogom leplezni, mondta Szép Imre, s mert látta, hogy a másik hisz neki, legalábbis kíváncsian hajol előre, bólintva tette hozzá, Szarajevó városában van egy utca, melyet a Virágok utcájának neveznek. Abban az utcában él egy Mehmet Garten nevű ember, akit a kritika megemlít. Nos, Kigl, ez az ember valóban létezik.

Hát persze, csapott a homlokára Kigl, hiszen ő írta a könyvet, a megbírált könyvet! Majd kissé zavartan tette hozzá, amely, ugye, voltaképpen nincs.

Ez az ember él, de a könyvet nem írhatta, rázta a fejét szigorúan Szép Imre.

Elárulná, tanár úr, miért nem?

Mert ez az ember, Garten, vak, a születésétől fogva vak, szerkesztő úr. Szép Imre gondterhelten ingatta a fejét. Többet sajnos nem mondhatok. Azt a szerencsétlen növényt pedig azonnal öntözte meg!, parancsolta még, s úgy hagyta magára a döbbenően bámuló szerkesztőt, mintha látogatása, modortalan kiabálása, fenyegetőzése és színpadias beszámolója pusztá jelenés lett volna csupán. Kigl összetörve, fáradtan meredt maga elé, ennek elment az esze, ez egészen megtébolyodott, dünnyögte, majd felállt, s becsukta az ajtót, amely árván nyikorogva lengedezett Szép Imre után. Becsapódott az utcakapu, s Kigl lassan leengedte a locsolókannát. Lent az utcán a tudós fázósan húzta össze magát. De nem kerülte ki a visszafelé tartó policájokat, akik szúrós szemmel néztek rá. Kigl bekapta a horgot, gondolta elégedetten, miközben a rendőrökre mosolygott, akik megálltak, és addig bámultak utána, míg be nem fordult a sarkon.

Barnás Ferenc

HÁROM

Regényrészlet

Az alábbi szöveg A KILENCEDIK című regény fejezete. Az elbeszélő kilencéves kisfiú: egy családtörténetet mond el. A saját családjának a történetét. Van tíz testvére, édesanyja és édesapja. (A legkisebb testvére hétéves, a legidősebb tizenkilenc.) 1968-at írunk. Ez a család Debrecenben egy két-

szobás házban leélhetett volna egy átlagosan nehéz magyar életet. A sors (véletlen) azonban úgy akarta, hogy helyzetük szélsőségesen veszélyeztetett legyen. Az egyik gyerek ugyanis – maga az elbeszélő – súlyosan megbetegedett az alföldi levegőn, ezért a családnak – a pilisi hegyek miatt –

Pomázra kellett költöznie. Így kerültek tizenketten egy huszonöt négyzetméteres pomázi szobába. Ebben a szobában három ágy van, egy faláda, illetve egy vaskályha. Itt élnek folyamatos egzisztenciális megpróbáltatások között: három éven át – átmenetileg.

Átmenetileg: nem reggeliznek szinte sohasem.

Átmenetileg: nincs mindenkinek saját takarója.

Átmenetileg: nincs a gyerekeknek meleg téli ruhája.

Átmenetileg: a két legidősebb lányt kivesszik az iskolából, és gyárba adják pénzt keresni.

Átmenetileg: a téli fagyok idején sokszor nem tudnak a vaskályhába befűteni.

Átmenetileg: nem tudják a kegytárgyazást helyszűke miatt folytatni, pedig ez a titokban „úzótt” ipar biztosította Debrecenben a család megélhetését.

Átmenetileg: napról napra a szomszédok vagy a szülők munkatársainak kölcsönéből élnek.

Igazából csak tavaszig kell kibírnunk, és akkor minden megváltozik. Biztos meg fogjuk kapni a kölcsönt, Vadasi úr megígérte. Ő igazat mond. Akkor majd folytathatjuk az építkezést. Ha a Nagyház elkészül, minden másképp lesz, tudom. Lesz három szobánk, egy konyhánk, egy fürdőszobánk, egy igazi vécénk és egy folyosónk. Amennyiben Ésa nem változtatta volna meg a mérnök úr tervét, akár egy negyedik szobánk is lehetne, ő azonban Kovács urat is rávette az elképzelésére, aki kénytelen volt átdolgozni a tervrajzot. Ésapának nem lehet ellenállni. Ha őszre felépül a ház, lesz mindenkinek saját ágya, amelyben egyedül fogunk aludni. Tentés nem rugdossa majd az arcomat, meg hát majd ő is szabadabban hintázhat. Azt nem tudom, hogy a Pótmamához bújást hogy fogjuk megoldani, de csak kitalálunk valamit. És lesz asztalunk. Elhozzuk a Bombás Villából az íróasztalt, azt, amelyiken Kláró aludt. Most már nem azon alszik, Csizmadia vett maguknak ágyat. Jó hosszú és nagyon szép ez az íróasztal, faragott lábai vannak, nem emlékszem, Ésapáék honnan vették. Tartozik hozzá egy üveges könyvesszekrény, amely szintén tölgyfából készült, ebben tartja Ésa a kegytárgyas felszerelés egy részét meg a préselési alapanyagot. Majd ezt is Pomázra fogjuk szállítani. A vaságyakat nem hozzuk el, Ésa megmondta, az első gyűjtésen különben is kaptunk elég faágyat; hatot most Pál atya őriz a plébánián. Az íróasztalnál este majd fog tudni tanulni az, aki akar, mert Ésa bevezeti a villanyt. Papnak majd nem gyertyafénynél kell olvasnia, Marának sem, legalább nem romlik olyan gyorsan a szeme. A legjobb mégis a fürdőszoba lesz, főleg a kád. A Klinikán sem volt kádunk, csak zuhanyzónk, viszont ennek alapján később legalább el tudtam képzelni, milyen lehet Terának a Lenfonóban. Ők persze azt is ismerték, milyen kádban fürödni, hiszen a párttitkárság Horváth urat csak Zoknis születése körül költöztette be hozzánk. Ha Horváth úr nem ragaszkodik annyira a fürdőszobához, mi, Kicsik is úgy nővünk fel, hogy Ésa nem a teknőben mosdat minket. Egyébként Pap néha átdörömbölt Horváth úrhoz, miközben ezt kiabálta: „Egy magyar rendőr legyen tiszta! Egy magyar rendőr igenis legyen tiszta!” És lesz külön konyhánk, nem a hármaságyon vagy Ésa fekhelyén kell majd ennünk, ami néhányunknak máskülönben egyenesen jó; Tentés például vacsora után mindjárt ledőlhet, amit én eléggé megértek. Egy liter teával a gyomrunkban nem könnyű rögtön felkelni, különösen az izzadás miatt. Rólam is gyakran folyik a víz, bár én ügyelek, hiába olyan már a fejem. Biztos szerzünk valahonnan

konyhaszekrényt is, amelybe beletehetjük a lábasokat, a tányérokat meg mindent, ami a főzéshez kell. A Nagyházban ugyan szintén hajópadló lesz, Ésa pa így magyarázza, de annak a réseiből nem jöhetnek majd bolhák, ebben biztos vagyok. Nem is igazi hajópadló a mostani; Miska bácsi deszkákat használt, a konyhában meg beton van. A Nagyházban azonban követ rakunk, Ésa pa megígérte.

Vadasi ú r költő, és a szerkesztőségben ráosztották Ésa pát, mivel a hirdetést mi nyertük meg. Azt nem tudom, hogy akkor is ő intézte volna-e az ügyeket, ha egy másik nagycsalád lett volna szerencsés, mindenesetre minket ő kapott meg. Az egész azzal kezdődött, hogy Ésa nya vasárnaponként mindig megveszi az Új Embert. Neki szüksége van külön lelki táplálékra, főképp azóta, hogy a Bombás Villában maradt a harmónium. Ott bármikor játszhatott a *Szent vagy, Uramból*, most nem. Ésa nyának a szentmise vagy az ima nem elég. A lelki atyákkal is ezért tartja a kapcsolatot. Van olyan, akivel csak levelezik, de vannak olyanok, akiket személyesen felkeres, többnyire akkor, amikor Ésa pa ő t küldi ú tra. Ha valaki egyszer apáca szeretett volna lenni, annál biztos természetes az ilyen. Az Új Emberben mindent végigolvas, így látta meg a „Nagycsalád osoknak otthont” hirdetést. Rögtön megpályáztuk, mivel beleillettünk. Csak az a baj, hogy az Új Embernek szintén várnia kell a pénzre, Vadasi ú r így mondja, úgyhogy amíg ő k nem kapják meg, nekünk sem tudják átutalni. „Ezek itt hitegetnek engem, az egész csak humbug. Nem csodálkozom, az emberük költő. Mit várjak egy ilyentől?!” Ésa pa mostanában ezt hajtogatja, de én nem hiszek neki. Vadasi ú r ő sszel is betartotta a szavát; a nyagbetonozásra igenis hozott magával munkásokat.

Ésa pa szombat hajnalban csakugyan elutazott. A miskolci gyorsal ment, de azt nem mondta, melyik templomba. A búcsúkat leszámítva szinte sohasem árulja el, hova megy. A miskolci vonalon sok a helye, még a Bombás Villából kutatta fel ezeket, abban az időben, amikor nagyban kegytárgyáztunk. Abban a tíz évben az egész országot bejárta, mindenekelőtt a katolikus részt. „Csak protestánsok ne lennének”, bosszankodott sokszor, mert velük sohasem tudott boltot kötni. Ésa pának a vonat nem kerül semmibe, szabadjegye van. Szerintem ezért is tudta könnyebben megmutatni a vörösöknek, hogy ő kicsoda. Mondjuk ehhez kellett Ésa nya is, aki mellett jobban meg tudta tanulni a hitet, mert egy más feleség mellett esetleg műanyag babákkal kereskedett volna. Vítte magával hajnali négykor mind a százötven olvasót, amelyet péntek este a konyhában még leezüstözött. Akár hatszáz forintot is kaphat, annak ellenére, hogy az átvevési ár folyton változik. Ésa pa azonban nem hagyja magát, ezt tudjuk, valószínűleg most is meggyőzi majd az atyákat, és akkor biztos meglesz a szénpénz.

Ezen a hétvégén inkább erre gondolunk, és nem arra, hogy Ésa pa ú ton van. Mások csak ez köt le minket. Ésa pa ugyanis állandóan utazik; ha szabad szombatos, akkor két napot, egyébként csak vasárnap. Így volt Debrecenben, és így van Pomázon. Ha nem vagyunk annyira megszorulva, akkor is, mert azt mondja, ápolnia kell az üzleti kapcsolatokat. Ezzel mi járunk legjobban. Ezt úgy értem, hogy Ésa pa hozza haza a pénzt, mi meg ilyenkor nyugodtabbak vagyunk. Azt csinálunk, amit akarunk. Ésa nya nem ad ki nekünk feladatokat, csak olyat, ami nagyon szükséges.

Most, hogy a hideg miatt Erzsike néni összes pénzéből szemet vettünk, délután még boltba sem küldhet, nincs miből. Pótmamáéknak csak egy hét múlva lesz fizetésük, rájuk nem számíthat. Persze, ha ő kapná a családi pótlékot, sokkal könnyebb lenne, Ésa pa azonban azt is elintézte a tanácsházán, hogy neki utalják utánunk a pénzt. Fogalmunk sincs, mit mondhatott a hatóságoknak, a hétszáz forintot azóta ő veszi fel, Ésa nya nem tudta megakadályozni. Talán azzal érvelhetett, hogy az ő felesége képtelen be-

osztani a kosztpénzt, vagy valami hasonlóval. Ésa nagyon tud jó modort csinálni. A vonaton is mindig azt meséli az utastársainak, hogy ebben a piszkos kommunista időszakban nemcsak neveli a tíz gyerekét, nemcsak taníttatja őket, hanem mindegyiket templomba is járattja, és akkor ezek után egyesek még ferde szemmel néznek rá. Azt azonban soha nem meséli el nekik, hogy kik ezek az egyesek, meg azt sem, ő mit vesz a családi pótlékból. Mert amikor a hónap elején megjön a pénz, ő nyomban befektetésre költi, legalábbis így magyarázza: „Persze, ti rögtön kajára költenétek, mert a hasatokat azt szeretitek; igazán nem tudom, mi lenne veletek, ha nem gondolkodnék.” Ésa számára a gondolkodás azt jelenti, hogy akciós áron vásárol sárgaréz drótot és műanyagot, megrendel néhány mázsa cementet, mert akkor jobban érzi magát, vagy előleget ad a gyümölcsfákra, mivel ő a kertünkbe mintagazdaságot tervez. Ha Ésa mondja neki, hogy de fiam, ezeknek a gyerekeknek valamit mégis enniük kellene, Ésa azt válaszolja, hogy jobban kellene beosztani a pénzt. „A légóban is azért tudtál kenyeret adni annak a klampírozósnak, mert én kigazdálkodtam; hát ügyelj jobban!” Ésa tulajdonképpen először kereskedő szeretett volna lenni, vagy valami ahhoz hasonló, de aztán Másik Nagymamáék nem sokkal a Második Háború előtt eldöntötték, okosabb, ha katonatiszt lesz, mert akkor jobban fog tudni érvényesülni. Igazuk lett. Gazdatisztként nem csak a hadnagyi rangig vitte, de Ésanyt is kimenekítette Erdélyből.

Azért Ésa majdnem mindig kigondol valamit. Amíg mi délelőtt az iskolában voltunk, bement a pesti zálogházba, és beadta a jegygyűrűjét. Ötven forintot kapott érte, valamivel kevesebbet, mint máskor, de ez hétvégére elég, még marad is belőle. Aki kitalálta a zacit, az nagyon okos lehetett, és főleg megértő, lehet, hogy sok testvére volt. Ha Ésa nem járhatna a zálogba, nem is tudom, sokszor mit csinálnánk. Az aranygyűrűn kívül még be tudja adni a nyakláncát, azt, amelyiket Székely Nagymamáéktól kapott a marosvásárhelyi koncertjére, meg még az ezüstkrisztust is, bár ezt nem mindegyik helyen veszik át.

Mire hazaértünk, már megfőtt a köménymagos leves és a paprikás krumpli. Olyan jó szag volt az egész házban! Annus néni ételeit nagyon szeretem, de az ebédlőben néha valahogy elmennek a szagok, meg ott annyi minden másra kell figyelnem. A figyelés nem tesz jót az illatoknak. Talán az udvari vécében is ezért érzem kevésbé a büdöset, ami ugyan nem illat, de azért szerintem mégiscsak azzal kapcsolatos. Senki sem főzi finomabban Ésanánál a köménymagos levest, ezt Vadasi úr is megmondhatja, aki a betonozás után két tányérral is evett. Először mi, Kicsik eszünk, utána a Nagyok közül azok, akik otthon vannak. Aztán ebéd után mindenki azt csinál, amit akar. Többen lefekszünk, és élvezzük, hogy nem szól ránk senki. Néha egyikünk-másikunk mond valamit, amire vagy válaszolunk, vagy nem. Mi ritkán szoktunk a másiknak igazából felelni. Ha Pótmama és Pap kivételével nem volnánk mindannyian beszédből hibásak, talán másképp lenne, így viszont egy kicsit érthető. Meg nekünk olykor mintha nem is volnának annyira szükségesek a szavak. Ez azért nem teljesen igaz, mert hiába veszem ki Risi tekintetéből, hogy mit gondol az esti fürdésről, biztos jó lenne, ha ő maga mondaná el, pláne az, ha erre én is válaszolhatnék. De most ezt csak kitalálok, mert ha velünk is megtörténne az, mint ami Tentéssel szokott, akkor sem árulnánk el egymásnak, mi jut eszünkbe a fürdésről. Vagy arról, mit látunk Ésa arcán, amikor évés előtt elmondja a *Jöjj el, Jézust*, hiába tudom, hogy mind a ketten ugyanarra gondolunk.

Amióta Ésa nem engedi Marát gyertyafénynél olvasni, a legkisebb nővérem ilyenkor használja ki az időt. Majdnem annyi könyvet hoz haza magával, mint Pap, állandóan ezeket bújja. Vele Ésa ebből a szempontból sokkal szigorúbb, néha ki is veri a

kezeből a könyvet, miközben ezt mondja: „Olvasod ezt a sok zagyvaságot. Életemben egyetlen regényt sem olvastam, mégis jól kijöttem.” Kezdetben Papnak is ezt mondogatta, de ő leszerelte: „De hát Édesapa, mi lenne velünk a Szentírás nélkül, vagy talán az is zagyvaság?” Ésapra erre általában nem tud mit felelni.

Amíg Mara olvassa a pöttyös könyvét, Tentés kipihen a paprikás krumplit, mivel evés után nem kezd rá mindjárt, az nem tenne jót a gyomrának; közben Zoknist is szemmel tartja, ez valahogy beleidegződött. A középső nagytestvérem nagyon szereti a zoknikat. Nem tudjuk, miért ragaszkodik ezekhez annyira, már a Bombás Villában is gyűjtötte magának. Ha valamelyikünknek használhatatlanná válik a zoknija, nem dobhatjuk ki, oda kell neki adnunk. A szakmunkásban biztos nem tudják ezt róla, mint ahogy azt sem, mit csinált az ujjammal vagy akár a békákkal Debrecenben. Ott ugyanis nemcsak én békáztam a kertünkben, hanem ő is, igaz, a fatókéén én nem vágtam le baltával a lábukat, csak szétmállasztottam őket. A kórház után is a békákkal akart a kedvemben járni. „Gyere, kis szaros, megmutatom, hogy cigiznek a békák.” Ezt mondta, és elvitt a kert végébe, ahol a békák szájába beletette az égő cigarettát, azok meg egy idő után kidurrantak. Zoknis most tizenöt éves; Pótmamáék mellett neki van egyedül keresete; úgy hívja: szakmunkástanuló-pénz.

Három óra felé Ésapra felteszi a kályhákra a vizet melegedni. Egész héten nem fürdöttünk, itt az ideje. Bakosékhoz nem mehetünk át, ők különben is azt hiszik, hogy a Kisházban van zuhanyzónk. Meg igazság szerint Ésapra már össze is vezett Bakos bácsival valami tudományos kérdésen. Ő így mondja. Még ősszel történt, néhány héttel azután, hogy megemelettük a kertünket. Bakos bácsinak valószínűleg már ez sem tetszett, de nem ezért szólt, hanem a trágya miatt; tudniillik Ésapra trágját hozatott a Petőfi Téveszből, de nem ásatta be velünk, csak szétterítette, mivel elképzelése alapján az esőnek kellett volna bemosnia az anyagokat a földbe. Csakhogy egyáltalán nem esett, ezért Bakos bácsi körülbelül egy hét után átjött, és azt mondta, ő már nem bírja ezt a bűzt. „Bakos úr, mit tud maga a szerves kémiáról?! Először nézzen a dolgok után, aztán majd tárgyalhatunk.” Ezt mondta neki, azóta nem köszönnek egymásnak.

A dézsát Risiék hozzák be a kamrából. Debrecenben fémteknőnk volt, de költözéskor ezt sem hoztuk magunkkal, Ésapra azt mondta, ott vannak a pomázi vizeshordók, abban majd lehet tisztálkodni. Szerencsére az egyik valamennyire hasonlít egy rendes dézsára, mostanában ebben fürdünk. Ésapra először beleönti a forró vizet, aztán a kútról hoz hideget. Amikor pont jó lesz a hőmérséklet, szólít minket, és elkezdünk fürödni. Ilyenkor csak az lehet a szobában, aki éppen a dézsában van, a többieknek ki kell menniük a konyhába; nem láthatjuk egymást meztelenül. Már kilencéves vagyok, de még sohasem láttam egyik testvéremet sem ruha nélkül. Ezt úgy értem, hogy semmi sincs rajtuk. Ésapra nagyon vigyáz arra, hogy ilyen ne forduljon elő, erre még inkább, mint az odabújárásra. A pótmamásat ugyan nem tudja mindig megakadályozni, viszont a ruhanélküliségben sikerült minket teljesen megnevelnie; ha délutános lenne, akkor sem mernék a többiek előtt levetkőzni. Mire mindannyian megfürdöttünk, Pótmamáék is hazaérnek. „Hoztál valamit?” Ezt most nemcsak én kérdezem, hanem a másik három kistestvérem is, akik szintén megnézhetik Pótmama táskáját. Nincs annál jobb, mint amikor kutathatunk a vajszerű táskájában, hiába mondja előtte sokszor, hogy semmit sem hozott. Amíg nézzük a rekeszeket, amíg turkálunk a holmijai közt, nem hiszünk neki, és tulajdonképpen azután sem, hogy beláttuk, tényleg hiába kerestünk. Most, hogy elkészültek mind a százötven olvasóval, Pótmamáéknak is szabad az idejük, nyugodtan pihenhetnek. Szinte egyből lefekszenek a hármaságyra, mivel a Len-

fonóban már ettek; Pótmama azonnal elalszik. Ő könnyen el tud aludni, néha akár a széken is, nem zavarja őt, ha körülötte éppen zsbongunk. Tera más, neki szüksége van a csendre, ezért az igazi lefekvésig most inkább csak heverészik, közben hallgatja, Tentés hogy dúdol. Nem értem teljesen Teráékat, hogy bírják ezt a sok munkát. Ésapa azt állítja, hogy a gyár legjobb részén helyezte el őket, ahol külön kedvezményeket is kijárt nekik, szerintem azonban így sem lehet könnyű. Pótmamának a Bentai atya miatt sem, aki biztos nagyon hiányzik neki. Ezt nem a lefogyásra mondom, hanem arra, amit én szoktam gondolni Vera nénivel kapcsolatban.

Amikor másnap bevonulunk a tízes misére, úgy néznek ránk, mintha el akarnánk foglalni a templomot. Rendben van, egyszerre tízen lépünk be a főhajón, de azért mégsem kellene úgy tenni, mintha még nem láttak volna minket. Kár, hogy nem szállítunk Pál atyának! Akkor előbb-utóbb a nénik is megtudnák, kinek a rózsafüzérért tartják a kezükben. Múltkor épp erre gondoltam Benjaminnal kapcsolatban. Az történt ugyanis, hogy az egyik néni adott neki egy forintot perselyre, de ő nem dobta be, hanem zsebre tette. Erre rászóltak, úgylátszóan kénytelen volt a ministráns után menni és betenni a pénzt. Ha szállítanánk a templomunkba, akkor szívesen megmondtam volna azoknak a csoroszlyáknak, hogy csak ne tessenek sipákolni, a nénik rózsafüzérért mi kötöttük. Ésapa lemond a pomázi üzletről, így is állandóan arról beszél, milyen nehéz titokban tartani a tevékenységünket. Leginkább az idősebb nénik fordulnak oldalra, talán azt hiszik, ki akarjuk őket túrni a padjuktól, pedig mi ilyet nem teszünk. Ha van hely, többen is egymás mellé ülünk, többnyire azonban szétszóródunk; ez nekünk is jó. Mi, Kicsik általában azért együtt ülünk, nekünk hamarabb szorítanak helyet. Az a legrosszabb, ha késünk. Néha percekig kell állnunk a templom közepén, és nem tudjuk, mit tegyünk. Ha Ésapanya velünk maradna, könnyebb lenne, ő azonban, miután belép az ajtón, és keresztet vet, úgy tesz, mintha nem ismerne minket. Ez abból áll, hogy egyszerre olyan lesz a tekintete, mint otthon az imádkozásokkor. Igazából még sohasem sikerült észrevennem, mikor változik át.

Ma a plébánosunk tartja a tízest, nem Vas atya. Pál atyának ilyenkor reszketős a hangja, nem úgy, mint a hittanórán, ahol rendesen beszél. Zöld palástos miseruha van rajta, a reverendát nem látni. Szerintem a reverenda azért fekete, hogy kevésbé lehessen látni, a papok mennyit esznek. Az Úrfelmutatás vagy a könyörgés alatt valószínűleg senki sem gondol erre, nekem mindig eszembe jut. Mindahányan szeretjük Pál atyát, a bútorainkat is ingyen őrzi, mégsem tudom megakadályozni magamban, hogy a reverendájáról ne ezt gondoljam. A prédikáció alatt a bűnről beszél. Azt vettem észre, hogy erről az esperes úr is nagyon szereti tájékoztatni a híveket, talán Ésapanya is ezért mesél annyit róla. Magamtól sohasem jöttem volna rá, hogy ilyen sok bűn van.

Áldozásnál majdnem mindegyikünk beáll a sorba. Ésapanya szerint nincs annál szebb, ha Krisztus testét magunkhoz vesszük. Pap egyszer azt mondta, hogy Krisztus nem lehet benne az ostyában, amire én egy időre elkeseredtem, de aztán megint hittem, mert hinni akartam, úgy, mint a focicsapatomban. Még most is azt tervezem, hogy kitalálok egy cselt, amellyel a Pomázi SC egy napon világbajnok lesz.

Én szinte mindig jól érzem magam a templomban, csak a vége felé szokott néha megfájdulni a gyomrom, akkor, amikor a menjetek békével után Pál atya vagy akár Vas atya felolvassa a hirdetések. Folyton arra gondolok, hogy egyszer majd rólunk is szó lesz, úgy, mint abban a pesti templomban, ahol másfél évvel ezelőtt megszervezték nekünk az első gyűjtést. El sem tudom képzelni, mit csinállok, ha ott kellett volna len-

nem. A mackóm ebből a gyűjtésből lett ugyan, meg a mostani télikabátom, mégsem szeretném, ha felolvasnának minket.

Mise után a főbejárat előtt várjuk meg egymást. A templomunk a Meselia-hegy lábánál van, a piactértől úgy ötszáz méterre. Itt még nem nagyon meredek a terület, a dombot valamikor kiegyenesítették; az úthoz képest két méterrel lehetünk magasabban. Elég tágas a templomhoz tartozó udvar, körös-körül korlátokat építettek, hogy senki se eshessen le. A lépcső a főbejáratnál szemben van. Miközben várjuk egymást, jönnek kifelé a hívek, aztán megjelenik Pál atya. Itt szokott beszélgetni az emberekkel, már reverendásan; Észanya rendszeresen tárgyal vele, mostanában főképpen az orgonálásról. Az iskolatársaim közül csak Borost meg Kővárit szoktam ilyenkor látni, ők mise után azonnal hazamennek.

Míg mindannyian összegyűlünk, én elmegyek az udvar végébe, hogy láthassam az Intézetet. Igazából kastély ez, akkor építhették, mint amikor a templomot, de a Második Háború alatt üresen maradt, aztán meg a vörösök kisajátították. Nem maguknak, hanem azoknak a gyerekeknek, akiknek nincsenek szülei; Vera néni így mondja, ő pedig mindig igazat beszél. Az Intézet sréhen fekszik a templom mögött, körülbelül száz méterre, kétemeletes, és legalább hatvan szoba van benne. Mise után mindig megnézem, és ha tehetem, máskor is.

Miután hazaértünk, átöltözünk, és mi, fiúk kimegyünk az utcára focizni. A hideg ilyenkor cseppet sem zavar minket; rohangálás közben el is felejtiük, Észapa miért ment útra, a hó meg külön jó; nyugodtan eleshetünk. A mackónkat ugyan majd meg kell szárítani, de ebéd után lesz rá időnk. Hatan vagyunk, könnyen kiadunk két csapatot. Én általában Zoknissal és Benjaminnal szoktam lenni, mert ezzel valamennyire kiegyenlítjük a különbségeket. Ha Imuka még élne, vagy ha én nem nőttem volna meg ilyen hamar, másképp osztanánk el egymást, így pont jó. Közülünk Zoknis focizik legjobban, azt tervezi, hogy jelentkezni fog a Pomázi SC-be, ahol állítólag igazi focistákat képeznek. Ha akkorra valahogy sikerülne kitalálnom a csejt, külön jó lenne, ő is híressé válhatna. Pap is jól játszik, igaz, a meccsek alatt nagyon szeret a saját érdekében beszélni, sokszor tesz úgy, mintha a szabályok rá nem vonatkoznának. Hiába lőtt kapufát, gólnak mondja, mi meg a kövek miatt nem tudunk ellenkezni. De Risit is meggyőzi, hogy miért nem adhatja le a labdát, vagy miért marad folyton elől. Ők különben sokszor csak Tentés miatt tudnak nyerni, mivel a második legkisebb testvérem tényleg ésszel játszik. Nekem egy meccsen akár öt kötényt is ad, aminek szinte jobban örül, mint a gólnak. Ilyenkor leveti magát a pályán, ha nincs hó, akkor is, és miközben üti a földet, ezt kiabálja: „Bebőröztelek, hú de nagyon bebőröztelek!” Bakos bácsi néha épp erre jön ki a házukból, és ránk szól, hogy csendesebbek legyünk.

Amíg mi játszunk, Marának segítenek. Pótmama a konyhában dolgozik, a két másik nővérem takarít. A takarítás nem kerül sok időbe; a hármaságyat gyorsan bevetik, a ruhák egy részét szegre akasztják, a többit meg beteszik a ládába, aztán kisépernek. A Nagyházban ez másképp lesz, ott annyi mindent kell majd rendben tartani. Ha arra gondolok, hogy nemsokára tizenegy ágyat fogunk bevetni, akkor az osztálytársaim szobái sem jutnak eszembe, illetve azokról az ablakokról is megfeledkezem, amelyekbe esténként benézek.

Észanya ma szószos pecsenyét készít, meg hamis kakaóst. Amennyiben a jegygyűrűt viszi be a zaciba, vasárnapra mindig vesz húst, mert ő, ha teheti, a szentmisét nemcsak tisztasági szempontból nézi, hanem áldottsági fokozatból is. Észanya azt állítja, hogy az áldozás révén megszentelődünk, és ezért ilyenkor többet engedhetünk meg magunknak. Nem kérdeztem a többieket az iskolában, ők ismerik-e ezt a fajta pecsenyét, ne-

künk ez a kedvencünk. Észanya mindenfelét beletesz a szószba a tejföltől kezdve a babérlevélíg, aztán ezt összekeveri a hússal, majd hagyja, hogy együtt főjenek. Pótmama szaggatja hozzá a tésztát, mivel ez az étel szerintünk galuskával a legjobb, mást nem is tudnánk hozzáképzélni. A hamis kakaós a lerben sül; ezt az édességet azért nevezzük így, mert pont úgy néz ki, mint egy torta, csak éppen hiányoznak belőle az igazi alapanyagok. Nincs benne margarin, kakaó, sütőpor; csak liszt, víz, cikóriakávé és cukor. Ennek ellenére nehezen tudnék kitalálni finomabb süteményt, még úgy is, hogy a Bikába hetente többször bemegyek.

Ebéd után mindahányan aludtunk. Én is, de rossz volt, mert megint olyat álmodtam. Most nem azt, amit az utóbbi időben többször, hanem azt, hogy a mozinál találkozom a fiúkkal, akik azt mondják, menjek velük. Először nem tudtam, mit csináljak, meg különben sem értettem, mit akarnak, főleg arra gondoltam, hogy talán nem fognak beszéltetni. Korábban sohasem láttam őket, sokkal idősebbek voltak nálam, nem hittem volna, hogy pont velem kívánnának tárgyalni. Míg mentünk, egyszer sem jutott eszembe, hogy el kellene futnom, mivel ekkor már csak arra figyeltem, hogy a gyomrom ne fájjon. Máskor is szoktam görcsöt kapni, ilyenkor nagyon kell ügyelnem, nehogy valami rossz történjen. Amikor a tóhoz értünk, mind a hárman elkezdtek nevetni, a legalacsonyabb fiú nem annyira. Ő Zoknissal lehetett egyidős, a másik kettő körülbelül tizennyolc vagy tizenkilenc éves volt. Trikóban voltak mind a hárman, illetve tornanadrágban, ahogy én, mert már nyári szünet volt. Aztán az a fiú, akit a másik kettő Perecnek szólított, ezt mondta: „Gyere, nagyfiú, menjünk úszni!” Azt még láttam, hogy mind a négyen benn vagyunk a vízben, utána csak szagot éreztem, majd Észanya hangját hallottam, aki keltegetett minket. Nem is tudom eldönteni, mikor kezdtem érezni a szagot, az álomban-e vagy az ébredés után. Amíg néztem a falon az árnyékainkat, ezen gondolkodtam, miközben megpróbáltam a takaró alatt Tera lábához közelebb kerülni, aki még aludt. Jó húsz perc múlva ő is felébredt, pont akkor, amikor Észapa megérkezett. Nem látjuk őt gyakran kora estés gyertyafénynél, mégis, azonnal megértettük, hogy kifizették a rózsafüzéreket.

Az iskolánkban február végén csinálták a tetvetlenítést. Már egy héttel korábban értesítették az igazgató bácsit, Vera néni meg külön mondta, hogy kedden senki se hiányozzon. Mivel a húsz mázsza szénből még sok maradt, előző este mi, Kicsik nyugodtan megfürödhettünk. Észanya délutános volt, ezért Pótmama melegítette a vizet, meg ő mosta le a hátunkat is, most tényleg kedvére dörzsölgethetett-vakargathatott minket. Ha Észanyával fürdünk, ilyen nem fordul elő, néha úgy érzem, mintha egyenesen félne hozzánk nyúlni. Nem tudom, mi lehet az oka ennek, arra viszont pontosan emlékszem, hogy amikor egyszer bejött hozzám a Klinikára, és én a rácsos ágyból elkaptam a kezét, először vissza akarta húzni, aztán mégis hagyta, hogy megcsókoljam. Talán a lelki táplálékok egyik hatása ez, ami nem engedi meg neki a testi érintést.

Amelyikünknek volt, reggel tiszta ruhát húzott, én a magas nyakú pulóvert vettem fel. Annyira lekötött a vizsgálás gondolata, hogy a piactérnél sem maradtam le, végig együtt mentem a testvéreimmel. Az első órát még megtartottuk, csak utána vonultunk át a tornaterembe, ahol egy asztalnál két védőnéni várt minket. Fehér köpeny volt rajtuk, a kezükre gumikesztyűt húztak. Ha fehér köpenyt látok, mindjárt érzem a klinikaszagot, amelyben biztos benne van a szanatóriumé is, mert hát szagnak csak kellett lennie ott is. Amíg a védőnénik a másodikosokkal foglalkoztak, mi figyeltük a vizsgálást. Ez úgy történt, hogy a sorból egy gyerek kilépett, leült egy székre, a védőnénik pedig elkezdtek nézni a fejét; egyikük oldalról, a másik néni hátulról, biztos azért,

hogy mindent észrevegyenek. Centiméterenként ellenőrizték a haját, de különösen a fejbőrt, állítólag a tetűk ezt szeretik legjobban. Ha valakinél találtak valami gyanúsat, akkor annak a fejét fertőtlenítővel leöblítették, a többiek fejét egy kevésbé büdös vízzel mosták meg, mivel azt mondták, ez jó veszély ellen. Amikor a mi osztályunk jött, eléggé izgultam, annak ellenére, hogy láttam, Tentés fejét egyáltalán nem kellett fertőtleníteni. Igaz, ő egy kicsit hosszabb ideig ült a széken, mint az osztálytársai, de utána megpaskolták az arcát, meg a mosáskor mintha mondtak is volna neki valamit, ami feltehetőleg dicséret lehetett, mert elnevette magát. Ha bevezettük volna a Kisházba a villanyt, azt gondolnám, a kvarcolás miatt nevetett, így nem tudom, miért.

Mivel magasság alapján sorakoztunk fel, a harmadik béből én ülök le utoljára a székere. Eddig egyedül Gombosnál találtak igazi tetűt, ami a védőnénik szerint igen jó arány, a múlt héten az Egyesben nyolc gyereket különítettek el. Ezt nem nekem mondták, hanem Vera néninek, aki a vizsgálat alatt a közelünkben állt. Amint a védőnénik nekiláttak a dolguknak, kicsit összerázkódtam, mint mindig, ha valaki hozzám ér, miközben a csípésekre gondoltam; abban ugyanis Tentés eredménye alapján egészen biztos voltam, hogy nekem sem lehet tetűm. A foltoktól azonban tartottam, rajtam valami miatt sokkal hosszabb ideig maradnak meg; Benjaminék testén csak néhány napig látszanak, utána eltűnnek, az én bőröm valahogy más. És nemhiába féltam, mert ahogy elkészültek a fejemmel, az egyik néni a hajmosás alatt megkérdezte, hátul miért ilyen a nyakam; közben csóválta a fejét, mintha én hoztam volna szégyenbe, hogy a Gombos meg a többiek után velem is dolguk van. Aztán ezt mondta: „A kutyátoknak faintos bolhái lehetnek, fiam.” „Nincs kutyánk”, mondtam, miközben az jutott eszembe, milyen jó, hogy az osztálytársaim most egyáltalán nem figyelnek, meg még az is, hogy úgy beszél a védőnéni, mintha evett volna a bolhákból. Aztán még mást is kérdeztek, de azért sem mondtam el nekik, Észanya hogy csinálja a vadászást, meg hová teszi azokat a bolhákat, amelyeket elkapott. Ráadásul a másik védőnéni észrevette a kezemet. Ő erre ezt kérdezte: „Mi történt veled, kisfiam?” Először nem feleltem, aztán meg azt válaszoltam, hogy kiskoromban megharapott egy kutya. Ha a kezemről kérdezősködnék, vagy egyáltalán nem válaszolok, vagy kitalálok valamit. Dodónak múltkor azt mondtam, hogy így születtem, de szerencsére elfelejtette, mivel cseppet sem lepődött meg, amikor egyszer hallotta, mit magyarázok Zsoldoséknak a debreceni kutyákról. A harmadik bében mindenki úgy tudja, hogy egy kutya miatt lett ilyen a hüvelykujjam. Pál atyának mást feleltem, mert úgy gondoltam, ha a tetszik-tudni-rám-csapták-az-ajjtót mondom, az kisebb bűn. A kérdezősködésekkor általában nem is annyira az ujjam foglal le, hanem az, hogy jól emlékezek, korábban kinek mit mondtam. Maga Pál atya is megzavart, mert egyszerűen nem tudtam eldönteni, hogy a templom előtt vagy a hittanórán kérdezett-e először. Biztos az befolyásolt, hogy majdnem minden helyen mást találok ki. De nem csak én csinálom így, sokszor a testvéreim is. Például a rendőrségen Észanyának igazából ezt mondta a járőr: „Na, te katolikus kurva, elmondod végre, honnan van a motyó?” Ezt Zoknistól tudom, ő pedig Paptól, akinek Debrecenben Halász Öcsi volt a legjobb barátja. Halász Öcsi a farmerért cserébe a testvéremnek sok mindent elárult, azt is, hogy az apukája a párttitkárságon másolatokat kap a jegyzőkönyvekről. Ha Zoknis nem részesítene külön elbánásban, a máriapócsi esetet én is úgy ismerném, mint a többiek, akik nem tudnak sem a tárgyalásról, sem arról, Észapa honnan teremtette elő a büntetésre a pénzt.

Amikor vége lett a tetvetlenítésnek, kiengedtek minket az udvarra. Rögtön a vécére mentem, mint máskor is, ha egyedül akarok lenni. Néhány percig lehettem itt, ami-

kor Donalics bejött. „Hallottad, hogy Belovesz meg Gombos nem jöhet iskolába?” Ezt mondta, utána elkezdett pisilni. Beloveszen nem lepődtem meg, csak Gomboson. Gombos Dodó osztálytársa, a pénzbeszedésnél szokott neki segíteni, amit én sohasem értettem, mivel Gombos állandóan új ruhában jön iskolába. Egyszer meg is kérdezte, miért vagyok folyton ugyanabban a mackóban, amire azt feleltem, hogy én a keresztanyám ajándékához ragaszkodom. Ezt a mondatot jól kigyakoroltam, bármikor el tudom mondani bárkinek. Belovesz hatodikos, szinte mindenki kerüli, még én is, pedig a tanulószobán titokban azt gondolom, hogy ő jó lenne nekem. Sokszor elképzeltem magamban, hogy neki akár a vadászásokról is beszélhetnék. Arról, ahogy Észanya ül az ágy szélén, ahogy elkapja, majd összecsípi a bolhákat, miközben énekel a *Szent vagy, Uramból*. A kérdéseire is felkészültem. Ha például azt szeretne volna hallani, hogy az anyám mit csinál a bolhákkal, elmesélem neki, hogy a lepedőn szépen összeseperi őket, majd bedobja mindet a vaskályhába. „Beló, nem is gondolnád, milyen jól égnek; alig fröcsögnek, az anyánk kinyomkodta belőlük a vérünket.” Belovesz körülbelül olyan magas, mint én, ő is állandóan ugyanabban a nadrágban van, ezenkívül a beszéde sem rendes. Amikor Nóra néni ki akarja tőle kérdezni a leckét, alig válaszol, ha meg mond valamit, az majdnem olyan, mint amikor én szoktam felelni. Szabóék közelében lakik, fenn a Telepen, ahová az osztálytársaim közül senki sem mer felmenni. Eddig én is csak egyszer voltam, akkor, amikor Dodó füzetét én vittem haza.

Ezután még volt egy óránk, aztán ebédeltünk. Ebéd után kétszer is beszélgettem Marával, mert annyira örültem, hogy egyikünknel sem találtak semmit. Először a mosdó előtt hallgattam végig, mit mond a barátnőjéről, utána meg a tanulószobán feleltem neki valamire, amire máskor nem szoktam. Donalics el is csodálkozott, nem tudta, mi történt velem, igaz, nem szólt semmit, csak megbökött; ha valamit nem ért, ezt csinálja.

A hittanórán azonban már olyan voltam, mint máskor. Nem segítettem neki sem a felelésnél, sem akkor, amikor Pál atya közös feladatot adott ki. Észanya mind a négyünket beíratott hittanórára, amelynek a helyét az esperes úr a templom sekrestyéjében jelölte ki. Hetente egyszer jövünk ide, ünnepek előtt azonban sokszor kétszer is. Úgy húszan lehetünk a többiekkel együtt, akik közül néhányan az Egyes Számú Általánosban tanulnak. Pál atya azért foglalkozik velünk itt, mert az iskolában nem szabad hitkérdéseket tárgyalni. Észapa ezt úgy mondja, hogy jelenleg a vörösök uralják mindenhol a piacot. Iskola után jövünk át ide, anélkül, hogy az osztálytársainknak erről beszéljünk. Biztos a többi hittanosnak is azt mondják a szülei, amit nekünk Észanya, aki mindig figyelmeztet minket, hogy a hittanról hallgassunk. A mai órán körülbelül tizenötön vagyunk, mindnyájan a kisoltárral szemben ülünk. Mivel a templomunkba nem vezették be a fűtést, hideg van; magunkon hagyjuk a kabátjainkat. Pál atya egy szvettert húzott a reverendájára, ez is fekete. Először elmondjuk a Miatyánkot, utána az atya mesél valamit a gyerekkoráról, mert szerinte így jobban ráhangolódunk az órára. Nekünk legjobban a pásztoros története tetszik, az, amikor a határban elveszítette a tehenüket, úgyhogy órákon át kellett járnia a falujuk utcáit, miközben ezt kiabálta: „Citrom, hol vagy, Citrom, gyere elő, különben megbánod!”

Amikor az atya rátér a mi lelkünk tanítására, sokszor éppen ezzel az élményével példálózik, miközben figyelmeztet minket, hogy nekünk sokkal nehezebb a dolgunk, mivel Isten nem kiabál, hogy „hol vagy, Szekeres, hol vagy, Németh?”, nekünk kell tudnunk, mikor és miben tévedtünk el: „A belső hallás kifejlesztéséhez azonban, drága gyerekeim, tudás szükséges, ti pedig pont azért vagytok itt, hogy ezt megszerezzétek.”

Pál atya alapos ismereteket akar nekünk átadni, ezért készítette el a bűngrafikont is. Először nem tudtam, mi az a grafikon, az iskolában még nem tanultuk, de aztán az atya elmagyarázta a fekete tábla előtt, amelyet az oltárra állított, oda, ahol Vas atya szokott kismisézni. Erre a táblára krétával húzott egy egyenest, illetve egy függőlegest, majd a két vonal mellé felírt mindenféle bűnt. Aztán ezt mondta: „Gyerekek, ez itt egy grafikon. A grafikon azt jelenti, hogy az Istent vagy nagyon megszorítjuk, vagy csak egy kicsit. Azok, akik közületek a függőleges mellett szereplő bűnöket követték el, bizony nagy fájdalmat okoztak annak, akinek mindent köszönhetünk, míg azok, akik csak a vízszintes bűnökben vétkesek, kevésbé szereztek neki bánatot.” Pál atya mást is szokott írni a táblára, néha meg rajzol. A múlt héten például egy fiatal nőt, akinek az arca szerintem eléggé hasonlított Bernadettére. Bernadett egy francia szent, a festménye a sekrestyében lóg, pont a kisebbik szekrény fölött. Amikor az atya ezen az estén elkészült a rajzzal, ezt mondta: „Gyerekek, ez a néni valamikor nagyon gazdag volt és okos, még könyveket is írt, de úgy szerette a szegényeket, hogy meghalt értük. Nektek nem kell meghalnotok, csak legyetek jószívűek.” Mivel egyikünk sem értette, hogy a szeretésben hogy lehet meghalni, Németh megkérdezte, mi történt a nénivel, mire Pál atya ezt válaszolta: „Ha majd megbérmálkoztatok, elmondom.”

Ma este a közös feladat a Tiszteld apádat és anyádat, mivel a Tízparancsolat tanulásában épp itt tartunk. Azt kellett megfogalmaznunk, miért vagyunk szerencsések a saját szüleinkkel, meg még azt is, hogy ezt miképp tudjuk meghálálni. A sekrestyében nincsenek padok, csak székek, úgyhogy a füzetünket az ölünkben tartjuk, de azért így is lehet írni. Miután elkészültünk a fogalmazással, Pál atya beszédte a füzeteinket, majd felszólította Marát, hogy mondja el a Hiszekegyet. Mara általában mindent tud, de a Hiszekegyet valahogy képtelen megjegyezni, én meg nem súgtam neki, hiába ismerem olyan jól ezt az imát.

Hittan után szinte mindig együtt megyek haza a testvéreimmel, sokszor Németh is velünk jön, ő a HÉV-állomás mögött lakik. Németh csendes természetű, ma mégis többször megkérdezte, hogy szerintünk miben halt meg az az okos néni. „Hát mi azt honnan tudjuk, Németh?”, mondja neki Tentés, aztán a Bikánál elbúcsúzunk. Ma este senkit sem sorsolunk ki kéményt nézni; amióta Ésapa hazajött az útról, minden este befűtünk.

Jónás Tamás

A JÓ FIÚ

Beültem anyám mellé a kádba. Kicsit odébb húzódtam. Nem lehetett tudni, tiltakozásból vagy helyet akart nekem adni. Szégyellte magát, és ezt jó jelnek vettem. Fáradtan nézett rám, amikor már szemben ültem vele. A szappanos víz eltakarta ölét, az enyémét is, mondhatni, jótékonyan.

– Mit kérsz a születésnapodra?

Alig bírta a szavakat kimondani, két-három napja nem aludt, mióta apám összecsomagolt, és elment. Akkor még nem tudtuk, hova. A fáradtságtól az a megadás ült ki

az arcára, amit kétszer láttam addig: egyszer, amikor apámmal szeretkeztek (nem tudhatták, hogy látom őket), apám a takaró alatt, nem mozgott, az ágy nem nyikorgott, az egész jelenetben volt valami nemes megkomponáltság; másodszor pedig a kórházban, amikor vakbélműtét után meglátogattam, és megkérdezte, vasal-e ránk apám, és én őszinteségre nevelt engedelemmel válaszoltam, hogy apu összetörte a vasalót. De látta is, hogy gyűrött az ingem. Nekem hét évvel később mondták meg, hogy nem vakbélgyulladás volt, hanem rosszindulatú méhdaganata.

Néztem az arcát. Szép volt, szelíd, nem titkoltan nyugtalan. Az orrán át vette a levegőt, mellkasa alig emelkedett, a víz alig mozdult. Nem igyekezett takarni mellkasát, a vízbe merült kezére támaszkodott, lábát felhúzza ült, és végre a szemembe nézett. Akkor már voltam olyan lánynak a szeretője, akinek anyámhoz hasonló teste volt. Nála húsz évvel fiatalabb.

– Gyakran fájt neked apuval a szeretkezés.

– Gyakran.

Kezembe vettem a szappant, és lemostam magam. A kezemet, az arcomat, a nyakamat, a hasamat, a hátamat, a lábfejemet. Feltérdeltem, a fenekemet, a hímvesszőmet és a combhajlatomat is megtisztítottam. Nézte a mozdulataimat. Aztán anyut is megmostam. Kértem, emelkedjen ki a vízből, és ő engedelmesen feltérdelt. Amikor végeztem, visszaereszkedtem a még mindig meleg vízbe, s hátradőltem. Lassan ő is. Lábunk jobbra, balra. Zavartalanul nézegettük egymás arcát.

– Te szeretted aput?

– Szerellemmel? Ő volt az egyetlen férfi az életemben.

Az, hogy apám nem szerette anyámat, nem volt kérdéses. Nem csupán azért, mert akkoriban költözött el, de visszatekintve az elmúlt évekre, egyértelmű volt, hogy szinte minden dolgát megmagyarázta ez az érzés. Vagy ennek az érzésnek a hiánya. Másodlagos, bújtatott vagy mélyen húzódo szeretetre akkor nem gondoltunk. A szerelem nyers, egyszerű és nagyon konkrét dolognak látszott. Tudtuk, hogy anyu sosem volt szerelmes apánkba. És úgy tudtuk, azért tartott ki mellette mégis, mert hálás volt neki azért, hogy apám viszont szerelmes belé. Sose kérdeztem meg, miért gondolták mindketten azt, hogy apám szerelmes anyámba. Az igazi kérdés akkor ott a kádban az volt, vajon jöhet-e még férfi anyám életébe. Méhe, bal melle nem volt.

– Már te sem nézel nőnek. Bemászol mellém a kádba.

Elsápadtam. Nem a vádtól, inkább attól, hogyan mondjam vagy mutassam meg neki, hogy merevedésem van. Szabad-e, illik-e. Azt jelenti-e, ha megmutatom, amit szeretnék, hogy jelentsen. Vagy ha megmutatnám, akkor is csak azt gondolná vajon, hogy az izgalom miatt van az egész?

– A fiúknak akkor is feláll, ha félnek.

Belém látott. Ha akkor nem ölelem át, sírni kezd. Attól pedig féltem. Már csak annyit szerettem volna, hogy másszunk ki valahogy a fürdőszobából, és beszéljessünk, ahogy még sosem. Ahogy én még sosem senkivel. Emberférfi embernövel. Van-e ennél nehezebb, ha ez a nő elkeseredett, ha ez a nő az anyád?

– Mit kérsz születésnapodra?

Nagyon féltem, hogy azt a választ sejtí bennem, hogy őt. A lehetőséget, hogy vigasztalhassam őt magammal. Persze miért ne tehettem volna meg? Megtettem volna. Ha arra kér, hogy haláláig, hát addig. De szerelmes voltam, Mártába, sejtétekig.

Anyám negyvenegy éves volt akkor, én másnap töltöttem be a tizenkilencediket.

Márta volt az én szabadságom. Még irtóztam tőle, hogy olyan legyek, mint apám. És tudtam, hogy ha olyan nő szeretek, aki anyámra hasonlít, egy kicsit mindenképpen apámmá válok. Márta tehát egyáltalán nem hasonlított anyura. Még annyira sem, mint tűz a vízre, egyszerűen nem volt hozzá köze. Magas, szelíd, érzékeny nő, akiben a nyugtalanság lehetősége ugyan megvolt, de akivel olyan figyelmes és óvatos volt a sors, hogy érzékenységből inkább méltóságot formált. Hosszú, finom ujjjaival, ha a hajamba túrt, úgy éreztem, szétárad bennem a fény, s ha a számba suttogott, mintha lelket cseréltünk volna. Félttem ettől a légiességtől. Földivé akartam alacsonyítani, ne-hogy elrepüljön mellőlem. Ha végén volt, utána rögtön én is, hadd érezzem, milyen szagot hagy maga után. Előszeretettel játszadoztam az utcán idegen kutyákkal, tudtam, hogy irtózik tőlük, s nem kényeskedve, hanem szinte megvetendő fölénnyel, ahogy európai ember idegenkedik néha négerekről vagy cigányoktól. Szerettem, ha beteg volt, ha náthás volt, ha testén sebek, varak voltak, és szinte megnyugodtam, amikor menstruált, s itt-ott felfedezhettem a véres tamponokat, bugyikat. Nem volt dolog, amit ne érte tettem volna, még enni és inni is neki, hogy el ne fogyjak, meg ne betegedjek. És ha ő egy kicsit is önzőbb lett volna, ha kevésbé figyel rám, nem ölel annyit, és amikor ketten maradtunk, nem teremti meg rögtön az intimitást, és nem mozog olyan otthonosan kettőnk vegyített érzéseinek labirintusában, napról napra sorvadtam volna. De amíg szeretni tudtam, ő volt a legodaadóbb ember az életemben, akit ismertem. De ahogy megcsappant a szeretetem, rögtön és végérvényesen elfordult tőlem. Nem hagyott időt a megértésre. Pár hónap múlva egy versenyszerűen teniszező fiúba lett szerelmes. Magas, szelíd és fényszerű fiú, mint ő. Sok-sok év múlva össze is házasodtak.

– Mit kérsz születésnapodra?

Szájon csókoltam anyámat. Egy-két másodpercig hagyta, de aztán ellökött magától, a kádból kicsapott a víz, elárasztotta az egész fürdőszobát.

Már felöltözve ültem a konyhában, az év első szilváit kóstolgattam. Anyu fürdőköpenyben jött utánam, megoldotta magán, meglévő mellét elővette, s kérte, nyomogassam meg, ő úgy érzi, ugyanolyan csomó van benne, mint a másikban volt. Megnyomogattam, és valóban volt benne valami.

Arcvonásai megkeményedtek, ahogy az anyémeken felfedezte a titkolni akart aggodalmat, ellépett, és szorosra fogta magán a köpenyt.

– Mikor is indultok Mártával Erdélybe?

– Hát holnap kéne. De indulhatunk később.

Csak a fejét rázta meg, nem, nem kell neki ez az áldozat. Nem kér a figyelemből, nem kér az aggodásból, nem kér a részvétből, a gondoskodásból. De hagyjuk meg neki, hogy elesett legyen, komor és szomorú.

Kihozta a szobából azt a dobozt, amit még öcsémtől kapott, leült az asztal másik végére, maga elé tette, lassan felnyitotta a fedelét, és kipakolta belőle a fotókat, ékszereket, hivatalos papírokat, leveleket, s a mélyéről előszedett egy hajgumival összefogott pénzköteget. Elharmadolta, csak érzésre, nem számolgatta a papírdarabokat.

– Vidd mindig jó éttermekbe, vegyél neki ajándékot, kicsiket, többször, és te is legyél elegáns és finom. Ne lássa, hogy nem törődsz magaddal. Jobb, ha kényesnek hisz.

Öcsém egy nappal korábban született, mint én, és tizenhat éves korában halt meg. Csepel biciklijé volt. A fékbowden elszakadt, amikor a pécsi hegyről lefelé száguldoztak, élete első biciklitúráján. Nagyon szemtelen gyerek volt. Gyakran hazudott, ügyelt rá, hogy valaki mindig tudja, hogy nem mond igazat. És azt is fontosnak tartotta, hogy

hazugságai ne öncélúak legyenek, hanem kifejezetten praktikusak, az életét megkönnyítők, számára előnyösek. A boltban is lopott mindig. De úgy mosolygott, ahogy film sztárok közül is csak kevesen. A fiatal eladólányok gyakran látták, de mindig szó nélkül hagyták, ahogy zsebre tesz valamit. Sose felejttem el annak a szép, komor tekintetű lánynak a megrökönyödését, aki végül mosolyogni kezdett, amikor Gyurka a szemébe nézve és persze szélesen mosolyogva tett zsebre egy kis üveg pálinkát. Tizenegy éves volt. Az utcán, még a bolt bejárata előtt belekóstolt az italba, de nem ízlett neki, végiglocsolta a járdát. Én a tarkójára ütöttem, a szó nem ért neki. De mintha észre se vette volna. Az üres üveget bedobta egy pinceablakon, és leguggolt, hogy lássa és hallja, hogyan törik szét.

Szerintem valami személyiségzavara volt. De milyen személyiségzavar az, ami szeretetet csíhol az emberből? Bűnöző lett volna, mondogatta anyu, és ilyenkor mindig hosszasan elgondolkodott. Ha Gyurka életben marad, akkor is őt szerette volna jobban.

- Menjünk el orvoshoz, anyu!
- Majd én elmegyek, ha már elutaztál.

Megkönnyebbültem, hogy nem nekem kell vele végigjárnom a minden értelemben fájdalmas huzavonát. A nővéremre végül is számíthat, vagy apám rokonaira, gondoltam. A saját rokonai, testvérei, anyja, apja messze laktak, és nem törődtek vele. Amikor véletlenül találkoztak, nem láttam rajtuk, hogy haragudnának egymásra, de kíváncsiak sem voltak. Irigyelték volna anyámat? Vajon miért? Egyszerű, nehéz élete volt. Szegény és okos, mint mindenki a családban.

- Én örülök, hogy apád elment.

Biztosan könnyebb nélküle. Vagy talán arra gondolt, hogy végre nő lehet újra? Az asztalra borult, hangtalanul sírt. Egy széles mozdulattal lesöpörte a dobozt, a kacatokat. Fel-felnyögött. Melléguggoltam, simogattam a fejét, a térdét. Összeszedte magát, letörölte arcáról a könnyeket, és amikor megszólalt, olyan higgadt és zavartalan hangon, hogy megijedtem: ismerős volt a hang, rengetegszer szólt így hozzám. Jelenetek szédítő sokasága pergett előttem. Amikor azt hittem, nincs baj, amikor azt hittem, rend van, amikor azt hittem, boldogok vagyunk, négyen vagy hárman. Hirtelen minden elveszni látszott. Anyu hazudott volna? Uralkodott volna magán? Mi lehetett a baj például akkor, amikor apu mosolyogva állt a konyhaablak előtt, a háta mögül erősen ragyogott a nap, apu szájához emelte a zöld sörösüveget, lassan kortyolt, és az üvegen át a konyhakőre vetődött a fény, elmosódva, játszadozva, gyerekeknek. Anyu ugyan ezen a hangon kérdezte akkor aput:

- Akkor még velünk vacsorázol?

Nem engedtem magamnak, hogy több jelenetet is újraéljek, de éreztem, hogy nem lehet őket örökké a sötétben tartani. Valamikor előtörnek majd, legyőznek, kérik a véleményemet, a gondolataimat, az időmet, kérik, hogy értelmezsem, alakítsam át őket, rendezzem őket újra. Nagyon nagy feladatnak látszott. Tudtam, a végletekig kifáraszt majd. Láttam magam előtt akkori, egyelőre arctalan szeretteimet, barátaimat, feleségemet, szeretőmet, jó ismerőseimet, akik értetlenül állnak majd felnőttésem legmélyebb völgyében, s kérdezik maguktól, hol csatangolok. Nem lesz válaszuk, én nem tudok válaszolni, s ők lassan, nagyon lassan, el-elszállingóznak mellőlem. A legteljesebb magányra eszmélek majd, erősen, férfiként.

Akkor meg én sírtam el magam. Alig hallottam a zokogásban, hogy anyám mit mond. Száraz tényszerűséggel.

– Nagyon rövid ideig szoptattalak. Fájtn. De ha erőt vettem volna magamon, biztosan nem apad el a tejem. És most nem sírnál.

Átöleltem anyut, és olyan erősen szorítottam, hogy felszisszent.

– Mit szeretnél a születésnapodra?

Lassan kigomboltam a köpenyét, és leguggoltam elé, arcomat az ölébe fúrtam. Nem tudom, hogyan kerültünk az ágyba. Szeretkeztünk, s elaludtunk egymás mellett.

Én tényleg azt hittem, hogy őt férfi már nem fogja szeretni.

Hányingerre ébredtem. Szerencsére anyu nem feküdt mellettem. Igyekeztem Mártára gondolni, arcának minden vonalát magam elé képzeltem, mintha szobrot formáznék az ujjaimmal: időztem a lágy íveken, orra hajlatán, szemöldöke kerülőútjain, füleinek útvesztőjében, nyakának templomi hűvösét éreztem az ujjbegyemen, lehunytt szemhéja alatt nyugtalan szembogarának rezdüléseit.

Öklendezve térdeltem a vécékagyló előtt, de nem volt mit hánynom, émelyítő gyomorsavat köpködtem. Kivert a veríték, szédültem. Úgy éreztem, olyan mocskot kentem a lelkemre, a testemre, amit soha nem tudok már lemosni. Kitántorogtam a konyhába, jeget akartam enni, hátha az megnyugtatja a gyomromat. Anyu a széken ült keresztbe tett lábbal, hálóingben. Dohányzott, pedig már évekkorábban leszokott. Arca rideg volt, tekintete üres, gonoszságig közönyös. A magasba fújta a füstöt. Rám nézett.

– Jobban örültem volna, ha Gyurka teszi meg ezt.

Aczél Géza

(VISSZA)GALOPP

lírai utószinkron 12.

nem egy nagy was ist das – szólhatnának vissza kiürült arccal kemény rögök alól a régi piás haverok már hogy a két gyanútlan jámbornak gyötrelmes szülés után fia adatott egy rég bontásra ítélt szülőotthon szénporosra pingált vastag falai mögött ám hogy a szorongás fészkeből szívós hullámokban fesleni kezdett a szárnyatlan öröm s a felelősség elemi földcsuszamlásából a bódult lélek magát fokozatosan kivonta fölemelkedve a férfikor egyre keményebben kötő párkányaira hetenként és naponta mikor már a sör leülő hajjai között is az újszülött angyal arca úszkált s lötytyintett a magány fejére minden ajtónyitás valami hintőporos áldott melegeket csak azok tudhatják igazán miről dadogok kik nem fogtak még két puha kezettel nem pötytyözte meg vállukat a visszabuggyanó tej penetráns kontúrból édes illatba billenő aromája kiknek tompa élete e telt tónusok hiányával árva s rálátanak a hátsó üres szobákra az ember persze nem él himnuszokban hol a magába zárt anya klausztróbiája robban hol vélt hivatása felé tesz tántorgó lépéseket a ház kissé komikus fura ura s már az első babamosolyok káprázatában kihül néha a vacsora lanyhulni kezdenek a föltilizált esték lassan peregni kezd a család vallásos áhítatáról a festék noha

mindkét oldalról süt az összetartozás affinitása s egymásba kulcsolva ejtjük kezeinket a párolgó babaágyra szemén már látom valami hiányzik egója törne tovább miként atyja nevelte aztán itt ez a szesz haverokkal körbesáncolt másik olykor a költészet hamis illúziója fűti nevezzük most már bátran annak a presszók mélyén kapart apró sorokat hisz kezdik lassan beszólni az évtizedes hiányokban fetrengő béna lapokat s nézi megütközve a cimbora hogy forog a neve az ezrével különbeknek sem volt egész életükben ilyen nyomtatott ünnepe ettől pedig későn hazafelé ha sok benne a lé bizony elméri magát szivárványos asszociációkban élve meg számos éjszakát vidékies bohém kalandot a boltíves patkányokkal átszótt albélet viszont maradjon mert széteső lényének itt van támasza – mindig menj haza mindig menj haza közben az apró kacagó szemek élesztgetik bennünk a szerelmeket nagy dacsövetség ha a szülék fürkésznek s az utolsó forint időknél előtte elgurul kótonyujjas öreg hölgyek között lottókat számolok számolatlanul hétvégeken olcsó vendéglőkben megebédelünk a főutcán a kocsitologatás a kellemünk s ha még korai is a vita ez majdnem amerika az élet az értelmiség alján olcsó hússal és szeszekkel már leélhető messze a temető kitarótan a diploma felé kocogunk szóval megvagyunk a lassú vonatokhoz képest mozgásban a család hónunk alatt a veknyi gyerekkel ki-ki szüleihez hazajárt a srác olyan szép hogy mindenütt forognak utána dagad az ember keble nem csak lőrétől a mája s nem mereng így kell-e felnőttnek lenni megugorva egy évfolyammal nekem megspórolt időknél már a szigorlatokat kellett lefedezni s mérges gyulait idéző rettegett professzorom kapcsán egyszer csak benézett ablakomon kassák no a ló sem halt meg könnyebben mint magam izzadva róttam a futuro-expresszív kanyarokat kilazult tágas képeket tapasztott a lenyomott kamasz lázadása s mivel nem voltam apáca szózni kezdtem népem közé a modoros csípős gesztusokat értők és nem értők somolyoghattak nagyokat de már a talált zsinórmérték végén derengni kezdett egy befutható pálya melyen ugyan ízlésemhez képest nagyobb hőbörgések vannak szürreálisan elkent fejek kékülő magánya ám a kisreál tengerben csöppnyi hiányzó izgalom szépen kezdett bomladozni füsttel telt bárókban koszlódba a művészkedés első nagy stációja – az epigon valami kis csomósodási pontban megérintett a vidéki kulturális gépezet a világ e felesleges hasznáról nem tudtam még eleget a száraz pórusokon azonban beszivárogtak mozgástörvényei fölnyersült csatákban nagy modoros öregek előtt igyekeztem igazamat egálra menteni s úgy lázadni hogy ne lőjenek farba ezzel is rásegítve a tanult avantgárdra melynek jócskán híjjával volt az alföldi nagy szikes ezért aztán egyszer bagarja majd mikes álarcát tetette rám a jóságos gondviselés az egyetem felé menekülve a roppant korpusz lett a végső menedék onnan nézve már megengedő sikeres diplomával nem törődve az izgága ifjú kommunistákkal kiknek lendületes csapatából nemrégén körülményesen és némi manírral kiléptem újra mondom miként úttörőéknél korábban nem érdem e tett mozgásában nem feszültek rendszerszagató indulatok a szimpla ok talán a masszából kiválás egyre zaklatottabb ingere így aztán hiába riasztott lapos nyomozók csőre töltött fegyvere eldugott szobák asztalán a zsarolható kolleginák előtt népszerűségem inkább egyre nőtt kezdtek mondogatni ez egy valóságos költő s bár a motyogásból nem lett áhított nyaralás se az asszonynak télen méltó felöltő az irodalmi szakma szentélyében becsült kellékesként ottragadva már-már önelégülten hunyorogtam a franciás park felől zuhogó napba kerülgettem a lexikon méretű bölcs tudósokat s mint éber ifjú ellestem tőlük sokat most kezdve igazából a bevégzett iskolát

két vitatható rím között indult bekeríteni a filozkódás melynek addig inkább verne őserdőkből lepkészkedő hibbant professzora volt kedvelt asszociális párja néhány kritikai böffenet után viszont már duplán úgy éreztem nem éltem hiába szinte sok ahogy szentimentális zöngemények mellett vagdalkozom s a gyengére sikeredett orosz bizonyítvány mellől a mezőny végéről fordítom a kozákokat a hazai szókészletből a kgst szellemében a száraz ragozáshoz mérve agglutináló nagy honi hangulatokat lapátolok miközben – talán ez csúnya szerénytelenség a váltakozó konstrukciók mentén először érteni vélem szakmám anyagát a nyelvet e riadalom már olyan etap mivel senki sem feleselhet eldől a menetelés iránya megannyi gondom van persze a családra jólnevelten kötögetem a felmenőkkel rendszeresen a kötelező kompromisszumot s mint ködös időkből a lassú komp hajladozom a feszültségek partjai között csilla még most kanyarodik az utolsó évről felvillan szemünkben az áporodott kispolgárság fölállalt reménye míg föl nem lendül a varsói szerződés rücskös ujjá svejkként naftalinos zubbonyba bújok újra

Turbuly Lilla

SAKKÓRA

Léptél, az óra lecsapva, vársz.
Meg kéne javítani végre.
Vagy csak képzelem, hogy az én
térfelemen gyorsabban ketyeg?
Különben meg, ha ezt akartad
hallani, tessék: külön időt
használunk. Fogy. Talán még
nem vészesen. Csak az a biztos,
hogy egyszerre nem működünk.

HÉT ÉS FÉL

Hét éve volt, hogy azt mondtam magamba'
(már egyetlen sejtem sem ugyanaz),
mi lenne, mondd, ha fél éved maradna,
egy utolsó tél, rövidke tavasz.

(„Habár ez itt egy jól körülírt képlet,
várjuk meg mégis, mit mond a lelet.”
És várni kellett két hetet, míg kész lett,
alig éreztem a tűhegynyi sebet.)

És eljutottam persze Amszterdamba,
még búcsúzni sem kellett senkitől,
ki később hagyott váratlan magamra,
úgy válhatott, mint bárki bárkitől.

Forog fejemben mégis az az este:
hogyan verte az ablakot az eső!
Ha az embernek gáncsot vet a teste,
megrémül, sír, majd papírt vesz elő.

Mit ér egy lista árulások ellen,
akár a test teszi, akár ha más?
Megváltozott minden egyes sejtem.
Az árnyék maga a nagyobb árulás.

Filip Tamás

TANÚK

A látogatók körben állnak,
beszédük elhal, mikor egy néma
mozdulattal jelt ad a szobrász.
A segéd az öntőformára ugrik.
Ebből nem lesz még egyszer szobor,
megsemmisül, mi egyszer dajkálta már
a beléje öntött izzó anyát és gyermekét.
A tanúk látják, az emlőn hatalmas seb
tátong, a mellbimbót szájában tartó
csecsemő arca is eltorzul, aztán
széttörik a csizmás lábak alatt.
A fém már megszilárdult, a két
szereplő egyetlen tömbbe fogva
öleli egymást egy többé már nem
ismételhető, szoros mozdulattal.

TOLL, PAPÍR

Egy kitölthetetlen kérdőív, megint.
Sunyi elágazások, csillag, lábjegyzet,
két csillag, lábjegyzet megint.
Az útmutató még homályosabb,
a kérdezőt elfogta a hatalmi mámor,
firtatja szokásaid, miközben nyájasan
úgy tesz, mintha nem is lenne kíváncsi
a válaszodra. De azt biztosan nem te
döntöd el, hogy mit érdemel az a bűnös, aki
nem válaszol, vagy hazudik a kérdőíveken.

Este van, a tollhegy hajóorr, fekete vizet
hasít, s hogy előrejutsz, illúzió: elakadtál
a kérdések zátonyain. A különbség csak
annyi, hogy most te kérdezel. Keménynek
szeretnéd hinni magad, céltudatos kapitánynak,
a világ így-úgy felel is néha, de legtöbbször
becsap, elaltatja a gyanakvásod, és csak
a papír telik meg lassan betűiddel. A konok
hullámok megfeneklett hajóhoz csapódnak.

SZÁJJAL ÉS LÁBBAL

Tudom, kiktől van ez a Folyópart, egy
csomagban kaptam a Tavasz réttel,
a Szénaboglyával, a Virágzó barackfával
együtt. Szájjal és lábbal festették
a hozzám hasonló jámboraknak.
– Megint eszükbe jutottam – fogadtam
sóhajtva, mint mindig... Valamit kellett
fizetnem érte, hogy legyen ecset meg
festék a téli kollekciónak is.
Aztán, amikor nem látta senki, próbáltam
írni úgy, hogy fogammal tartom a tollat,
de nem jutott eszembe, csak néhány
kusza gondolat. Elszégyelltem magam:
ez olyan ostoba kísérlet, hogy
nem is szabad sikerülnie.

Majtényi László

A FENYEGETETT ÉN*

Az információs kor előérzete József Attila egyik nagy versében

„Ó, Uram, ajándékozz meg csekélyke magammal engem.”
(CSÖNDES ESTÉLI ZSOLTÁR, 1922)

Neve, ha van

A név és a sors viszonya lehet közömbös, lehet komikus, akár tragikus is. Vas István önéletrajzi regényében utólag csodálkozva arról ír, hogy első verseinek egyik kritikusa a költemények állítólagos keménységére figyelt fel, és ezt azonnal összefüggésbe hozta azzal, hogy a költő maga egy kemény fém nevét viseli.

„Az vagyok, akit W. B.-nek hívnak? vagy pusztán egyszerűen W. B.-nek hívnak?” – kérdi önmagától Walter Benjamin egy helyen, majd Hermann Ungar szavaival tovább kérdez: „A név rajtunk függ vagy mi függünk a néven?”

Biztos, hogy van változó erősségű, de létező kapcsolat név és személyes sors között. Az egyiket Habsburgnak, a másikat meg Kolompárnak hívják, és biztos, hogy a név a sorsnak, a sors a névnek részévé lehet. De talán a Szabó Lajos is ilyen, csak más-ként. Sokan harcolnak a nevükért, mások meg ellene.

A kegyetlen gyerekkori játékok közé tartozik, hogy úgy alázzák egymást a jó pajtások, hogy elveszik áldozatuk nevét. Ugyanez lehet a befogadás gesztusa is. Tízévesen olyan iskola mellé költöztem, ahol a gyerekek nagyobbik felének német családneve volt. A második héttől osztálytársaim Majszternak hívtak, ami nagy megtisztelésnek számított.

József Attilánál minden másként van. Nála az identitás nem játék. Nincs szó, de biztosan nincs az ismert irodalmi értelemben, a személyiség dekonstrukciójáról és rekonstrukciójáról sem. Én nem három József Attilát sejtek – noha, elismerem, megkísértett ez is –, de mégiscsak tetszetős tévútnak érzem, ha Pistát, a disznópáztort, az életben nehezen boldoguló férfit és az „*Elmék vagyunk*” hibátlan és világot bíró költő-jének azonosságát három darabra választanánk. Sőt, ha belegondolok, így érthetnének igazán félre a József Attila-személyt. Ő maga szerintem, ha olykor többszörözte is, soha nem váltogatta a költői ént. Ellentétben például Kosztolányival, aki versben is, prózában is eljátszott ezzel, és aki az általam most elemzett versre is közvetlenül hatott.

De ami az irodalomban élvezetessé és egyre játékosabbá vált, az életben egyre drámaibb lett, és világszerte sokan érzik át, identitásunk nem játékszer immár, hanem legféltebb a javak között, amit birtokolhatunk.

Tudott, hogy Németh László a NINCSEN APÁM, SE ANYÁM kötetről írt nem jóindulatú kritikájában megjegyezte, hogy a költő „*előbb költötte meg József Attilát... mint az itt közölt költeményeket*”.

A privacy védelme iránti érdeklődésemet személy szerint József Attilának is köszönhetem. Mindenesetre sokszor, nem kevés nyugtalansággal olvastam már kamaszkoromban, csak felében-harmadában érte a LEVEGŐT! című verset, olykor szekuláris vi-

* Elhangzott a „CSILLAGRA AKASZTOTT HOMÁLY!” JÓZSEF ATTILA ÉLETE ÉS MŰVE TUDOMÁNYKÖZI MEGKÖZELÍTÉSBEN című konferencián 2005. október 11-én az ELTE Bölcsészettudományi Karán. A konferenciát Tverdota György szervezte.

lágnezetem valamiféle tagadásaként is. Az az érzés környékezett, hogy a költő ebben a versében (is) olyasmiről ír, mondhatni ténszerűen, amiről az adott kor és az adott élet ismeretei, keretei között nem lehetett tudomása. József Attila, a költő egyszerűen többet tud annál, mint amit tudhat, véltem. Ezzel, mondhatná valaki, nem mondtam nagyot, hosszan lehetne sorolni azokat (költőket, próza-, drámaírókat), akiknél ez ugyanígy van. De az ő költészete túlmegy azon, amit megszokhattunk. Nála vagy általa – nem tudom, minek nevezzem, világszellemnek? – nemcsak a miénknél magasabb, de mintha nem individuális, ráadásul mégis tárgyi tudás nyilvánulna meg.

A LEVEGŐT! egyébként, és ez is meglepő, a megrendelt versek közé tartozik. Hevesi András kérésére írta a *8 órai Újságnak*.¹ Címét is a szerkesztőtől kapta.

Érdekelni kezdett, kik azok, akik a magánélet védelmére tették személyes tétjeiket, milyen élmények hatása alapján döntöttek így. Megtudtam egyet-mást. Ezek közül egyet megosztok önökkel.

Figyelemre méltónak tartom David H. Flahertynek, a privacy-védelem köztünk élő nagy öregjének vallomásos, életrajzi motívumokkal teli esszéjét² – a tudományban ritkák az ilyen személyes konfessziók –, amit egyébként nekünk, magyaroknak írt.

Flahertyről megtudjuk, hogy nyolcgerekes katolikus családban született és nevelkedett, ahol fájoan kevés tere volt a háborítatlan személyes magánynak. Ifjúkorában aztán – igaz, ha jól értem, személyes döntésből – elvesztette a nevét. Fogékony kamaszként, tizenhat évesen évekre az egyik katolikus szerzetesrend tagja lett, ahol a nevét nem használták, és ő sem használhatta, hanem új néven, X. testvérként szólították. Elfogadtatták az ifjú Flahertyvel, hogy az „én” elvesztése magasabb rendű cél, az Úr szolgálatáért fizetendő ár. A szigorú regulájú rend vezetői még az olyan megnyilvánulásokat is elleneztek, mint amilyen a *személyes barátság*. A növendékeket minden héten kötelezően terdelpeltették társaik előtt, akik ott fennhangon bűneikről, hibáikról számoltak be. Nagyon kényelmetlen, személytelenné tevő kemény nyakrésszel ellátott egyenruhában kellett járnia neki is, melyben mindenkitől különbözött, ám a vele együtt élő társaitól nem, a csoporton belül megkülönböztethetetlen lett. Flaherty élete e szakaszáról ugyan nem őriz rossz emlékeket, de élt benne a vágy – amit aztán tett követett –, hogy, mint fogalmaz, „összerakjam magamnak a közösségi élet éveit alatt szétforgácsolódott éneket”.³ Otthagyta a rendet.

Egyetemistaként, nem sokkal később, mély hatással volt rá, hogy egyik zsidó származású, kedves professzora megmutatta a lágerben karjára tetovált számot. (Itt említi, hogy jóval később privacy-biztosként éles vitákban ellenezte a kanadai Social Insurance Number [SIN] használatát általános azonosítóként.)

Arról is ír, hogy mindazoknak, akiknek értékük az identitás, fájó, ha összetévesztik őket másokkal. Sokat merengett aztán azon, hogy ne David Harris Flaherty néven írjon-e inkább, mely névformával minden Flahertytől megkülönböztethető lenne. „Nehézzen tudom elképzelni, hogy a nagyon gyakori nevet viselő emberek – például egy Robert Smith – hogyan érznek személyazonosságuk egyszeri és megismételhetetlen természetével kapcsolatban” – írja. Megvallja, egész életében legjobban az Alzheimer-kórhoz hasonlatos betegségtől tartott, mivel azok a végleges emlékezetvesztés miatt az én megsemmisülésével járnak.

Talán banálisabb sors, kevésbé drámai, mint József Attilaé, de – szerintem – lehetetlen nem észrevenni kettőjük életében a párhuzamosságot. A Flaherty-sztori segíthet az általam választott József Attila-vers értelmezésében. Ezzel azt szerettem volna jelez-

ni, hogy léteznek a személyiségnek olyan strukturális elemei, melyek különösen fogékonnyá tesznek mások által kevésbé felfogható, de természetesen létező emberi jelenségek iránt.

Noha a jelenlévők persze ismerik ezeket a sorokat, a legjobb, ha, bár töredékesen, híven idézem József Attilát: „1905-ben születtem, Budapesten, görög-keleti vallású vagyok. Apám – néhai József Áron – három esztendőskoromban kivándorolt, engem pedig az Országos Gyermekvédő Liga Öcsödre adott nevelőszülőkhöz. Itt éltem hét éves koromig, már ekkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam. ...A harmadikos olvasókönyvben... érdekes történeteket találtam Attila királyról és rávettem magam az olvasásra. Nem csupán azért érdekelték a hun királyról szóló mesék, mert az én nevem is Attila, hanem azért is, mert Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe. Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják...” Mellesleg őt is, Flahertyhez hasonló életkorban, tizennégy évesen Nyergesújfalura küldték kispapnak, a szalézianusokhoz. „Itt csak két hetet töltöttem, hiszen görög-keleti vagyok és nem katolikus” – írja érezhető kései sértettséggel identitása újabb semmibevételéről. Gondviselői, közönyből, úgy küldik a papnevelésbe, hogy még annyit sem tudnak róla, hogy nem katolikus. Két hét hosszú idő, nem tudom, mit állt ki ez alatt az idő alatt. „Csodagyerekeknek tartottak, pedig csak árva voltam”⁴ – írja.

Ezek a magyarázó mondatok. Az információs jogi irodalomban használatos kifejezéssel élve Flaherty is, József Attila is identitáslopás vagy identitásvesztés áldozatai; hozzáteszem, az identitásukat ért támadások egzisztenciálisak, személyként való létezésüket ingatták meg.

Azt hiszem, nem kell földadnom a világnézetemet. A LEVEGŐT! ugyan csodavers, de a szó világius értelmében.

Ezek idegenek

Vagy próbáljuk megérteni a verset, vagy annyiban maradhatunk, hogy a zöldtrágyázás kérdéséről szól. Hogy a gondatlan kertgondozás zavarja a költőt, amikor szokatlan képekben ábrázolt rossz érzésekkel alkonyatkor átballag egy elhanyagolt közparkon.

Én szeretném megérteni.

Lássuk tehát: csak annyit bocsátanak még előre, hogy a vers – és ez zavarba hoz – a XX. század második kétharmadának majd minden, a személyességet tipró közösségi brutalitását tételesen megelőlegezi. Ezekben a fejtegetésekben lesz némi blaszfémia is, hiszen ha nem hagyom is figyelmen kívül a magyar irodalom egyik legszebb versének esztétikai értékeit, de arról írok, hogy bármerre indázzon is ez a szép vers, középpontjában a személyességtől megfosztás fenyegetése áll. Legyen hát teljes a blaszfémia, kimondom: József Attila adatvédelmi tárgyú verset írt.

A vers első mondata a szerzőtől megszokott hetykesége mellett is zavaróan kétértelmű: „Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott / hazafelé menet?” Első ránézésre ez azt is jelentené, hogy *Próbálná csak valaki megtiltani, hogy elmondjam!* De valójában mást jelent. A vers kontextusában majd érezhető a tompa fenyegetés, ami a „van valaki”-nél ros-

szabb: a „*lehet, hogy van valaki*”, aki megtiltaná, miközben az elmondónak magának sincs bizonyossága. Én ezt a második értelmet találok meg itt azért is, mert „*A gyepre éppen langy sötétség szállott*”. Ez a József Attilá-s langy sötétség nyugtalanító. És az következik a versben, hogy lába alatt a levelek álmatlan forognak, soványak, és *ütött gyermekként* csendesen morognak. Az avarban – később a vers valójában meg is nevezi őt – ott van, és a látszat szerint valamiféle életet is él, a gyerek, aki disznópásztor, akit Öcsödön vert a gazda, és aki immár a hűvös televényben lakik, és rajta is *tapos* Attila. Továbbá Pista nem meglapul az avarban, hanem eloszlik benne. Az „*ütött gyermek*” – és ez fontos – súlyosabb megfogalmazás, mint a „megvert gyermek” – gondoljunk egy pillanatra a TOLDI-ra: „*mint olajütőben, szétmállott a teste*” – ő immár a televényben elkeveredett, a bomló szerves anyag részévé lett. De miért *langy* a sötét, és miért *hűvös* a televény? Ez is Pista miatt lehet így, azt hiszem, ő hűti le a televényt, de ezt a szálát nem veszem fel.

A tekintet feljebb emelkedik: a látvány szokatlan. Megbomlik a természetes rend, elkerülnek a helyükről a dolgok: „*Fürkészve, körben guggoltak a bokrok*” (most eltekintek attól, hogy ezt a „*város peremén*” teszik, pedig fontos lenne). A bokrokban a szél botladozik, „*A hűvös televény / a lámpák felé lesett gyanakvóan*”. Az ember megint fordítva gondolná, inkább a lámpa les a televény felé, és a televény pedig legyen meleg, semmint hideg. A vers tekintete a költőre fordul, ezzel közelebb kerülünk a hétköznapi tapasztalati létezéshez: „*vadkácsa riadt hápogva a tóban, / amerre mentem én*”.

Az őszi párából két egymással szemben lépkedő férfi tűnik most elő: a költő és valaki más, akit gyanúnk szerint, a vers szavai ezt erősen alátámasztják, csak az ő jelenléte idéz meg: „*Épp azt gondoltam, rám törhet, ki érti, / e táj oly elhagyott. / S im váratlan előbukkant egy férfi, / de tovább baktatott*.” A kis városi park közben tájjá tágasul. Ez a táj, ha a város peremén van is, nem elhagyatott, hanem „*elhagyott*”. (Ha jól értem, az individuum princípiuma hagyta el, nem önként.) Alakjukat úgy kell látnunk (bár erre közvetlenül nem utal a vers), hogy kimagaslanak a televényből és a guggoló, leskelődő, fészkelődő bokrok közül is, hosszú árnyat vet alakjuk. Fontos és egyértelmű ugyanakkor, hogy annak van hatalma a költő felett, aki érti e tájat, pontosabban a táj elhagyottságát. „*Utána néztem. Kifoszthatna engem, / hisz védekezni nincsen semmi kedvem, / míg nyomorult vagyok*.” Az idegen (sejthetjük, ki ő, de ezzel most nem untatom önöket) két okból törhetne a költőre: azért, mert ő is érti a tájat (akár a költő) – látja elhagyottságát –, akár, mert a József Attila személy nyomorultnak érzi magát ebben a tájban. Ennek oka, ha eddig nem tudtuk volna, a következő sorokban válik majd világossá. De közben arra is figyelniünk kell, hogy a költő nem *nyomorultul* érzi magát, hanem helyzetét így jellemzi: „*nyomorult vagyok*”. Pontosabban: „*míg nyomorult vagyok*”, azaz ebbe a tájba van belenyomorítva, ám ez nem sorsszerű, nem is lesz talán mindig így.

Miért nyomorult? Mi teszi ilyenné a tájat? Mert „*Számon tarthatják, mit telefonoztam / s mikor, miért, kinek. / Aktákba írják, miről álmodoztam / s azt is, ki érti meg. / És nem sejthetem, mikor lesz elég ok / előkotorni azt a kartotékot, / mely jogom sérti meg*.”

Ezek annyira világos sorok, hogy semmiképp nem szeretném kommentárral gyöngíteni őket. Arra az evidenciára szeretném csak felhívni a figyelmüket, hogy a „*jogom sérti meg*” fordulat, persze ha jól értem, nem *valamilyenfajta, valamilyen típusú* jogsérelem, nem József Attila személyes vagy bárki jogainak megsértését jelenti, hanem annak az egyes számban állónak a megsértését, mely a jogosultságok forrása, az *egyetlen* vagy végső alapvető jog „*az eleven jog fája*”.

A táj még tágasabbá és még sivárabbá válik. „*És az országban a törékeny falvak / – anyám ott született – / az eleven jog fájáról lehulltak, / mint itt e levelek / s ha rájuk hág a felnőtt balszerencse, / mind megcsörren, / hogy nyomorát jelentse / s elporlik, szétpereg.*”

Nemcsak az ütött gyereken, a falusi Pistán tapos a költő és a néma fenyegetésként lépkedő idegen, de hullott levélként immár lehulltak az eleven jog fájáról a *törékeny falvak* is. Ez már az úrfénykép perspektívája. Hullott levélként rajtuk is beteljesedik a *felnőtt balszerencse*: Attila sorsa. Ugyanazt a nyomort jelentik be, hiszen az országban (persze az ország sem csak Magyarország) a *törékeny falvak* (az „anyám ott született” falvak) az eleven jog fájáról lehulltak.

Ráadásul a levelek megcsörrennek. Ilyet még nem írtak, de nem is fognak soha: csörögnek a levelek, mint a bilincs. Fontos lenne arról is gondolkodni, hogy az anya a *törékeny falvak* egyikében vagy mindegyikében született-e meg. Most nem teszem.

„*Óh, én nem így képzeltem el a rendet. / Lelkem nem ily honos. / Nem hittem létet, hogy könnyebben tenghet, / aki alattomos...*”

Itt nem azért akad el a szó, mert a totalitárius rendszerek mindennapjainak történelmét lehetetlen rövidebben, pontosabban összefoglalni, és ha akarom, utal az ügynökvilágra és annak csodálatos utóéletére abban a harmadik köztársaságban, amelyben az egyházak választási kampányban fellépő püspökei nem közszereplők, hanem mert: „*Sem népet, amely retteg, hogyha választ, / szemét lesütve fontol sanda választ / és vidul, ha toroz.*”

Az adatvédelmi jog fejlődésében meghatározó pillanat volt a Német Szövetségi Alkotmánybíróság Népszámlálási törvényről hozott 1983. december 15-i határozata, amely a törvény rendelkezéseinek megsemmisítésével bevezette az *információs önrendelkezési jog* fogalmát. A karlsruhei bíróság arra a következtetésre jutott ötven évvel József Attila után, hogy nincs szabad választás az individuum számára áttekinthető információs helyzet nélkül. Aki bizonytalan abban, hogy kik mit tartanak róla nyilván, törekedni fog arra, hogy ne saját készítményeit kövesse, hanem olyan viselkedést tanúsítson, amit átlagosnak vél, semmiképp ne tűnjön ki.

Hozzáteszem: elég lett volna elolvasni ezt a verset.

„*Én nem ilyennek képzeltem a rendet. / Pedig hát engemet / sokszor nem is tudtam, hogy miért, vertek, / mint apró gyermeket, / ki ugrott volna egy jó szóra nyomban. / Én tudtam – messze anyám, rokonom van, / ezek idegenek.*”

Ezek idegenek. Az elbeszélés múlt idejű ugyan, de az első mondat miatt a strófa a mostanról szól. A *gazda* veréssel, identitásrablással próbálta elfogadtatni a világrendet Attilával. De hiába, a személy erősebb tudott lenni a személytelennél. Ez az állítás nem csak a József Attila személyre vonatkozik, mert a vers jelentése univerzálisan tágas. A vers sötét, de nem pesszimista. A légszomj, ha akarjuk és szerencsénk is van, időleges. Ezt fontosnak érzem hangsúlyozni ebben az újból elviselhetetlenül bizantikusává vált országban, ahol élek.

„*Az én vezérem bensőmből vezérel! / Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk! Szívünk, míg vágyat érlel, / nem kartoték-adat.*”

A magánélet védelmének egyik leghatásosabb kritikusa (R. Posner) szerint a privácyc védelme rendszerint a csalók menedéke, le kell venni az álorcákat, és attól kezdve a hitelek és az érzelmek piacán is becsületesek, ésszerűek, olcsóbbak lesznek a tranzakciók. Ezzel viszont, ezt itt nem fejthetem ki, második természetünkről mondanánk le, vadak lennénk megint. Ha elveszítjük a maszkot, melyet az *elme* alakít, a legfinomabb úriember is csak egy vicsgorgó kan majom.

Nincs szavam több, nem rontom a verset.

Végül: a Levegőt!-metafora

A nemzetközi privacy-irodalomban, elsősorban az Egyesült Államokban, számos mögöttes elv és szándék által is vezérelve, komoly vita folyik arról, vajon milyen irodalmi metafora lenne a legalkalmasabb az információs kor fenyegetésének jelzésére. A legismertebb a Nagy Testvér-metafora, melyet azért is használunk, mert közismert: a Nagy Testvér a polgároktól feltétlen engedelmességet követel, ellenőrzi életük minden pillanatát, nyelvet konstruál, újraírja a történelmet, betiltja a bírálatot, induktrálja a társadalmat, olykor könyvet éget, és eltünteti a múlt egyéb kényelmetlen emlékeit, megszünteti a magánéletet, és meghatározza a személyes életcélokat. Felvetik ugyanakkor, hogy a Nagy Testvér-metafora nem teljes, csak részlegesen írja le a fenyegetést, és nem tud mit kezdeni a magánélet tényeire irányuló nem totális igényű egyéb visszaélésekkel.⁵ Vannak, akik ezért erre használhatóbbnak tartják Kafka A PER-ét, mely a kiszolgáltatottság, a sebezhetőség, az emberi minőségtől való megfosztás, az állandóan hízó, személyes információkkal telt titkos dossziék egyetemesebb rémségeinek világát írja le. Huxleynál viszont éppen a csábítás, a kísértés, a kellemesség falja fel az individuumot.

Pedig erre a munkára – nem utolsósorban a versforma intenzív tágassága okán, és mert a vers magában foglalja mindazt és többet is, mint a többi hasonlat sugallata – a Levegőt!-metafora lenne a legalkalmasabb. Ennek csupán egyetlen akadálya az, hogy a nem magyar anyanyelvűek körében nem elég ismert.

Végezetül, csak megemlítem, hogy az információs szabadságjogok hazai elismeréséért talán elsőként szót emelő komoly írás így zárul: „Az áttekinthetetlenül hagyott információk helyett olyan észrevétlenül fogy el a szabadság, ahogy a tiszta víz és a levegő elfogyott.”⁶

Jegyzetek

1. RÉGI MAGYAROKRÓL MAI MAGYAROKNAK. *Világosság*, 1997/9–10. 3.
2. David H. Flaherty: PRIVACY ÉS IDENTITÁS. In: Majtényi László (szerk.): AZ ODAÁTRA NYÍLÓ AJTÓ / THE DOOR ONTO THE OTHER SIDE. Adatvédelmi Biztos Irodája, 2001. 55–68.
3. Uo. 63.
4. CURRICULUM VITAE.
5. Daniel J. Solove: PRIVACY AND POWER: COMPUTER DATABASES AND METAPHORS FOR INFORMATION PRIVACY. *Stanford Law Review*, July, 2001.
6. Sólyom László: EGY ÚJ SZABADSÁGJOG: AZ INFORMÁCIÓ-SZABADSÁG. *Valóság*, 1988/9.

Miskolczy Ambrus

MIÉRT ÉPPEN A CIGÁNYOK?

Önkép és cigánykép instrumentalizálása a „Cigányiász”-ban és magyar párhuzamai*

A magyar és román szépirodalomban van egy-egy nagy allegorikus költemény, amely a cigányok világában jeleníti meg a nemzeti sorskérdéseket. Ez a két mű A NAGYIDAI CIGÁNYOK és a ȚIGANIADA, magyarítva: CIGÁNYIÁSZ. A kérdésre, hogy miért éppen a cigányokat szerepeltetik az allegóriában, sokrétű magyarázat adható. Röviden, néhány szóval talán a következő a legtalálóbbról: öngyűlölet, önmegvetés, öngúny. De nem csak azért, mert a cigányok világát egyfajta gyűlölet, megvetés és gúny övezte, hanem azért is, mert az efféle viszonyulások a velük való emberi együttérzésben is ott munkáltak. Önkép és cigánykép egymásba játszanak. Arany János remekművéből ismerhetjük ezt.

De hogyan állunk a CIGÁNYIÁSZ című román költeménnyel?

A CIGÁNYIÁSZ a száműzetés műve. Szerzője Ion Budai-Deleanu (1760–1820), a Hunyad megyei Csikmó görög katolikus lelkészének fia, aki – miután Bécsben is végzett teológiai tanulmányokat – a hazai erdélyi görög katolikus egyházi vezetés merevsége és provincializmusa elől még idejében, 1787-ben, Lembergbe ment, ahol bírósági titkár, majd ülnök lett. Itt, Galícia multikulturális jellegű központjában maga is vegyes nemzetiségű családot alapít, miután örmény származású lengyel nőt vesz feleségül. És bár családi élete harmonikusnak látszik, Lembergben mindvégig száműzöttnek tekintti magát, miközben keményen dolgozik – munkahelyén és otthon: az íróasztalfióknak. Személyében akár a román filológia és történetírás egyik alapító egyéniségét is tisztelhetnénk, ha Ion Budai-Deleanu román–német szótára, nyelvtani művei, történelmi vitairata és az erdélyi népek eredetéről szóló nagy műve még életében megjelent volna. Szótára kiadása érdekében többször folyamodott a kormányhivatalokhoz. Az azonban máig nem látott napvilágot. Filológiai írásaiból pedig – egy 1970-es bukaresti gyűjteményes kiadás révén – legfeljebb ízelítőt kaphattunk. Élete nagy szenvedélye a CIGÁNYIÁSZ maradt. Fáradhatatlanul dolgozott rajta. Politikai érzelmeit és elkötelezettségét ebben élte ki. A mű két nagyobb változatát is elkészítette az íróasztalfióknak. Az első 1875–77-ben látott először napvilágot; ezután még fél évszázadnak kellett eltelnie, míg a második változat 1925-ben megjelenhetett, pedig „a ȚIGANIADA [mármost első változata] az egyedül sikerült és olvasott eposz a románságnál mind a mai napig: a későbbi eposzok gyöngye alkotások, amelyeknek még a nevét se jegyzi meg a mai kor embere” – írja Bornemisa Sebestyén egy olyan kismonográfiában (HÁROM HAZAI ROMÁN KÖLTŐ A XIX. SZÁZAD ELEJÉRŐL. Szászváros, 1914), melyet mindmáig gondosan nem idéznek.

A CIGÁNYIÁSZ-kiadások kronológiája jelzi a téma kényes mivoltát. A cigányokkal való párhuzam sokáig nem tetszett. Az eposz szerzője lassan foglalja el helyét a román szellemi panteonban. A kolozsvári egyetem előtt, a Farkas utcában az erdélyi román

* A jelen dolgozat az EPOSZ ÉS TÖRTÉNELEM. A CIGÁNYIÁSZ VILÁGA AVAGY A CIGÁNYOKRÓL ALKOTOTT KÉP SZÍNEVÁLTOZÁSAI című kismonográfia egyik előtanulmánya.

felvilágosodás literátorai közül csak három kapott szobrot: Samuil Micu-Klein, Gheorghe Șincai és Petru Maior. Ők alkotják az ún. triászt. Teljesítményük olyan könyvtárat tesz ki, amelyben a történelem, a teológia, a népfelvilágosítás foglalja el a főhelyet, és emellett némi szépirodalom. Micu-Klein lefordította a Bibliát, valamint Kempis hajdani bestsellerét. Román történelme viszont kéziratban maradt, akár Șincai annalista jellegű opusa. A korszak e meghatározó figurái a XIX. század elején egymás után a budai Egyetemi Nyomdánál vállaltak szerkesztői-cenzori állást. Igazában csak Maior tudta kihasználni a lehetőséget, és 1812-ben kiadta azt a történeti művét a románok római eredetéről, amely a román nemzeti ébredés kézikönyve lett, és Fénélon fordítása is megjelent. Mégis alighanem Budai-Deleanu a legjelentősebb alkotó valamennyiük közül. Nemcsak nacionalista próféta volt, hanem saját nacionalizmusát önreflexióval is meg tudta jeleníteni, ráadásul mindezt természetesen irodalmi formában.

A CIGÁNYIÁSZ – szerzője szerint – „hősi-komikus-szatirikus költemény (poemation)”. Tizenkét énekből áll, mint az AENEIS, és akár annak paródiája is lehet – közelebbről: reflexió annak a kor magyar olvasói előtt oly népszerű Blumauer-féle travesztált változatára. A román cigányköltemény eposzparódia és hőseposz egyszerre.

De mi is történt a CIGÁNYIÁSZ-ban? Lássuk a második – 1812-es – változat cselekményét. Karós Vlád vajda (Vlad Tepeș) a török elleni harcra készülve megreformálta a cigányok életét: „szabadságot, fegyvert és birtokot” adott nekik, és megparancsolta, hogy menjenek a Bărbătești (bărbat=férfi, mondjuk: Legényfalva) és Inimoasă (inimă=szív; Inimoasă, mondjuk: Bátorfalva) közötti Spăteni-be (spate=hát; Hátfalva, vagy egy másik értelmezés szerint: Kardfalva, mert spadă=kard). A rostások, aranyművesek, üstfoltozók, kovácsok, kanalasok, sátorosok vajdáik vezetésével fel is vonultak Alba (albă=fehér) és Flămîndă (flămînd=éhség, azaz így: Éhségfalva) között. Menetükben azonban állandóan akadályozzák őket a túlvilági erők: a Sătân (Sătana) és lánya, a Gyűlölet (Urgia). A Sătân el is rabolta az egyik majdani hős, Parpangel menyasszonyát, és elvarázsolt kastélyba zárta. Megadta ugyan a lehetőséget az útra kerekedő vőlegénynek, hogy jegyesét láthassa, de amikor ez felfedte fátylát, újra eltűnt. Hosszas keresés után reggel együtt ébredtek fel az ágyban, de mielőtt bármi történhetett volna, a szűz leányok védőszentje, Szent Szipiridon a palotát pocsolóvá változtatta. Parpangel, folytatva útját, a harcias Argineanullal találkozott, méghozzá két forrásnál. Két hősünk ivott is azokból, de egyikük sem abból, amelyikből kellett volna. Az egyébként békés Parpangel az élet vizéből merített, és vad harcossá változva készült a nagy küzdelemre, amíg az egyik bokorban észre nem vette szíve választottját, Romicát, aki ekkor megint csak eltűnt, a nekikeseredett ifjú öngyilkos akart lenni, ám anyja, a varázsló (Brândușa) sebezhetetlenné tette. Közben Vlád vajda próbára tette a cigányokat, amikor töröknek öltözve rájuk támadt, mire ezek megadva magukat, bocsánatért esedeztek, de amikor a vajda felfedte magát, újra hűséget fogadtak. Amikor eljött a valódi csata napja, derekasan harcoltak, és főleg az időközben odavetődött Parpangel, amíg le nem esett a lováról, és össze nem törte csontjait. A varázsló öregasszony azonban meggyógyította, és így hatalmas lagzit csaphatott újra megtalált jegyesével. Vlád megnyerte az első csatát. Argineanul, aki az ernyesztő forrásból ivott, mély álomba zuhant, és bár nem vehetett részt a küzdelemben, de miután török fogságba került, itt az ellenség táborában tett nagy kárt, míg a szultán, akire hatott a román harcos vitézsége, szabadon nem engedte. A győzelmi mámorban a cigányok nagy vitába kezdtek, hogy milyen is legyen majdani országukban a jövő államformája. A vita azonban hatalmas verekedésé fajult, a cigányok szerteszóródtak. „Örök határozat” szerint azonban még nem ütött

a török hatalom végének az órája. „Az örök császár” Gábor arkangyalt bírta meg: közölje, hogy „népének még hosszú ideig viselnie kell a török ígát”. Vládót közben bőjárói is elárulták. Elhatározta, hogy száműzetésbe vonul. Az „égi parancs” nyomán született döntése ellenében a román sereg harcba szólította vezérét: *„Vezess minket bárhova, / Akár a szabadságba, akár a halálba!”*

Így, ezzel a felhívással zárul a mű, illetve annak második változata. És kezdődik az exegézis és annak paródiája is. Pontosabban már maga a mű sem más, mint a paródia exegézise és az exegézis paródiája. Ion Budai-Deleanu mindkét változathoz írt egy-egy prólogust és egy-egy „ajánlólevelet” Mitru Perea (aki nem más, mint régi barátja, Petru Maior) „híres énekes”-nek. Az első változat ajánlólevelében még felemlgette Voltaire eposzparódiáit is, és magyarázó jegyzeteket fűzött műve egyes részeihez. A második változatban Voltaire-t elhallgatta, a jegyzeteket már egy-egy „olvasó” jegyezte. Az értelmes magyarázatokat például maga Mitru Perea. A legnagyobb képtelenségeket az Onocephalos (=Szamárfej) nevű „olvasó” eszelte ki, de a leegyszerűsítő Simplițian (simplu=egyszerű) és a tudós, olykor tudálékos Erudițian (erudit=művelt) is kitétek magukért, nem is beszélve az egyszerű gondolkodású Idiotisról, míg a Filologos nevű „hozzászóló” helyesírási kérdéseket feszegetett. Voltaire szellemét megidézendő, kétszer közbeszól Micromegas is, amikor a szerzeteseket megkísérti a szerelem. A korabeli olvasóközönség „várakozási horizontja” jelenik meg ezekben az olvasói jegyzetekben, és az egész már-már groteszk hangzavar.

Nicolae Manulescu szerint a mű tiszta bohózat, öncélú irodalmi játék. A román irodalom történetéről 1997-ben megjelent átfogó munkájában ezt olvashatjuk: *„Semmit sem kell komolyan venni ebben a fejezetben”,* mármint az első énekben, amelyben Vlád vajda harcba szólítja a cigányokat, és kiváltságokat ígér nekik. *„Maga a gondolat abszurd, nem is egyszerűen komikus, ismervén a cigányok hajlamát a nomád életre és a hadakozástól való idegenkedésüket.”*

Budai-Deleanu korában azonban összetettebb volt a cigányokról alkotott kép. Igaz, ő maga erről nem sokat írt, de érzékeltette, hogy a külső szemlélők alapvetően kaotikusnak látják a cigány világot. A CIGÁNYIÁSZ egyszerre fogadja és utasítja el a leegyszerűsítő látásmódot. Amikor a cigányok a vajdai ajánlat nyomán vitatkozni kezdtek, az egyik „olvasó” a jegyzetben így jellemezte őket: *„Látható, mire gondol a szerző, be akarja mutatni, hogy miként tanácskoznak a cigányok, egyik sem hagyja, hogy a másik befejezze monológját, és összevissza beszélnek. Ez igazi Cigányiász!”* Ez az olvasó Simplițian, akinek neve – mint említettük – egyszerűsége és együgyűsége utal, és akiből olykor a balgák bölcsessége beszél. Idézett véleményét még Mitru Perea is megerősítette: *„A cigányok ezen beszédjéből, mit eddig olvastam, eléggé meglátszik természetük, egyik sem várja meg, hogy a másik befejezze beszédét, hanem belebeszél.”* Mire Coanreș (contra=ellene): *„Én azt hiszem, hogy nemcsak a cigányok beszélnek így, hanem minden egyszerű nép, amely tanulatlan és neveletlen.”* Az írói üzenetnek ez utóbbi vélemény felelhetett meg a leginkább. Hiszen – mint jeleztük – már az ajánlólevelben hangsúlyozza az anagrammával élő író, hogy ő maga is cigány, akárcsak a levél címzettje, Petru Maior, akit mellesleg ugyanitt meg is dicsér, mert kemény kritikával illette Bob püspököt, akit csak vajdaként aposztrofált, és még hozzátette: *„megrohasztja a világot”.* Magát a művet is azért írta *„cigányaink számára, hogy lássák, milyen őseik voltak, és ne kövessenek el hasonló bolondságokat, amelyenek megtörténnének, ha hasonló alkalom adódna”.*

Jellemző, hogy a cigányokkal való illetén azonosulás és a velük való együttélés megjelenítése némileg ma is tabu. A CIGÁNYIÁSZ első változatának ajánlóleveléből a szakiro-

dalom pedig nem szokott idézni, hiszen itt a román folklór éltetőiként jelennek meg a cigányok: „*Ami munkám, azaz a CIGÁNYIÁSZ természetét illeti, emlékeztetlek, hogy én görögöt és latint, valamint más csiszoltabb nyelveket tanulván, csak kísérletet akartam tenni, lehetne-e románul is olyan emelkedettebb és finomabb költészetet művelni. És mivel a mi cigányaink voltak, sőt egyedül most is ők a román költők és zenészek, és ők írnak egyedül verseket ezen a nyelven, úgy véltem, hogy egy fokkal magasabb szintre emelem őket, más műveltebb nemzetek költészetéhez, hogy ezentúl ne csak kocsmái, utcai és paraszti nótákat csináljanak, hanem ezáltal olyan szintre emelkedjenek, hogy a bojárok is elfogadják, és a román költészet is új ékességet szerezzen, hogy örökké elmondják, ez nem másoktól, mint a cigányoktól származott, és így nevünk örökké dicső legyen a költészet terén.*”

Mi ebben az idézett részben a kínos, amiért később nem hivatkoznak rá? A válasz egyszerű: a nacionalista szemléletbe nem illik bele a cigányok folklórfenntartó szerepe. Úgy vélhették sokan, hogy a cigányok a román nép szerepét bitorolják az ősi örökség átadásában. És ez a folklorisztikai cigánykomplexus – mint arra HANGSZERES MAGYAR NÉPZENE című könyvében Sárosi Bálint rámutat – ma is érvényesül még Kelet-Európában.

Manulescu szerint Budai-Deleanu tisztában volt azzal, hogy Petru Maioron kívül nem lehet olvasója, és ezért nem közölte művét. A fenti idézetből úgy látszik, hogy a román költő valójában azért számított a művelt bojárokra. Igaz, nem volt nagy véleményül kulturális színvonalukról. Azonban nemcsak az olvasók szerény műveltség-szintje által behatárolt igényekkel volt tisztában, hanem ugyanakkor saját írói vállalkozásának eredetiségével is. Annál is inkább, mert mint ugyancsak műve első változatában – cigányköntösbe bújva – írta: „*A cigányokról ugyanis nem olvastam semmilyen nyelven, és nem is olvashattam, mert a többi európai népnél nem ismerik a cigányokat. Ezért náluk egy ilyen munka nem is aratna sikert, de a mi bojáraink, akik a cigányokkal élnek, esznek, alszanak és mulatnak, ismerik a természetünket, egy ilyen művet el kell fogadjanak, annál is inkább, hogy én igyekeztem sok cigány szóval és szólással élni, úgy, ahogy egymás közt beszélnek a cigányok.*”

A CIGÁNYIÁSZ második változatából nemcsak a cigányok és a román folklór kapcsolatára való utalás maradt ki, hanem a bojárok említése is. A fenti idézett részt pedig – miután jelezte, hogy Tassoni LA SECCHIA RAPITA és Casti LI ANIMALI PARLANTI meséje „*a miénkkel szemben nem épül történelmi alapra*” – így módosította Budai-Deleanu: „*Hogy valaki hasonlót írt volna a cigányokról, nem olvastam semmilyen más nyelven. Hiszen a többi európai népeknél kevéssé ismertek a cigányok, ezért náluk egy ilyen munka nem is aratna sikert. De országunkban azok az emberek, akik a cigányokkal élnek, és ismerik a természetüket, nem lehet, hogy egy ilyen művet el ne fogadjanak, annál is inkább, hogy amennyire lehetséges volt, igyekeztem sok, a cigányok ízlése szerinti szóval és szólással élni, különösképpen úgy, ahogy egymás közt beszélnek a cigányok.*”

Valóban, cigány- vagy cigányokról szóló adomák és szólások elemei lépten-nyomon felbukkannak a műben, miközben nyelvezetében elsősorban a hátszegi tájszólás érvényesül. Megelevenednek a gyermekkorban hallott történetek egyes elemei is. Közmondásokra vagy azok nyomaira ismerünk. De mindenekelőtt a cigány templom közismert meséjének hatását érezzük. Eszerint a cigányok kolbászból akarnak templomot építeni, de közben felfalják a sok kolbászt, és így templom nélkül maradnak. E verses történet templomának analógiájára támadt a CIGÁNYIÁSZ cigány államalapítási ötlete – hangsúlyozza O. Bírlea, aki szerint a román folklorisztika előfutára is volt Budai-Deleanu.

A folklór jelenlétét többen is hangsúlyozták és hangsúlyozzák a CIGÁNYIÁSZ-ban. Ugyanakkor másrészt meg azt tették szavá, hogy Budai-Deleanu a folklórból átvett mozzanatokat a felismerhetetlenségig átdolgozta, és így nem is lelhető fel a műben

„helyi elemek” (ahogyan Al. Piru nevezi őket az 1974-ben kiadott Budai-Deleanu-válogatáshoz írott előszavában). Ez utóbbi érvelés szerint a CIGÁNYIÁSZ szerzője a felvilágosodásnak ahhoz a vonulatához tartozott, amely nem tisztelte a népi kultúrát, babonák halmazát látta benne, és a folklór csak annyiban érdekelte, amennyiben a múlt nagyságának valamely emlékét őrizte.

Kétségtelen, hogy Budai-Deleanu ismerte a különböző hőstettekről szóló balladákat. Argineanu alakjának megformálásában hatottak rá. Egyik jegyzetben Eruditián szóvá is tette, hogy a tudós Talalău, aki a csőrai krónikát lapszéli megjegyzésekkel tarkította, gyermekkorában sok – azóta elfeledett – hősi éneket hallott. „*Kár!... (teszi hozzá a tudós), hogy az ilyen énekeket nem jegyzi le a nép tanultabbjai, mert idővel mind feledésbe merülnek, hiszen sok olyan történelmi tény tartalmaznak, amelyet meg lehetne óvni a feledéstől.*” Ez bizonyosan nem a néplélek valamiféle lelkesült herderizmustól áthatott kultusza. Budai-Deleanu inkább afféle szellemi igénytelenségnek tartotta lehetséges olvasói folklórigényét. A mitológia paródiáját némileg még a folklór paródiájával is erősítette. Az első változatban szereplő Becskereki Istók nagyapját Becskereki Gruianak nevezte el. Gruia a hősi balladák jellegzetes alakja. A kis Istók pedig, miután megtanult egy csomó zsoltárt, olvasni kezdte az ALEXANDRIÁ-t, Nagy Sándor hőstetteiről. De emellett még nagy előszeretettel hallgatta a vásárban a vak énekmondók hősi balladáit. Legjobban azonban az oroszlán- és sárkányölő hősokról szóló mesék tetszettek neki. – Mindent egybevetve, Budai-Deleanunál a folklór tehát azt a lovagirodalmat helyettesítette, melyből Don Quijote eszméit merítette, és anakronisztikusan hősi gerjedelmeit táplálta.

Ami pedig még ezt az ironikus látásmódot illeti, gondoljunk arra is, ahogy azt Mitru Perea az egyik jegyzetben maga is hangsúlyozza: az antik istenek az emberi szenvedélyek megszemélyesítései. És ehhez rögtön kapcsolódik Simplitián: „*Azaz a mi parasztjaink is meséikben, mikor pestisről, erdő anyjáról stb. beszélnek.*” Mire Idiotisanul: „*Azaz locsi-fecsi, üres szavak, papírpazarlás. Jobb lenne, ha úgy énekelnének, mint a mi cigányaink és a megszokott versekkel. Én az egészséget, amit eddig mondtak, röviden énekeltem volna meg: »Hej rozsnak a zöld levele / Lám a cigányok felfegyverkeztek / hogy vajdát állítsanak az országban, / magukhoz hasonlókat, egy cigányt / de miután összevesztek egymással / odahagytak vajdát és földet / és idegen országokba mentek, / miként az nekik tetszett.*» Íme, röviden ez minden, anélkül hogy károsba és gonoszba [urgie=gonoszság, száműzetés] avagy mit tudom én, milyen zordon vidékekre mennénk.” A szerző maga viszont egyik jegyzetében kifejti, hogy „*újfajta költészetet*” akar meghonosítani az eddigi „zöld levél-féle énekekkel” szemben.

Hogy a kétértelműség teljes legyen, a parodisztikus folklórszemlélet viszont már-már komolyba fordul, amikor az egyik „olvasói” kommentárban M. Perea „Szent Illés”-ről a következőket jegyzi meg: „*A parasztok körében az a hiedelem él Illés prófétáról, hogy tüzes szekerével jár a felhők között, és ha megpillant egy ördögöt, rögtön villámaít szórja. Innen merített a mi költőnk is, amikor mindenben a néphiedelmeket követi, úgy jár el, mint Homérosz. De ezekben a dolgokban nem is lehet másképpen eljárni, mert akkor nem lennének közmesék.*”

Minden ironikus tartalma ellenére a CIGÁNYIÁSZ folklorisztikus olvasata jogosult. A folklór Budai-Deleanu élő és éltető valósága volt. A folklór világában nőtt fel. A gyermekort jelentette számára és a hazát.

Bár a műben a cigányok elsősorban az allegória kellékei, mégis, a keletkezéstörténet értelmezéséhez figyelembe kell vennünk a kor – cigány- – valóságát, azt, ami a cigányokkal történt, amit a cigányokról írtak, és amit feltehetően maga Budai-Deleanu is olvasott és tudott.

Először George Bogdan-Duică figyelmeztetett erre, még a századfordulón. Úgy vélte, hogy Budai-Deleanu a cigányok hadra fogásának ötletét Blumauertől vehette, pontosabban az ő 1788-i AENEIS-paródiájából. (Ezt az akkor oly népszerű művet, illetve ennek egy részét az 1790-es években Szalkay Antal katonatiszt – utóbb a magyar jakobinus mozgalmat is denunciózó egyik besúgó – magyarra is átültette, de a cenzúra a katolikus vallást sértő kitételek miatt a fordítást nem engedte megjelenni. Így azután a mű magyarul csak 1833-ban látott napvilágot, BLUMAUER ÁTÖLTÖZTETETT AENEISE címmel, Vajai László fordításában.) Bogdan-Duică ama rész ihlető hatására gondolt, melyben Tiberius, a Tiberis folyó istene jellemzi a meghódítandó földet, ahol országot fog alapítani. A kérdéses rész Vajai tolmácsolásában így szól: „*Ne félj! segédhajnokokat / Turnus ellen te kaphatsz, / Vízemen túl tolvajokat / Milliókat fogadhatsz. / Mert kezdetben Romaiak, / Mind a vének, mind az ifjak / Tolvajokból állottak.*

Régentén ott csak a vadak / Erdőn s mezőn legeltek. Azért első, kik ott laktak / mind vad nevet viseltek. / De most azon tolvajoknak, / Kik ott laknak mindazoknak / Evander a Királyok.”

A német eredetiben Blumauer nem említette a cigányokat. Nem is rájuk gondolt. Viszont Vajai éppen Evander cigány katonáival azonosította a római őslakókat. A strófa végéhez fűzött fordítói jegyzetben még külön meg is világította a maga átértelmezését, miután jelezte az eredeti AENEIS-nek azt a helyét, amelyet Blumauer parodizált: „*Gensque virum truncis et duro robore nata / Queis neque mos neque cultus erat.*” VIII. 315. Azaz: „*Oly férfiak népe, mely tuskók és vad tölgyek között született / Nem volt nekik sem erkölcsük, sem vallásuk.*”

Miként a magyar fordítóknak, úgy Budai-Deleanunak is ötletet adhatott ez a rész a cigányok és „az igaz rómaiak”: a románok azonosításához, még akkor is, ha Blumauer maga az AENEIS-féle államalapítás előtti rómaiakat és a cigányokat nem azonosította.

A cigányok szerepeltetése Blumauer magyar fordításaiban valójában a befogadás lehetőségeire utal. Így nem zárhatjuk ki, hogy Blumauer költeménye nem csak abban a tekintetben volt ihlető hatással Budai-Deleanura, hogy kedvet csinált a parodizáláshoz, hanem talán az említett metaforikus átértelmezést illetően is.

G. Bogdan-Duică jelezte azt is, hogy a cigányok kérdése birodalmi politikai szinten is napirendre került, ami szintén ihletően hathatott Budai-Deleanura. A cigányok katonáskodása egyébként a XVIII. század vége felé hétköznapi tapasztalat is lehetett, hiszen már II. József elrendelte katonakötelezettségüket, azt, hogy közülük is sorozhatnak. A hadra fogás ötletéhez nem feltétlenül kellett Blumauert olvasni. Az alapötlet viszont – hangsúlyozza a román irodalomtörténész – a cigányok templomáról szóló adoma, és Budai-Deleanu ezt „*össze tudta hangolni társadalmi és politikai eszméivel*”, és így a cigányok templom helyett nála államot akartak alapítani.

G. Bogdan-Duică bár nagyon is fontos szempontokat vetett fel, mégis valamiféle céltablája lett a különböző elmarasztaló észrevételeknek. Szemére vetették, hogy külső hatással magyarázza a CIGÁNYIÁSZ születését, és így annak eredetiségét kérdőjelezi meg. George Călinescu még megemlíttette Blumauert, mint egyik lehetséges ihlető forrást, de aztán az újabb szakirodalomban az osztrák író helyét hamar elfoglalta Rabelais. Kétségtelen, hogy Blumauer a felvilágosodás obszcén és trágár frivolitását képviselte, és inkább a paródiák divatjának hódolva és azt éltetve ösztönözhetette Budai-Deleanut, mintsem az alapötlet felkínálásával, bár nincs kizárva, hogy szikrát adhatott. Hiszen a CIGÁNYIÁSZ maga is „travesztált történet”, magyarosan: átöltöztetett történet. Az inspiráció szempontjából azonban minden lehetséges olvasmánynál sokkal fontosabb lehetett a korabeli szellemi légkör és az, ahogy ebben a cigányok megjelentek. Erre Köllő

Károly hívta fel a figyelmet ION BUDAI-DELEANU MAGYAR SZEMMEL című kitűnő tanulmányában.

Tény és való: a Budai-Deleanuéhoz hasonló értékű és jellegű művet nem írtak cigányokról. De mint Bogdan-Duică hangsúlyozta, a cigányok „*napivenden voltak*”. És nem is annyira Bécsben, mint inkább Magyarországon. A nemesi populáris irodalomban, sőt magában a szépirodalomban is ott vannak a cigányok, akiknek megjelenítése iskolapéldája lehetne az irodalmi szintek kölcsönhatásának és egybejárásának. Az anyag egyszerre feltáratlan és gazdag. Nem lehet úgy kutatni benne, hogy ne bukkanna fel mindig valami újabb adat, adalék és szempont, amely az eddigi kijelentéseket megkérdőjelezi vagy viszonylagos jellegüket érzékeltetheti. (Egyetlen olyan szintetizáló munkát ismerünk, amely a kölcsönhatások említett jelenségét méltó súllyal tárgyalja: Fleischman Gyula: A CIGÁNY A MAGYAR IRODALOMBAN című 1912-es könyvét.)

Először Mária Terézia a vándorcigányok megtelepítését célzó rendeletei keltették fel a cigányok iránti „irodalmi” érdeklődést. A királynő többször is elrendelte megtelepítésüket, a „kóborlók” letartóztatását, hajlékaik lerombolását; megtiltotta a lótartást, illetve csak azok számára engedélyezte, akik jobbágyi földeket művelnek; paraszti öltözetet írt elő számukra, a vajdai tisztség megszüntetését, valamint megkövetelte, hogy a cigánygyermekeket is vegyék fel a céhekbe. 1773-ban a Helytartótanács megtiltotta a cigány nyelv használatát, és elrendelte, hogy a cigányok környezetük nyelvét beszéljék. A legkeményebb intézkedést II. József adta ki 1783-ban, amely a korábbi rendeletekre hivatkozva többek között megparancsolta, hogy a vándorcigányoknál a két éven felüli gyermekeket vegyék el szüleiktől, és a szomszéd megyékben osszák szét a parasztok között, „*a zenélést a zeneszerszámok kötelező elkobzása és összetörése mellett tiltsák meg*”, „*a cigány nyelv használatát 24 pálcákkal szigorúan meg kell akadályozni*”. A cigány név helyett pedig a hatóságok az új paraszt, új magyar kifejezéssel éltek. A cigányság sorsa tehát Erdély, Magyarország és az egész Habsburg Birodalom mindennapi valóságának kérdése is volt, és érthető, ha foglalkoztatta az írásbeliség révén kialakuló közvéleményt.

Az 1767-i rendelet nyomán született a CIGÁNYOK VÉGSŐ ROMLÁSÁRÓL SZÓLÓ „széphistória”, amelynek több változata is megjelent ponyvaként, továbbá kalendáriumban is napvilágot látott, és kéziratban is terjedt. Évődő, gúnyolódó, de egyben részvétet, együttérzést is tanúsító írás. A legfrappánsabb strófákat az 1769-i változatból idézzük:

„*Hatvannylcadikban, ezerben, hétszázban, / Romlott, pusztult Tzigány nemzet borult gyászban, / Rongyos sátorokból szállott paraszt házbán, / Vándorló rüt népet szedték jó pórásban.*

Végső napja vala böjt első havának, / Eb harmincadjára midőn ők jutának, / Helységenként hamar egybe-hivatának, / Világból az urak rajtok kiadának.

Paraszatok legyenek megparancsoltatott, / Jobbágyok számba ki, ki íratatott, / Ház építés, szántás, vetés meghagyatott, / Szent János napjáig terminus adatott.

Lóval kereskedés, cserélés-berelés, / Kóborlás falunként, szabad járás-kelés, / Sátorbeli lakás, ingyen, könnyen élés, / Nagyon megtiltatott, ringy-rongy folt viselés.

Prémezett szoknyában, szurkos lepedőben, / Nem lesz szabad járnai házanként kérésben, / Nem hajadon fővel, hanem főkötőben, / Ködmönök, kankójok légyen jövendőben.

Mezítelen rajkó hátulját, eleit, / Fedezze ruhával test minden részeit, / Paraszti munkától ne ója kezeit, / Mesterségben töltse gyenge esztendeit,

Tzigány név, nyelv és szó erősen tiltatik, / Új lakóknak neve nékiek adatik, / Más nyelven szóljon, ha tud, parancsoltatik, / Ha nem tud, ám elmés, tanulni hagyatik.

Tzigány sereg hallván ezeket, egymásra / Könnyes szemmel néztek, fakadtak sírásra, / Férjfiak, asszonyok szörnű jajgatásra, / Fejre kúcsolt kézzel vének zokogásra.

A napot, esztendő t némelek átkozták, / Őket ily véletlen romlásban mért hozták, / Némelyek urokat, tiszteket okozták, / Szabados élettől, hogy őket megfoszták...

Nagyidai harcnak keserves nótáját, / Faraó sivalmas veszeljét és baját, / Ki vonja ezután, ha tzigányok nyáját / Vészteni kívánják, tiltják muzsikáját?

Mi birtuk világot, laktunk, hol akartunk, / Falukról falukra mentiünk, keltünk, jártunk, / Sok lopott jószágot ládáinkban zártunk, / Ily mostoha időt nyakunkra nem vártunk...

Vájdának kezéből a pálcát kivették, / Adózó parasztját és jobbágyát tették, / Magas polcra kómát ugyan leültették, / Vajdaság levelét pad alá vetették...

Mikor ingyen éltem, bezzeg boldog voltam, / Legnagyobb uraknak is bátran odaszóltam, / Magam szemetén mint kakas parancsoltam, / Hogy mi erre jussunk, sohasem gondoltam.

A Tzigányok nevét no hát temessük el! / Ringy-rongy ruházatot nyakunkból vessünk el! / Kankóba öltözzünk, mivel lenni meg kell! / Isten jobban tudja ügyünket oda fel!"

Ez a vers a Mária Terézia-féle rendeletek parafrázisa és „kritikája”. Elképzelhető, hogy cigány írta, olyan közönség számára, amely maga is állandóan érintkezett a cigánysággal, és tisztában volt, milyen kegyetlen terhet jelentenek a kényszercivilizációs intézkedések. Történelemfilozófiai üzenete is van a „históriának”: a dicső múlttól való elszakadás, a süllyedés, a hanyatlás. Mindez a kor gondolkodásának egyik kedvenc motívuma, itt viszont annak paródiája is. A TZIGÁNYOK VÉGSŐ ROMLÁSÁRÓL VALÓ SZÉP HISTÓRIA – mely a romlasköltemények leghosszabb változata – lakonikusan összegzi a hanyatlás eredményét: „*Jaj nékünk! szűrt, kankót, bocskort kell viselnünk, / Paszamántos, veres ruhát le kell tennünk, / Rókás mente helyett juhász bundát vennünk / Világ uraiból parasztokká lennünk.*”

Ez a díszes öltözkézből kiforgatott cigányság a viseletéből kiforgatott magyar nemesség képe is lehetne, és nyilván az is volt. A vers további strófáiban a cigány nyelv betiltásának felemlégetése pedig nyilván a kor anyanyelv kultuszának paródiája.

Iszogató, pipázó és fecsegő kismemesi olvasókra számíthatott tehát a kiadó. A romlás-verseknek – melyeket egymásból másoltak, majd bővítettek az ismeretlen szerzők – van olyan változatuk, amelynek illusztrációján látjuk is őket. De talán nem csak a műveletlennek számító közönségnek szólt a ponyva. Az italozás és mulatozás mámorában elmosódhattak a társadalmi különbségek. Jellemző, hogy a leghosszabb változat egyik példányát Orczy Lőrincnek tulajdonították, ennek a francia műveltségű költőnek, aki élete végéig Mária Terézia kegyence maradt, és egyben a magyar költészet kezdeményezője, ezért pedig – a nyelvújítás vezéralakja, Kazinczy Ferenc szerint – emléke áldott.

Orczy Lőrinc esetleg írhatott ilyesmit, tréfából és talán oly pillanatában, amikor felöntött a garatra. De neve alatt nem jelentették meg. Viszont, hogy szerzősége felvetődött, annak lehet némi alapja. KÖLTEMÉNYES HOLMI EGY NAGYSÁGOS ELMÉTŐL címmel a cigányokról írt ugyanis egy hosszabb, kissé kétértelmű, de mély tartalmú üzenetet rejtő költeményt, amelynek „*líraisága legkomplexebb Orczy darabjaié közt*” – ahogy Horváth János látja. Álljon itt a költeményes gyűjtemény VIGASZTALÓ BESZÉD A CIGÁNYOKHOZ címmel 1762-ben született egyik darabjának néhány részlete:

„Cigányok! világi népeknek sepreje, / Rajtatok esmérszák természet ereje, / Nincs a kerek földnek oly igaz zsellére, / Mint ti, vajon ki volt nemzetségték feje.

Eleget hazudtak majd minden nemzetek, / Honnan származtanak, miképp nevedtek, / Elei mint jöttek, hová telepedtek, / Csodálom, rólatok mért nem beszélgettek.

Azt sem tudjuk, miképp jöttetek hazánkban, / Semmi emlékezet nincs históriánkban, / Király, törvény nélkül vagytok társaságban, / Elszéledve, mégis együtt sok országban.

Ha tehát Ádám volt földi népnek apja, / A cigányoknak is ő volt fondálója, / Nem vagyok én azért Ádám gyalázója, / Több rossz népnek is volt ő elöljárója...

Mért tehát titeket a szentek számában / Nem vettek, s tiszteltek az ecclesiában, / Azt mondják, hogy ritkán jöttök a templomban, / S néha tiltott dolgok történnék sátorban.

Máskép, ha tisztelet illet szegénységet, / Ha dicsérni szükség meztelenséget, / Ha semmivel bírás hozhat dicsőséget, / Ha türés szenvedés nyeri a szentséget:

Ily módon sok mártír lesz Pest vármegyében, / Sok boldog Hevesben, Kunságban, / Erdélyben, Mennyi búcsútok lesz néktek Debrecenben, / Ha ily formán lehet bémenni mennyegeken!...

Cigány király ellen soha nem támadott, / Ország ellen pártos fegyvert nem ragadott, / Új vallással népet soha nem csábított, / Tartományt nem rabolt, várást nem pusztított.

Íme még el is jött boldogtalan sorsa, / Nem engedtetik már, világot bujdosza, / Oda lesz e drága nemzetnek szokása, / Rajtok teljesedik világ változása.

Jó kedvvel légy szegény elszélesztett község, / Nemcsak tégedet ért ily szerencsétlenség. / A változás ellen nincs vár, nincs erősség, / Minden nemzeteket eltörül régiség.

Nézd Tróját, Sálemet, Athent, Sicambriét, / Carthágót, Babylont és Alexandriát, / Régi Rómát, Rhodust, Delphost és Cairát, / Más nép lakta, másnak adja most adaját.

Ezek pedig sok száz esztendő t fénylettek, / Sok jeles vezérben, császárbán kérkedtek, / Elmúltak, alig van immár nevezetek, / Nem csoda, hogy eljött néktek is végetek!...

Már lehetsz katona, gróf, báró, nemes is, / Úgy lehet, fiadból léssen generális, / Ki tudja, nem lesz-e egyik perszonális, / Völt immár Fekete többször is, másszor is.

Hagyd el hát szokásod, vedd le természeted, / Széledj jobb nép közé, változtasd nemzeted, / Jöjj bé faluvégről, mosd le barna színed, / Építs, dolgozz, sima ne legyen kezéd.”

Horváth János a költemény komplexitását elsősorban abban látta, hogy „tettető magasztalás színében festi az elítélendő, de így már csak humorosan felfogott valót”. A költő „nem ahhoz beszél, akikkel forma szerint szól, hanem az olvasóhoz: tettei magát, s a cigányt is maszkírozza. Színlelés és akaratlan kimondott drasztikus igazságok humorosan bujkáló játéka”.

A bujkálás technikáját azonban nem értjük, ha elvonatkoztatunk a szabadkőművesiségtől. Orczy Lőrinc e verse első látásra a beavatottakhoz szóló évődő szabadkőműves hitvallás. Egyszerre tréfás és komoly. Évődően utal gróf Fekete János tábornokra is, aki Voltaire-rel levelezett, és az egyenlőségesszme elkötelezettje volt, 1790-ben programként vallotta a parasztság számára országgyűlési képviselőbiztosítását. Orczy az építő munka dicséretét zengte. A kényszercivilizáció beavatás a civilizációba, ahol nem lehet ember és ember között különbség. Kőműves szól a kőművesekhez, de a végén a testvér a profánhoz, a magyar a magyarhoz, mert a cigány sors és a magyar sors között sok a párhuzam, a felvilágosult nemzeti szemléletben pedig minden lakos magyar, és az érdem minősít.

A „végső romlásról” szóló – és Orczy munkássága révén számos új jelentéstartalommal gazdagodó – költeményeknél is nagyobb népszerűségnek örvendett a DUPLEX ICON GENTIS NOTISSIMAE AZ AZ ISMERETES NEMZETNEK KETTŐS KÉPE című „historia”. Ennek már cselekménye is van, mely – cigányokat és zsidókat egymás mellé társítva – az eredetmítosz paródiájával kezdődik:

„Mert Isten a tengert két felé osztotta, / Amely az Izrael által bocsátotta, / Faraót népével mind elborította, / Kiért Istent Moyses sok képpen áldotta.

Faraonitákból sok parton marada, / Ki osztán magának Czigány nevet ada, / Az egész világra hamar elárada, / Magyarországra is nagy része szakada.”

A „historia” egy másik változata antik hősökhöz hasonlítja a cigány alakokat:

„Haja kondor, foga, mint elefánt-csont, szép, / Ajaka mint Kláris, teste fekete, s ép, / Tekéntete vidám, merő mennyei kép, / Valahová fordul, csudállya a sok nép.

Dullya Sireneket énekelésével, / Meg győzi Orfeust doromb-verésével, / Izmos Herculest is vastag erejével...

Turóczi-Trostler József szerint ez Gyöngyösi János barokk cirádáinak paródiája, „*a stílusparódia első emléke irodalmunkban: amolyan diákréfa és halandzsza, amelyet csak a beavatók értettek meg*”. Tehát már komoly kollégiumi műveltség kellett hozzá. Ebben a változatban a cigányság már-már nemesi kiváltsággal rendelkező szabad nép, hiszen: „*A Magyarországot elosztá magának, / Négy helyt választott legfőbb vajdaságának.*”

Mint a további strófákból kiderül, a szabadság fejében a király felhívására a cigányoknak – miként a nemeseknek – hadba kellett szállniuk. Össze is gyűltek. Vezérük Miskolczy vajda, kinek borától alaposan berúgtak. Ezután összeverekedtek. De még szerencse, hogy a vajda előrelátó volt: kés vagy más éles eszköz a kezük ügyébe ne kerülhessen, ha netán egymásnak ugranának – így végül komolyabb bántódása nem esett senkinek sem.

Az itt csak villanásszerűen felidézett magyar cigány „széphistóriák” és a CIGÁNYIÁSZ közötti párhuzam kézenfekvő. Budai-Deleanu játszik is az egyiptomi eredet bennük felbukkanó kultuszával, miközben jelzi, hogy Indiából jöttek. Az öltözet és a nyelv kérdését azonban nem állította előtérbe. Ez még nem foglalkoztatta, mint ahogy nem foglalkoztatta a román világot sem olyan mértékben, mint a magyart. Tudjuk, hogy 1790-ben a magyar nemzeti viseletet a nemesség mint létének szimbólumát karolta fel. Az ideológusok a nemzeti viselettel és a nyelv jogainak érvényesítésével próbálták kiemelni a nemzeti eredetiséget. A román nemzeti viseletkultusz igénye azonban csak jóval később, az 1860-as években jelentkezett. A közéleti nyelvhasználat ügyében sem kapott a propaganda akkora teret, mint Magyarországon – a román nyelvújítás is még kezdeti szakaszát járta. A korszak nagy feladata a latin betűs helyesírás kialakítása volt. Budai-Deleanu számára mindezek után a DUPLEX ICON meseszövése kínált használható motívumot. Éspedig: a verekedés. A nagy verekedés a CIGÁNYIÁSZ végkifejlete, az első változatban ezzel is ér véget a költemény.

De nemcsak a verses epika hathatott Budai-Deleanura, hanem a verselést követő értekező próza, mindenekelőtt a cigányok eredetéről, történelméről, életformájáról. E tekintetben H. M. G. Grellmann volt az a fontos szerző, aki a felvilágosodás szellemében értekezett sorsukról. „*A cigányok Kelet népe, gondolkodásmódjuk keleti.*” Szerinte nem hajlanak az újításokra, hanem lopnak, csalnak, kereskednek, nem dolgoznak. „*Csak a cigányoknak tulajdonítható, hogy a jóslás babonája még több millió ember fejében uralkodik.*” Igaz, hajdan sokan mások is foglalkoztak jóslással. „*De ezek a tanult emberek már nem élnek, és ismereteik az irodalom holt levéltáraiban lappanganak, valószínű, hogy velük a chiro-mantia híte is kihalt volna, mint az asztrológia, necromantia, oneromantia és az együgyűség egyéb gyermekei, ha nem lennének cigányok.*” Grellmann hírt adott a templomadomáról is: „*Az erdélyi románok körében járja az a közmondás, hogy szalonnából készült a cigányok temploma és a kutyák felfalták.*” Egyébként olyanok, mint „*a gyermekes gondolkodású emberek*”, akiket „*inkább az érzelem, mint az értelem vezet*”. Így: „*a leghaszontalanabb és legkárosabb teremtmények*”. Ugyanakkor – hangsúlyozza Grellmann – katonának használhatók, vannak magyar regimentek, amelyekben minden nyolcadik ember cigány. Túriuk a megpróbáltatásokat, állóképesek.

Grellmann természetesen sajnálta, hogy II. József rendelkezéseihez hasonlókat Európában máshol nem is próbáltak életbe léptetni, és így „*ez a nép olyan tudatlanságban tévelyeg, hogy alig érdemli meg, hogy az emberi nemhez tartozónak tartsák*”. Ugyanakkor nemcsak azt a nézetet elevenítette fel, mely szerint a cigányok Káintól származnak, és így

maguk is zsidók, hanem azt is, mely szerint ruházatuk hasonló a római tógához, ezért feltehetően Trajanus telepítette őket Daciába, hogy ezt a tartományt függőségben tudja tartani.

Grellmann a „civilizált” ember fölénytudatával nyilatkozott. Szemléletében a nyárspolgár dühe és viszolygása érvényesül, míg a magyar populáris irodalomban a magyar nemes hol évődő, hol sértő, de öniróniával is áthatott életközeliége. Ezt az életközeliéget fokozták a nemesférfiaknak a csinos cigány lányokkal való elmélyült kapcsolatai, amiktől a nyárspolgár csak viszolyoghatott. Az életközeliég mély rokonszenvvé is alakulhatott. Példa rá az erdélyi gróf Gyulay Lajos, a legnagyobb magyar naplóiíró. 1834-ben így vallott naplójának: *„Hamar vénülnek, de jókor kezdenek élni, házasodni és szigorú életmódjuk is okozhatja azt, szereti cifrán járni, ha módját ejtheti, jó kedvű, de siránkozó is, nekem részemről az oláhnál elébvaló nemzetnek tetszik lenni a cigány, atyafi is velünk, és lehet, hogy a magyarokkal együtt telepedtek be hazánkba.”*

Ennek a rokonszenvnek az alapja már a romantikus szabadságkultusz is, valamint az a nemzeti humanitarizmus, amely az ország minden lakosában leendő magyart látott. Fel is volt háborodva Gyulay Lajos, amikor 1848-ban a felszabadult román jobbágyok elkezdték tervezgetni a cigányok elűzését; *„azt hiszik – írta naplójába –, azok más agyagból gyúrt teremtései az Istennek. Égalité, Liberté, Fraternité! beh kevesen tudják ezt felfogni igaz értelmében!”*

Az erdélyi gróf demokratizmusa és toleranciája társadalmi helyzetéből is fakadt. Az arisztokrácia világában kevésbé éltek etnikus sztereotípiák, mint a polgári és a paraszti világban. Műveltség és társadalmi tapasztalatok iránti nyitottság is magyarázza ezt. Az a földbirtokos, aki gazdaságát hatékonyan akarta működtetni, nem engedhette meg magának, hogy oktalan hatalmaskodásra vagy előítéletei érvényesítésére időt pazaroljon. Pontosabban, éppen társadalmi tapasztalatai tették nyitottá. Gyulay Lajos az átlagnál nyitottabb lehetett, mert aligha volt olyan magyarországi társadalmi és etnikai csoport, amelynek hölgyeivel ne mélyítette volna el testközeli érintkezését.

Az efféle sokoldalú cigánybarátságnak a másik pólusán helyezkedik el a művészi romantikus cigánykultusz. Ennek a klasszikusa a kor egyik legnagyobb és legnépszerűbb zeneszerzője, Liszt Ferenc. Az egzotikumra váró európai közvéleménynek később magyarrá is lefordított francia művében valóságos dicshimnuszokat zengett a cigányok természetközeliességéről, mintegy összesűrítve mindazt, amit a természetember-kultusz jegyében elmondtak és elmondhattak.

A magyar költészetben a cigányromantika helyett inkább öngúnnal vegyes együttérzésnek lehetünk tanúi. Csokonai Vitéz Mihály már-már protorasszista, amikor a CIGÁNY című versében a cigányokat az istenek tökéletlen teremtményeként jelenítette meg, egyben az ember teremtésének karikatúráját nyújtva. Arany Jánosnak A BAJUSZ című költeményében a tolvaj, csaló, ravasz cigánybanda kifosztja és megcsúfolja a bajuszra áhító buta parasztgazdát. Riedl Frigyes Arany-monográfiájában így némi érthető keserűséggel tette szóvá, hogy *„a cigányélet költészetét nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, akik a cigányokat valóban ismerik, és nemcsak álmodnak velük, mint a német romantikusok. Arany a sátoros nép jellemző komikumát talpraesett szarkazmussal és nagy alakító erővel tünteti fel, de csakis a bolygó élet trivialisitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben hű maradt a népies felfogáshoz, és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, amelynek fővonása szerinte is, a nép szerint is, az ostoba furfang. Petőfi-nek általában nagyobb rokonszenvve volt az elnyomottak iránt, ő tán megtalálta volna – ha tárgya és alkalom engedi – e triviális élet költészetét is”.*

Valóban, Petőfi Sándor inkább a cigányromantikát figurázta ki, amikor a VÁNDORÉLET című versében a heves szélben didergő „*oláh cigány*”-karaván képét rajzolja fel. A vándorszínész szolidaritása a vándorokkal, bújuk-bajuk és örömeik értése jellemzi ezt a költeményt.

Protonépi íróink a nép, pontosabban a parasztság körében élő sztereotípiákkal éltek. Persze a nép fogalma mesterséges, kirekesztő és leegyszerűsítő fogalom, mint minden ideológiai konstrukció. A cigányokkal olyan jól kijövő Gyulay Lajos miért nem része a népnek? Ő igazán tudta sejtetni a cigányokkal való érintkezés poézisét, már amennyiben cigány barátnőinek is jellegzetes fantázianeveket adott. József főherceg pedig megtanult cigányul, cigány nyelvtant is készített, és magas szinten értekezett a cigány műltről és kultúráról; közben megjelentek a cigányéletet élő értelmiségiek is, akik sorát Wlislöcki Henrik nyitotta meg.

Viszont tény, a nemesi, paraszti és városi magyar világban általában véve inkább az idegenkedést tükröző negatív sztereotípiák éltek, egyfajta toleranciával és mély barátsággal, amelyben természetesen van hierarchia, de kölcsönösség is. Jókai Mór egyik megnyilatkozása lehet a példa. Ő a vén cimbalmosban ismert rá „*azon csodálatos fajra, mely a magyarnak minden vendégei között mindig tréfa, gúny, lenézés tárgya volt, s mégis mindig a legjobban ragaszkodott hozzá. Lusta, de nélkülöző; alázatos, de szabadságvágyó; elnész, okos, bár sohasem tanul semmit; tedd akárhová, és ő ismét visszaszökik hegedűjéhez, kóborlásaihoz; tűr, nélkülöz, éhez, fáz, üldöztetik és jó kedvét sohasem veszti el. Vonójával könnyeket idéz szeméidbe, s azon pillanatban elméncségekkel mond fölötted társainak*”.

Az említett ragaszkodás oka valamiféle – sok vonatkozásban alapvető – hasonlóság a „magyar” és a „cigány” között. Legalábbis Jókai így látta. Az UTOLSÓ CIGÁNYORSZÁG című elbeszélésében a cigányok hontalanságát mitikus keretbe tudta helyezni, természetesen magyar párhuzamra utaló meseszövevéllel. Őshazájukból, a tejjel-mézzel folyó kánaánból a tatárok támadása miatt menekülnek el, a megszaladókat pedig, mert „*boldog hazájukat megbecsülni nem tudták*”, ősz vajdájuk megátkozza, hogy „*ne tudjanak megpihenni sehol*”. A cigány átok némileg magyar átok. A sírva vigadás közös „szórakozás”. Legmaradandóbb terméke A VÉN CIGÁNY, Vörösmarty Mihály emberi létről szóló vallo-másának „*megdőbentő hangszerelésű fortissimója*” (Szerb Antal). Ennek „zenei szerkezete” nem az európai műzenéhez kötődik, hanem ahhoz, amit a kortársak cigányzenének neveztek, és amit külföldi utazók vagy akik Liszt Ferenchez hasonlóan az európai magaskultúrában éltek, sajátosan magyar zenének tartottak.

A cigány zenészekkel szembeni magatartást azonban szintén nem lehet elvontan interetnikus viszonyként értelmezni. A muzsikus sajátos társadalmi kategória egész Európában és szerte a nagyvilágban. Némileg társadalomfölötti lény, amit a társadalom nehezen visel el. Nálunk, Európában a táncot az egyházak kárhóztatták. Lengyelországban volt, ahol a zenész csak a szentképektől távol foglalhatott helyet, vagy a kályha melletti zugolyban, amely a poklot jelképezte. A német világban a zenészek nem viselhetek szakállt, mint a rendes emberek, és az egyházi temetés is meg lehetett tőlük tagadni. Mert a muzsikus „*bűnre csábító*” (Sárosi Bálint). A bűn persze édes gyümölcs volt. De büntetlenül aligha lehetett ízlelgetni. A bűnös bosszút állt a csábítón, megtorolta saját féltelenségét és kiszolgáltatottságát. A cigány zenész, a muzsika, a tánc, a viganodás, a „tréfás” vagy egyszerűen vad duhaj anekdotikus gesztusai mögött társadalmi, mentális struktúrák és komplexusok húzódnak meg.

A kép és a torzkép valóságos és emberformáló jelenség. Valóságfedezetük más kérdés. Ellentéppárjuk ideológiai igényeket elégít ki, ez utóbbiak pedig a cigányok nagy

részének életmódja és környezetük életmódja közötti különbségekből is fakadtak. Példa erre az is, hogy Dugonics András 1820-ban közreadott szólásmondás-gyűjteményének túlnyomó része negatív tulajdonságokra utal, egy-két „elméncség” kivételével, holott a folklórban erősebb volt a pozitív kép. Ilyen értelemben – mint azt 1912-ben közreadott *A CIGÁNY A MAGYAR IRODALOMBAN* című munkájában Fleischmann Gyula megállapítja – „*a humoros cigány, az a sajátos típus, amely csak nálunk fejlődött ki, és mint ilyen általánossá és népszerűvé vált hazánkban és az irodalomban*”.

Persze erre is volt igény, mint azt például Pesthy Frigyesnek, a temesvári Főhadiparancsnokság irodai segédjének 1846-ban Erdélyi Jánoshoz írt levele tanúsítja: „*Hazánkban a cigányok életéből annyi anekdota kering, és oly elmés jelenetek tudva vannak, hogy ezek alkalmasint már több mások figyelmét is felidéztek, mint en magamét. A cigányok köznépünk életében nem kis szerepet játszanak; e faj szinte [szintén] keletről ez országba vándorolt; hegedűjének hatalma ismeretes nemzeti vigalminkban, és egyáltalában e faj legtöbb helyen sokkal inkább magyarosodott, mint mások, de nyelvünknek kiejtési modora ismét olyasmi, mi cigányaink szoros tulajdona, nekiünk azonban csak hallásakor mosolyt ajkainkra csal. Ide-oda csapdosott életének tehát oly cigánynak számtalan nevetséges oldalai, de szint’annyi talpra esett ötletei is vannak. Mint lókupecsek, szolgálóból lett uraságok, gémes kutaknál, vásárokon stb. elég csínt elkövetnek, és véleményem az, hogy ezen sok cigánymeséket, melyekből az ország minden vidékén tán mást tudnak, összeszedni nem volna érdemtelen, és ha akadna ügyes humorisztikus vagy satirikus íróink közül egy, ki nem sajnálná, valamennyi oly egyes meséket egy egészszé olvasztani, bizony oly hazai komikus regényünk lenne, mely – ha kivált az adatokat ügyes korszerű célzásra tudja használni – a spanyol manchai hős mellett kudarcot nem vallana.*”

Budai-Deleanu vagy Arany János szándékainak magyarázata is lehetne ez a levélrészlet. Viszont a valóságos cigányok sokban különböztek a róluk alkotott torzképektől és sablonszerű leírásoktól. A tények azonban keveset nyomtak a latban; az ábrázolásban többnyire emberi mivoltuk határáig eltorzított jellemzésük jutott túlsúlyra. Példa lehet erre az a magyarországi cigányvilágot egy-két oldalban bemutató munka, amelyre – legnagyobb döbbenetére és felháborodására – Ács Gedeon, az 1848–1849-es szabadságharc emigránsa bukkant rá a bostoni Athenaeum könyvtárban. Ez a mű a korabeli sablonok antológiája: a cigányok azzal hencegnek, hogy a fáraók utódai; a nők, amíg zsengek, gyönyörűek, később már rusnyák, úgy falnak, mint hollók a dögöt, disznótejet isznak, öltözködésük cifra; nyomorúságos kunyhókban laknak; lókupecsek és lótolvajok; robotra azért nem viszik őket, mert tréfáikkal akadályoznak másokat a munkában; ha katonaságra fogják őket, a csatában általában megszaladnak; gyermekeiket olykor tízszer is megkeresztelik, és előkelő keresztanyát keresnek, hogy gazdag ajándékot kapjanak; végül, az itt is felidézett román közmondás szerint: a cigányok temploma szalonnából volt, és a kutyák felfalták.

Jellemző az is, hogy Grellmann egyik fő forrásából, Franz Griselini Bánságról szóló könyvéből is inkább a negatív mozzanatokat vette át, sőt azokat is eltorzította. Valástananokként mutatta be a cigányokat, márpedig Griselini éppen azt hangsúlyozta, hogy ahhoz a felekezethez csatlakoznak, amely a faluban a többséget alkotja. Igaz, „*éppen olyan tudatlanok, mint a románok, hasonlóak a babonáik és a szokásaik. De a görög egyház szigorú böjtjeit még pontosabban betartják*”.

A (nyárs)polgári beállítódás azonban jó megfigyelőképességgel és a cigányok iránti rokonszenvvel is járhat. Példa erre az erdélyi szász Michael Lebrecht, aki az erdélyi nemzetek jelleméről értekezve külön kiemelte a cigányok tanulékonyágát: „*Minden cigányra jellemző vonás a kiváló ügyesség bármiféle kézműves munkában, amit mondhatni első*

látásra eltanulnak. Fával, vassal, rézzel, cinkkel és más fémekkel dolgoznak, mindent tudnak majmolni, de nem munkálják meg alaposan az anyagot, és megelégszenek azzal, ha termékiük már elnyerte formáját.” Grellmann-nak ilyesmire számára nem volt szeme.

Igencsak elgondolkodtató, hogy Grellmann-nál jóval több pozitívumot ír a cigányok javára még az az 1787-i körözőirat is, amely a személyleírásokat valamiféle történeti antropológiai fejtegetéssel vezeti be. Természetesen ez is kiemelte a bűnözésre, rablásra, lopásra, gyilkolásra való hajlamot, de: *„Mindemellett úgy tűnik, hogy a természet az elvadult cigány szívekből nem ölt ki minden érzést. A cigány hűséges a posztjához, ha katonaszkodásra fogják, és testi keménysége éppen erre teszi a leghasználhatóbbá.*” Az irat a cigányok természetközelségét érzékeltette annak kiemelésével is, hogy azért esznek elhullott állatot, mert szerintük *„ízletesebb azon állatnak a húsa, melyet Isten vágott le, mint azé, mely emberi kéztől kellett meghaljon*”. Már csak azért sem istentelenek, mert templomba is eljárnak, tudják a MI ATYÁNK-OT, a RÓZSAFÜZÉR-T, a HISZEKEGY-et, bár nem hisznek a túlvilágban, a feltámadásban. Szemükben a megholt ember éppen úgy nem támad fel, mint ahogy az állatok sem. *„A cigány számára a legnagyobb öröm, ha egyik kezével a kedvesét, másikkal gyermekeit ölelheti magához. Akkor elfelejti az élet megpróbáltatásait, aztán mind táncra perdülnek és olyan szerföltött vidámak, mintha a paradicsomban lennének.*”

A körözőirat szerint tehát – láthatjuk – a cigányok már-már Rousseau ideális természetközeli emberei, akik ösztönösen követik az EMIL tanácsait, amikor imádkoznak, elfogadják a Gondviselést, ha nem is hisznek az örökkévalóságban. Boldogságuk Mozart Papagenójának a boldogsága.

Az 1790-es évek elején Grellmann még egyszer megpróbálta kiaknázni a cigánytémát, amikor bekapcsolódott a II. József halálát követő röpiratháborúba. A magyar nemesi politika ellenében a kényszercivilizáció álláspontját képviselte. Keserűen panaszkolta, hogy a császár-királyné, majd a császár rendelkezései nem vezettek eredményre. *„A cigányok itt azok, amik voltak, itt valamiféle kovácsok, ott lókereskedők, itt zenészek, ott tolvajok és jósok, azonban mindenütt haszontalan félemberek. Azóta mindig mondom: a cigányok a magyarok szatírái!”* – Más szóval: a magyarok is „félemberek”. Ezt a szerző per se nyíltan nem mondta ki. Talán tartott a megtorlástól.

A császári cigánypolitika csődjének ódiomát Grellmann a magyar nemességre próbálta hárítani. Elévődött azon, hogy Hont megyében még emberevés miatt perbe fogtak cigányokat. Némi vidorsággal számolt be arról, hogy II. József arra járva leplezetlen gúnyjal érdeklődött, hogy otthon vannak-e az emberevők. *„Azt kellett volna kérdeznie: itt van a hazája a hiszékeny embereknek, akik hisznek az emberevésben és hiszékenységből embereket végeznek ki?”* (Az emberevés hiedelme egyébként az egykorú Spanyolországban is élt.)

Az 1810-es évekből a magyar sors, cigány sors párhuzamnak az eddigieknél irodalmiasabb feldolgozására is van példa: Czinke Ferenc műve. A szerző nem akárki, a magyar nyelv professzora a pesti egyetemen. A köztisztületben álló Révai Miklós utóda, akinek a Révai-tisztelők, tehát a magyar írók részéről azonban csak közmegvetés jutott. Czinke meglehetősen középszerű szerző volt. De a középszerűség gyakran éleslátással, fogékonysággal jár, és egy kis keserű gonoszkodással. Czinke felismerte saját korlátait. 1808. április 4-én egyetemi székfoglaló beszédében azt vallotta, hogy a nem magyarok magyartudását *„és pedig inkább a gyönyörködtető rövidebb praxis, mintsem ama többnyire unalmas hosszabb teória által”* próbálja fejleszteni. Ennek a programnak a jegyében évzáró színpadi mutatványnak írta azt a művecskéjét, amelyben magyar elnöklet alatt minden nyelv szószólója a maga nyelvének dicséretét ajánlotta, hogy aztán az

elnök kifejtse: „Magyarországban első s országló nyelvnek kell lenni a magyarnak”, és „nem lehet ott igaz, szíves szeretet, ahol a polgárok egymást nem érthetik”. A holland és az angol nyelv dicsérete világhódításra való buzdítással zárult. Hiszen az angolnak „Nyelvével együtt jár hatalma. / Győzni szeretsz? Magyar! Ezt tanuld, ezt!”

„A cigány éneke” viszont valójában a magyar szószóló éneke lehetett volna. Ezt helyettesítette, mert a magyar nyelvről senki sem verselt. De mintha a magyar nyelvről szólt volna az a cigány panasz, hogy „egy József... angyali nyelvemet is tiltotta”. És a visszahatás a magyar visszahatás: „Mi haszna tiltjuk, amit a szokás szeret? / József alatt, magyarok, / ébredni kezdett – a cigány! – (tapsolás).”

Tapsolt is a közönség, mert értették a párhuzamot. A meseszövevből is. Abból, hogy az alispán ötven bocskoros, ám sarkantyús cigányt bilincsbbe verve „hurcoltatott”. A vajda arra a kérdésre, hogy mit tettek, így válaszolt: „Nem bocskor, úri csizma, sarkantyútaréj / illik az úri cigány / bokára, jó ispány uram!” Erre a porkoláb odacsapott „egy kancsu-kával”, és az alispán is rászólt: „A titulust ne cseréld! / Azt mondd: vic’ispány, vén more!” A válasz: „Haj, porkoláb, dú! Több az ispány, mint vice?!” – Ezt általános nevetés követte. Mire a vajda – „már nem cigányosan” – az „új magyarokat” övező és erőfeszítéseik ellenére sem szűnő nemesi ellenérzések hosszas ecsetelésével folytatta.

Czinke műve nem egyszerűen az asszimiláció apológiája, hanem a magyar nemzeti érzés apoteózisa. A vajda panasza egyben a szerző egyetemi székkfogalójával cseng össze: „Mutassatok, kérlek titeket 30 millióm német közül, 30 millióm francia, vagy anglus, olasz vagy orosz közül, akik ne tudnák magok nemzete nyelvét, mutassatok csak egyet, egyet minden millióból, legalább minden ezerezből. Talán majd nem mutathattok. Jaj, édes Hazám! Hogy Terólad ugyanezt nem mondhatom! Sír bennem a lélek! Révai azt mondotta: nem tudunk magyarul! Én azt mondom: Kevesen tudunk magyarul! és sír bennem a lélek.” (Kiemelések tőlem – M. A.) A cigány és a magyar közé egyenlőségjel került, sorsuk, helyzetük hasonlósága és – mindenekelőtt – emberiségük közössége alapján.

Szemlénk alapvető tanulsága az, hogy Budai-Deleanu egykorú környezete számára a cigányok világa olyan egzotikus, vonzó és taszító világ, amelyben mindenki némileg saját eszményeit is megláthatja, sőt önmagára is találhat. Olyan életérzés és helyzetértékelés övezi a kérdéskört, ami aztán a CIGÁNYIÁSZ szerzőjénél egyértelműen tiszta írói és ideológiai tudatossággá kristályosodik. Pontosan persze nem tudjuk, mi mindent olvasott a cigányokról. De azt a hangulatot vagy érzésvilágot, amelyből a cigányokkal való együttérzés született, ismerhette és élte.

Ez a hangulat magából a történelmi helyzetből is táplálkozott. A történelmi Magyarország és a Habsburg Birodalom viszonyait kevésbé ismerő olvasó számára a cigányok hadra fogása, kiváltságolása abszurdnak tűnhet, hiszen a havaselti és moldvai román történelemben a cigányok rabszolgákként tűnnek fel. A cigány vándorlás az utolsó népvándorlási hullám. A cigányok útja Kis-Ázsián és a Balkánon, majd Magyarországon keresztül vezetett Európába. Hosszú útjukon Magyarország azért is lehetett hazájukká, mert Nyugaton kemény cigányellenes rendelkezéseket hoztak már a középkorban.

Félreértés ne essék: Magyarország nem cigányidill. Pontosabban csak viszonylagos értelemben az. Magyar nyelven is születtek ocsmány gúnyversek jócskán, hiszen a gúnyversek divatja járta. Paradox módon – ha igaz? – éppen a felvilágosodás szellemét éltető és a nemesi önzést kifigurázó, a parasztok emberi jogaiért lelkesedő Mátyási József is írogatott talán ilyesmit. Xenofob verseit más jegyezte le és írta át, meglehet, hozzá is költve, méghozzá a jelek szerint a FÁRSÁNG FARKI TANÍTÁS meglehetősen éles hangú alábbi sorait:

„E léssen a lecke: / Akár zsidó, akár görög, / Akár cigány, mind egy ördög.
Egyaránt álnok mindenik, / Mind eleven tolvaj zseb, / A holmit elcsenik, / Egyik kutya másik
eb, / Harmadik eb is, kutya is...
A cigányt polgárrá tenni / Fejedelmek próbálták: / Semmire se tudtak menni / Bár a pénzt se
sajnálták.”

A versben – látjuk – megtalálható az asszimiláció protorasszista kritikája is, miközben a sorok közül jól kiolvasható, hogy a cigányok frusztrációs indulatok célpontjai. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy Küllös Imola gondos néprajzi kutatásai szerint idézett versünk állítólag az egyetlen vers a XIX. század elejéig, amely faji előítéleteket tartalmaz.

A magyar irodalmi térben a cigányok olykor csak kontrasztív elemek. A vitézség ellenpéldái, ugyanakkor általános emberi gyengeségek hordozói, akiknek megvan a magukhoz való esze. Példa erre Balog István CZERNI GYURÓ VAGY BELGRÁDNAK MEGVÉTELE A TÖRÖKTŐL című népszínművének kézírata 1812-ből. A műben Ambrus cigány belgrádi kovács mellékszereplő, de olyasmit is mond, amit a szerző is megengedne magának, a cenzor pedig észre is vette, és ki is húzta. Így kellett kimaradnia a következő szövegtábornak is:

„Betyár: Már de az én őseim már Ádám előtt is híres vitézek voltak.

Cigány: Hogyan uram! hiszen Ádám előtt nem volt egyéb számarnál, lúnál.”

A cselekmény egyébként aktuális kérdés, a katonáskodás körül forog. Ambrust is beakarják fogni katonáskodni. És mivel éhes, megígérik, kap enni és inni, mire így szól:

„Cigány: Azt hiszem leszek, én katona voltam is már (magában) ha jól tartanak ismét tovább viszem sátorfámat, mert náthát kapnék a puskapor szagától. [...] Majd megmutatom a belgrádi basának ki vagyok.”

De előtte eszik-iszik:

„Cigány: Uszunk a borban és villával hányjuk a pogácsát. Na hiszen csak egyszer Nagysás Ambrus gazda legyek, minden nap 6 icce rakít [pálinkát] iszom, és mindég hájas piritóst eszem.”

Az éhes ember álma ez, és a napóleoni háborúk alatti ínséges években milliók álmodtak így. Mint a valóságban, úgy színdarabunkban sem lesz semmi az álomból. Czerni elkergeti a cigányt, mert nem való katonának. Igaz, van olyan vitéz, aki nem sokkal jobb. Például Damián, aki összejön a nővel, akit a cigány feleségül akart venni, összeverekednek, majd kibékülnek és isznak. – Ez sem tetszett a cenzornak, ezt a jeletet is kihúzta. Hiszen az derülne ki, hogy kicsit mindenki cigány. Ez pedig ellentmondott a hivatalos erkölcsvédelemnek, és talán a kelletténél jobban tetszett volna a közönségnek.

A CZERNI magyarul egyébként nem jelent meg nyomtatásban, míg szerbül az 1840-es években adták ki, és a szerb színészetnek lendületet adott. A harmadik előadás után betiltotta az uralkodó, és még a Helytartótanácsot is megdorgálta, mert engedélyezte a darab színrevitelét. A szerb felkelés ideje alatt ugyanis Bécsben jobbnak látták a szerbek fegyveres harcáról hallgatni, és a szabadságharcot sem tartották aktuális témának. Viszont éppen ez a felszabadító harc tetszett a magyar közönségnek. De nemsokára újra színpadra került a mű, és jó pénzt hozott a szerzőnek, akit a lelkes pesti kereskedők nemcsak jól megittak, de még ruházatra való posztóval is megajándékozták.

A darab sikerében – bár a CZERNI keletkezéstörténetéről szóló munkájában Waldapfel József nem említi – a cigányok szerepeltetése is közrejátszott. Pedig ez a motívum nagyon is foglalkoztatta Balog Istvánt. A CIGÁNY S A FIA címmel írt is valamiféle vígjátékszerűséget, amelynek cselekménye még egyszerűbb, mint a CZERNI-é. A központban Kula monológja áll, mely szerint a tatárok tönkretették a dicső cigány nemzetet,

akik nem bírták az adókat: „Azért művészetekre és szabad mesterségekre adtuk magunkat, mi-lyen a jövendőlés, lókötés, kuruzsolás és a hosszú kéz.” Egy bölcs vajda azt javasolta, hogy „olyan állapotba igyekezzük tenni magunkat, hogy az ördög se vehessen rajtunk egy fillért is. Az volt hát köztünk a legnagyobb hazafi, akinek legkevesebb vagyona volt”. – Az eredmény nem is maradt el, teljesen elszegényedtek, olyan meztelenek lettek, mint Ádám „a paradicsomi kertben”. Ezek után Kula felcsap fiával katonának, mert nem akarnak éhezni. Az allegória üzenete többek között az is, hogy az elszegényedés sújtja az államot, de még jobban a szegényt, aki aztán mehet katonának...

A cigányok katonai értékére egyébként a napóleoni háborúk alkalmával figyeltek fel. Ekkortájt Reviczky József helytartótanácsi tisztviselő például a szokásos zsidóellenességgel ötvözte a cigányok dicséretét – mindeközben elfeledve, hogy a zsidókra még toleranciaadót is kivetettek: „Magyarországban a cigányok száma ötvenezernél többre nem igen megyen, sokkal kevesebben vannak tehát a zsidóknál, és mégis a haza védelmére több katonát állítanak, több hasznát is veheti a polgári társaság nékiek, ha illendő figyelmeséggel, az ő természeti tulajdonságokat méltatná; nem régeből mind szántó-vető embereknek akarák őket tenni. De valamint más nemzetekben, úgy ebben is különféle a természeti hajlandóság, mert különféle mindegyiknek az ő külső s belső alkotmánya, hogy lehessen tehát mindnyájukat csak egy élet módjára kényszeríteni, mindenkor hasznosabb követni a természet útját, e szerént a cigányokból is volnának tudós és különféle mesteremberek, ha nem az erőszak, hanem az szelíd biztatás és igazi segedelem volna az ösztönök.”

Szemlénk eredménye a következő: a cigányképek sokfélék. A pozitív idealizálás és negatív kárhözátás pólusai között rendeződnek el a különböző sablonszerű vonások. A maga módján viszont a legtöbb megjelenítés árnyalt. Horváth János klasszikus érvénnyel hangoztatta: „A cigány a magyar költészetben kivételes alak; neki szabad sok minden; mit másban szigorral ostoroznának, őbenne elnézik, megmosolyogják, legfeljebb imitt-amott a kör-mére koppintanak. Nem veszik komolyan, megvetik, s mégis a legbecsessebbel ajándékozzák meg: humorba öltöztetéssel.” Tegyük hozzá, az is egyértelmű, hogy nem egy magyar önreflexióra hajlamos kortárs elmondhatta: mi is többé-kevésbé cigányok vagyunk. Mi sem vesszük magunkat komolyan, van bennünk önmegvetés, ami aztán öngyűlöletbe csaphat át, vagy éppen cigánygyűlöletbe. A cigányokat nemegyszer meg is alázzák az irodalmi világban, amely – az irodalom természetéből következően – valós mozzanatokot jelenít meg. A humorba öltöztetésnek ez a másik arca. Az eredmény: a cigánykép stilizált önkép.

A cigányok megjelenítése a magyar köztudatban beleillik abba a jelenségbe, amelyet Gáldi László nyomán *illustratio Hungariae*-nak nevezhetünk, ami tartalma szerint nem más, mint a soknemzetiségű valóság átszilizált és idillé alakított esztétikai élvezete. Ez a Magyarország-kép a XIX. század vége felé is élt, miközben erősödtek a nemzeti ellentétek. Példa rá: HAZÁNK. ÜNNEPI SZÍNJÁTÉK 11 KÉPBE A KORONÁZÁS 25. ÉVFORDULÓJÁRA. Nem tudni, ki írta a szöveget, amely bárgyú, de jellemző. Minden jelenet nemzeti életkép. A magyarok cigányokkal vigadó aratómunkások, a horvát féltékeny férj, a románok a – Jókai Mór SZEGÉNY GAZDAGOK című regényéből is ismert – leányvásáron dalolnak, a szlovákok a szomolányi vásárban sűrögnek-forognak, az erdélyi szász aranylakodalmát üli, a székely anya bölcsődalt ad elő az ősi éreneyekről, a fiumei kikötő a nyüzsgés világa, a ruténok lakodalmat ülnek, a szerb lány vámpírról énekel, a cigányok vajdát választanak.

Magyarország jellegzetes helyet foglalt el Kelet és Nyugat között, a rabszolgaság és a vonzó, ám lezárt környezet között. A cigány sors természetesen Magyarországon is változatos volt. Erdélyben a havaselyi vajdák hűbérbirtokaikon meghonosították a ci-

gányrabszolgaságot, míg Magyarországon egészében a cigányok kezdetben elsősorban királyi jobbágyságok, sorsukról és szabadságaikról csak a király rendelkezhetett. Idegen bevándorlók ugyanis eleve a király rendelkezése alá tartoztak, és a király beleegyezésével kerültek városok és földesurak fennhatósága alá. Az első hiteles említés a cigányokról éppen a havaselti vajdának hűbérként átengedett Fogaras vidékéről szól, jelezve, hogy itt már a XV. század elején az egyik bojárnak voltak sátoros cigányai.

A cigányok mikroközösségi szinten szervezettek voltak. Egy-egy közösség élén kegyelmező vajdák állottak. Közismert II. Ulászló 1496-i oklevele, illetve menlevele, amely Bolgár Tamás vajdának és csapatának szabad és vámmentes utazást biztosított Pécsre, itt ugyanis fegyvereket és lőszerket kellett készíteniük. A XVII. század nagy megrázkódtatásaiban, amikor a háborúk sok embert földönfutóvá tettek, miközben hatott még az általános európai recesszió is, a magyarországi törvények nem említettek külön cigányokat, de rájuk is vonatkoztatták a csavargók és kóbor elemek ellen hozott törvényeket. Erdélyben viszont nemcsak ilyen törvények születtek, hanem még külön törvényekben szabályozták adójukat, olykor pedig még az országos vajda túlkapásait is tiltották. (Az országos vajda általában a nemesség sorából került ki, és valamiféle általános felügyeletet gyakorolt a cigányság fölött.) II. Rákóczi Ferenc 1704-i rendelete a személyileg szabad cigányok védelmének hagyományát elevenítette fel, amikor a Dunán inneni cigányság élére egyik kapitánya személyében fő vajdát nevezett ki.

A szabadságharc és annak mindennapos gondjai közel hozták azokat a szabad elemeket, amelyek szabad társadalmi státusukért harcolni akartak, és a cigányság nem egyszerűen csak azzal vette ki részét, hogy ismert zenészeket adott a közös küzdelemnek. Az már a szabadságharc hagyományától elszakadni akaró anekdotázó emlékezet sajátos játékának eredménye, hogy a cigányok hadviseléséből a nagyidai cigányok története maradt fenn jellegzetes cigányadomaként, azzal példálózgattak, míg a kuruc cigányok tettei beleolvadtak az általános országos magyar történelembe.

Igaz, a nagyidai történet is általános érvényű, pontosabban általánosítható esetként került be a szépirodalomba. A történet egyszerű: 1557-ben Izabella, Szapolyai János király özvegye és Ferdinánd háborújának korában vagyunk. Nagyida várát cigányok védelmezték a Habsburg-párti sereg ellenében. Ez már felhagyott az ostrommal, és elvonulóban volt, amikor – Szirmay Antal adomáskönyve szerint – a cigányok lekiabáltak: *„Vestem az anyátok! köszönnétek, hogy a puskaorunk elfogyott, mert egy lábíg itt vestetek volna!”* Erre aztán megfordult az elvonuló sereg, bevette a várat, és a védőket is mind lemészárolták. Így született a közmondás: *„Elfogyott a puskaora, mint a nagyidai cigányoknak”*, amit Dugonics András szólásmondás-gyűjteménye is számon tart a következő megfogalmazásban: *„Kár, hogy puskaoruk elfogyott, mint a nagyidai cigányoknak”*, amihez aztán magyarázatul hozzáfűzi: *„A labancok ellen igen vitézül viselték magokat a nagyidai cigányok, úgy hogy az ellenségnek el kellett tölleik menniük. Azoknak elmenésők alkalmatosságán azt találták a cigányok mondani: köszönnétek labancok, hogy puskaorunk elfogyott. Ezt a labancok megtolmácsoltatván magoknak, és a cigányokat rútol elemésztették. Ennek keserves emlékezetére megvagyon még a siralmas nagyidai nóta.”*

A történetet egyébként Thuróczi László jezsuita történétíró örökítette meg először 1729-i *UNGARIA CUM SUIS REGIBUS* című művében, hogy aztán a populáris irodalom nyomán jelentősebb írók, mint Katona József, Garay János és Szigligeti Ede is önálló költeményben feldolgozzák. Petőfi Sándor is említette *A HELYSÉG KALAPÁCSÁ*-ban: *„a hangszárnak tagjai”* *„Mind ivadéki / A hősi seregnek, / Mely hajdan Nagy-Idánál”* vitézkedett.

Nagyida metaforává vált. A valóságos helység Abaúj vármegyében található. Magyarország északi része lett a cigányhistóriák színtere. A DUPLEX ICON cigányserege is Kassa felé vette útját, amíg Miskolc táján lakomázni nem kezdtek. Gvadányi József 1787-i PÖSTYÉNYI FÖRÖDÉS című munkáscsájában beszámolt arról, hogy a Rákóczi- és Bercsényi-nótákkal együtt elhúzatta az Ambrus cigány vezette „új magyar kórus”-sal a nagyidai nótát is.

Gvadányi József egyébként nem volt olyan egyszerű lélek, mint tréfás verse sejteti. Írt még egy mára elveszett kis művet, amely a maga módján megelőlegezhette a CIGÁNYIÁSZ alkotmányvitáját: CIGÁNY DIAETA, MELY BORSODVÁRMEGYÉBE AZ SZENDREI PÁZSITON SIROKI DEME VAJDA PRAESIDIUMA ALATT TARTATOTT, A MIDÓN AZON NEMZET ÚJMAGYARRÁ LETT.

A következő évtizedek folyamán a Nagyida-metafora elszakadt a valóságos földrajztól, a kérdésre utalt. 1848 júniusában a *Budapesti Híradó* „nagyidai politika”-nak nevezte azt, hogy miközben az ország veszélybe került, a sajtóban egyesek a magyar kormány rendelkezésére álló katonai erők csekély mivoltáról írtak. A magyar szabadságharc bukása után Arany fel is dolgozta a nagyidai témát, mert mint önéletírásában fejtegette: „A NAGYIDAI CIGÁNYOK [...] népies víg eposz oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal meghasonulva, torz alakok festésében akartam kárpótlást keresni.” És a szabadságharc egy-egy nagy szereplőjét is megjelenítette az ostromlott vár védőiben, akik saját bukásuk okai, de aztán a végén elmenekülnek. Legalábbis erről van szó a mű allegorikus olvasata szerint. (Arany művének is lehet és van tisztán irodalmi olvasata, amely legalább a maga korlátainak jelzésével ér véget, míg Budai-Deleanu művének irodalmi olvasata – mint Manolescu irodalomtörténetében láttuk – e korlátokba ütközik. Az irodalmi olvasatok – és kultuszaiak – akkor lennének igazán ellentmondásmentesek, ha az olvasatnak alávetett allegorikus művek az allegóriaként szolgáló fejlemények előtt születtek volna...)

A Budai-Deleanu és Arany János műve közötti párhuzamra már felhívták a figyelmet, mint a poligenezis esetére, arra, hogy két író térben is időben egymástól függetlenül egyazon motívumot dolgoz fel, olykor még bizonyos részletekben is hasonlítva egymásra. Valószínű, hogy volt közös olvasmányuk: a DUPLEX ICON – veti fel Köllő Károly. Kétségtelen, hogy hasonló élmények ösztönözték a két író. Budai-Deleanu a felvilágosodás eszméinek háttérbe szorulása, a román nemzeti célkitűzések megvalósíthatatlansága láttán alkotta meg a nagy paródiát. Arany Jánosnak az 1848–49-i magyar forradalom és függetlenségi harc veresége miatti kétségbeesés adott tollat a kezébe. A történelmi helyzet hasonlósága is ihletett arra, hogy a cigányok iránti rokonszenv, részvét, enyhe fölényérzet valamiféle – negatív – azonosulásra ösztönözzön, amelyben a kiábrándultság nyomában támadt önmegvetés és öngyűlölet is szerepet kapott. Mert az azonosulás alapvetően öniróniával járt. Az önirónia pedig a poligenezis fontos tényezője.

Van azonban egy lényeges különbség. Arany János közkézen forgó motívumra épített, Budai-Deleanu viszont az egyetemes eposzírodalom tapasztalatainak birtokában maga találta ki a fő motívumot. De korántsem függetlenül a hazai valóság ihlető részmozzanataitól. Az is lehet, hogy valamelyik barátjával való beszélgetése nyomán pattant ki a mű ötlete. A Mitru Pereához, illetve Petru Maiorhoz szóló ajánlólevelében azt fejtegette, hogy műve „javarészt” arra épül, amit Mírzától hallott, „hiszen neki egyik őse a törökökkel Havaselvén fordult meg”. És aztán szájról szájra szállt a hagyomány – hogy az írói játék kétértelműsége is teljes legyen. Ehhez tartozik az is, hogy még az előszóban két írásos forrást is megnevez: a csőrai krónikát és a zănoagai pergament, mintegy pa-

rodizálva a kor krónikahamisító divatját, beleértve Jean Potocki híres regényét, A SARA-GOSSÁBAN TALÁLT KÉZIRAT-ot, amelynek egyes megjelent részleteit talán ismerhette.

A poligenezis – paradox módon – arra is feljogosít, hogy a CIGÁNYIÁSZ esetleges magyar ihletéről is beszéljünk. Nem tudni pontosan, hogy Budai-Deleanu mennyire ismerte azt a magyar ponyvairodalmat, amelynek egy része Arany Jánoshoz eljutott. A román író is figyelte saját irodalmát. A CIGÁNYIÁSZ-ba maga is beépítette a brassói Ioan Baracnak az Árgirusról szóló tündérmeséjét. Ezt az első változatban egy énekmondó adja elő. A másodikban Parpangel, aki saját bánatát hasonlította Árgiruséhoz. Gáldi László, aki kimutatta, hogy Ion Budai-Deleanu először az Árgirus-história magyar változatát ismerte meg – amiről a román irodalomtörténet egyébként hallgatott –, külön kiemelte, hogy Ion Budai-Deleanunál, Parpangel előadásában „*ez az új romantikus Árgirus szüntelenül csak szerelmére gondol s a maga számára csak azt kéri osztályrészül, hogy ha már ő nem láthatja meg a kedvesét, legalább a természet s a sziklák, melyek körülveszik, őrizték meg e nagy szerelem emlékét mindörökre. Lamartine LE LAC-jának egyik motívuma csendül meg itt, ebben a 18. század végén írt, de sokáig teljesen elfeledett végeposzban. E sorok hangulatát talán legjobban maga a szöveg érzékelteti: Majd könnyes szemét csillagig emelve / Mély sóhajjtással így csendül szava: / Ó vágyam célja, szívemnek szerelme, / Drága Ilonám, halljad végre ma, / Hogy Árgirusod halál küszöbén áll, / Búsonghatsz hősöd szörnyű végzetén már!*”

Feltételezhető, hogy Budai-Deleanu a magyar ponyvairodalmat is ismerte, és onnan a búsongást a cigányok végzetén.

Minden remekműnek van ponyvairodalma. Ez utóbbi jeleníti meg igazán a várakozások horizontját és a közgondolkodást. Lehet túlzás abban, hogy a román remekmű ponyvairodalma magyar volt. Mindenesetre jól hangzik. Az viszont bizonyos, hogy Budai-Deleanu ismerte a magyarországi és erdélyi cigányképet. Ez éltető és ihlető szellemi közegként mindenképpen ott áll a román remekmű mögött, mint ahogy ott áll a román falu világa is a maga cigányvilágával.

A magyar cigánykép, a magyarországi történelmi mozzanatok, mint a kardforgató cigányok, akiknek szabadságait maga a fejedelem biztosítja, mind olyan valós tapasztalatok, amelyek a Kárpátokon túli világban vagy akár magában a Habsburg Birodalomban máshol egyaránt elképzelhetetlenek. Ihlető hatással lehetnek viszont még II. József rendelkezései és az, ahogy ezek nyomán az országgyűlések bizottságai is foglalkoztak a cigányok kérdéseivel. Budai-Deleanu kora és világa multikulturális valóságának elemeiből építkezett. Budai-Deleanu miután az egyik barátja, Vasile Balș elleni vizsgálat során Bukovinát is megismerte, tapasztalatait RÖVID ÉSZREVÉTELEK-ben összegezte, és a cigányok jellemzését éppen a dunai vajdaságokbeli cigányok sorsának jellemzésével kezdte: „*A cigányok sehol sem fordulnak elő olyan nagy számban, de talán sehol sem oly boldogtalanok, mint Moldvában és Havaselvén.*” Itt ugyanis személyi szabadságukban korlátozott szolgák (Leibeigene). Tegyük hozzá, valójában rabszolgák, olykor a szó teljes értelmében, mert a bojársággal való patriarkális együttélés másik arca az, hogy következmények nélkül lehetett életüket is elvenni. Bukovinában – hangsúlyozta Budai-Deleanu – a cigányok szabadok, hordákban élnek, a kincstárnak adóznak, és robotolnak évente két napot. Mindennek megszervezéséről és a belső rendről a cigányok kapitánya gondoskodik – ám némi ellentmondással. Mert mint Budai-Deleanu Bukovina-leírásában olvashatjuk: „*De mivel Bukovinában mindennek a fordítottja történik, ezt a kapitányt és magát az ország fejedelmét [mármint a császárt] megkerülik, a szegény cigányoknak pedig a vérét is kiszívják.*” A valóság tehát a törvényes rend fordítottja. És ezzel már itthon is vagyunk.

Székely Szabolcs

KÖLDÖK

kinek méhében forgolódom
nem enged megszületnem
nem enged kívül folytatódnom
magammá lenni lennem

akiben kívül folytatódom
felkészül énhelyettem
hogyan bennem végigélje sorsom
halála megszülessen

kinek méhében folytatódom
többé már nem a bennem
az én helyett csak friss golyónyom
a nekem és az engem

TENGER, NÉMAFILM

csend csak csend csak csend legyen
ne szólalj meg most te sem
ez is legyen hallgatás
meg ne hallja más

nem parancs ez csak tanács
tanács sem csak suttogás
suttogás se mozdulat
csend a csend alatt

látnod is csak itt lehet
hangtalan hogyan pereg
sivatagod partjain
tenger némafilm

WERK

végig az utcán
kora hajnalban
a járda szélén
ballagok én

végig a házsor
tővén haladva
szűk járda szélén
a sarokig

két-három lépés
oda is értünk
kész az utcának
ez a fele

a másik oldalt
Laci csinálja
de persze ő még
felesezik

mondtam a múltkor
Laci te marha
megint kirúgnak
s akkor mi lesz

aszongya mindegy
neki de tényleg
én pedig inkább
igyak vele

válaszolom hogy
otthagyt az asszony
ahogyan engem
ezt akarod

de ő csak hümmög
mindig csak hümmög
most is csak hümmög
a restiben

itt meg eléggé
hűvös van úgyhogy
jó is hogy épp már
kész is vagyunk

na még csak ezt itt
ezt a pár csikket
ezt a pár csikket
hazamegyünk

Acsai Roland

VAS ISTVÁN „A TRAGÉDIA METAFIZIKÁJÁ”-T OLVASSA

Sétád során hirtelen megállva
Az utcán csüggedten nézel körbe.
Rágyújtasz. A lombja-vesztett fákra
Úgy tekintesz, mintha csak színészek
Volnának. Takaróznál ködbe,
Füstbe, amíg elmúlnak az évek.

Az egész olyan, akár egy dráma,
Aminek isten a nézője.
Csak néző. Soha nem szól közbe.
De ködön, éjen, hosszú füstön át,
Mintha most mégis... De nem. Mész tovább.
Köd utánad; és köd Előtte.

NOVEMBERI KÖD

(Vás István-hommage)

Szólhatnál most a reggeli ködről,
Amit ránk küldenek odafönről.
A síneken villamos csörömpöl,

És olyan váratlanul bukkan elő...
Eszedbe jut, hogy Pascal rejtőzködő
Istenének jól jön az ilyen idő.

Úgy keríti be a várost és téged,
Mint az elmúlt és a jövő évek.
A varjak, nagy sötéten, visszatérnek.

Mostanában egy költőt olvasol,
Az évszak nála is ködbe csomagol
Mindent. Előkerül egy Panadol:

Fejfájásra, mely egész napodra kihat.
Korán kelsz mostanában. Hajnali hat.
Ilyenkor még csípősebb a levegő.

Fázol. Összébb húzod télikabátodat.
Aztán csak hagyod, hogy vigyen a vonat,
A sosem menetrend szerint közlekedő.

Hová? Magadtól és Pesttől mind távolabb.
Ám ha van vigasztaló – majd lesz vigasz;
Mely *felsugárzik, mint föld alatti nap.*

– Ebben hiszel? Igazán? – Igen, ebben. –
Felelsz saját kérdésedre, míg szemben
A köd szürke szárnya lustán meglebben.

Raymond Carver

BICIKLIK, BICEPSZEK, CIGARETTÁK

Kroó András fordítása

Evan Hamilton két napja hagyta abba a dohányzást, és úgy érezte, hogy azóta akármit mond vagy csinál, az a cigarettáról szól. A konyhai lámpa alatt vizsgálta a kezét. A büttykeit, az ujjait szimatolta.

– Érzem a szagát – mondta.

– Tudom, olyan, mintha izzadnál magadból – mondta Ann Hamilton. – Három nappal azután, hogy abbahagytam, éreztem magamon a szagát. Még akkor is, amikor a kádból keltem ki. Undorító volt. – Tányérokot rakott az asztalra a vacsorához. – Annyira sajnálom, drágám. Tudom, hogy min mész keresztül. De ha ez vigasztal, mindig a második nap a legnehezebb. Persze a harmadik is nehéz, de onnan kezdve boldogulsz, túl vagy a nehezen. El sem tudom mondani, mennyire örülök, hogy komolyan gondolod. – A karjára tette a kezét. – Ha szólsz Rogernek, ehettünk.”

Hamilton kinyitotta a bejárati ajtót. Már sötét volt. Az idő november elején járt, a napok rövidek és hűvösek voltak. A felhajtón, egy kicsi, jól felszerelt biciklin egy idősebb fiú ült, akit még sohasem látott. A fiú előrecsúszott a nyeregéből, cipője hegyével érintette a kövezetet, úgy tartotta magát egyensúlyban.

– Mr. Hamilton? – kérdezte.

– Én vagyok – mondta Hamilton. – Mi történt? Rogerrel történt valami?

– Roger nálunk van, az anyámmal beszél, és Kip is ott van, meg az a fiú, Gary Berman. A bátyám biciklijéről van szó. Azt hiszem – mondta a fiú a biciklikormány fogóját csavargatva. – De az anyám azt mondta, jöjjenek át. Roger valamelyik szülőjéért.

– Neki nem esett baja? – kérdezte Hamilton. – Máris jövök veled.

Bement a házba, és cipőt húzott.

– Megtaláltad? – kérdezte Ann Hamilton.

– Valami zúrbe keveredett – felelte Hamilton. – Egy bicikli miatt. Egy fiú van kinn, a nevét nem értettem. Azt akarja, valamelyikünk menjen vele vissza hozzájuk.

– Neki nem esett baja? – kérdezte Ann Hamilton, és levette a kötényt.

– Biztos, hogy nem. – Hamilton ránézett, és megrázta a fejét. – Az egész úgy hangzik, mint valami gyerekes veszekedés, amibe a fiú anyja beleártotta magát.

– Akarod, hogy én menjek? – kérdezte Ann Hamilton.

Egy pillanatra elgondolkozott. – Igen, szeretném, ha te mennél, de én megyek. Tartsd melegen a vacsorát, amíg vissza nem jövünk. Nem tart sokáig.

– Nem szeretem, ha sötétedés után kint mászkál – mondta Ann Hamilton. – Nem szeretem.

A fiú a biciklijén ült, és most a kéziféket babrálta.

– Messze van? – kérdezte Hamilton, ahogy megindultak a járdán.

– Az Arbuckle Court után – válaszolta a fiú, és amikor Hamilton ránézett, hozzátette.

– Nem messze, kábé két háztömb innen.

– És mi a probléma? – kérdezte Hamilton.

– Nem tudom pontosan. Nem értettem mindent. Állítólag ő, Kip meg ez a Gary Berman használták az öcsém biciklijét, amíg nyaralni voltunk, és azt hiszem, tönkretették. Szándékosan. De én nem tudom. Viszont erről beszélnek. Az öcsém nem találja a biciklijét, és az Kipnél meg Rogernél volt utoljára. Az anyukám azt próbálja meg kideríteni, hol a bicikli.

– Kipet ismerem – mondta Hamilton. – Ki a másik fiú?

– Gary Berman. Azt hiszem, új fiú a környéken. Az apukája jön, amint hazaér.

Befordultak a sarkon. A fiú behúzott, és néhány lépéssel előtte maradt. Hamilton egy gyümölcsöst látott, aztán egy másik sarkon befordultak egy zsákutcába. Ennek az utcának a létezéséről sem tudott, és biztos volt benne, hogy nem ismerne meg senkit, aki itt lakik. Nézte az ismeretlen házakat, és csodálkozott, mekkora a fia személyes mozgásteret.

A fiú rákanyarodott egy kocsifeljáróra, leszállt, és a biciklijét nekitámasztotta a háznak. Amikor a fiú kinyitotta a bejárati ajtót, Hamilton követte a nappalin keresztül a konyhába, ahol megpillantotta a fiát, aki Kip Hollisterrel és egy másik fiúval az asztalnál ült. Hamilton alaposan végigmérte Rogert, aztán az asztalfőn ülő vaskos, sötét hajjú asszonyhoz fordult az asztal másik végén.

– Maga Roger apja? – kérdezte az asszony.

– Igen, a nevem Evan Hamilton. Jó estét.

– Mrs. Miller vagyok, Gilbert anyja – mondta. – Sajnálom, hogy ide kértem, de van egy problémánk.

Hamilton leült egy székbe az asszonnyal szemben, és körülnézett. Hamilton feltételezte, hogy annak a kilenc-tíz év körüli fiúnak veszett el a biciklijé, aki az asszony mellett ült. Egy másik, tizennégy éves forma fiú az edényszárítón ült, a lábával harangozott, és egy harmadik fiút figyelt, aki telefonált. A telefonáló szégyenlősen vigyorgott valamin, amit a kagylóba mondtak neki, aztán odament a mosogatóhoz a cigarettájával. Hamilton hallotta a cigaretta parazsának sercegését egy pohár vízben. A fiú, aki idevezette, nekitámaszkodott a frizsidernek, és összefonta a karját.

– Elérted Kip szüleit? – kérdezte az asszony a fiútól.

– A húga azt mondta, elmentek vásárolni. Elmentem Gary Bermanékhez, és az ő apja itt lesz néhány perc múlva. Meghagytam a címet.

– Mr. Hamilton – mondta az asszony. – Elmondom önnek, mi történt. Múlt hónapban nyaralni voltunk, és Kip kölcsön akarta kérni Gilbert biciklijét, hogy Roger vele mehessen széthordani a szórólapokat. Azt hiszem, Rogernek defektes lett a gumija vagy valami ilyesmi. Nos, mint kiderült...

– Gary fojtogatott engem, Papa – mondta Roger.

– Hogy mit? – kérdezte Hamilton, és alaposan végigmérte a fiát.

– Fojtogatott. Itt van a nyoma. – A fia lehúzta a pólójának a gallérját, hogy megmutassa a nyakát.

– Kint voltak a garázsban – folytatta az asszony. – Nem tudom, mit csináltak addig, amíg Curt, a legidősebb fiam ki nem ment értük.

– Ó kezdte! – mondta Gary Berman Hamiltonnak. – Kis görcsnek nevezett. – Gary Berman a bejárati ajtó felé pislogott.

– A bringám, azt hiszem, hatvan dollárba került, fiúk – mondta az a fiú, akit Gilbertnek hívtak. – Szépen kifizetitek.

– Te maradj ki ebből, Gilbert! – mondta az asszony.

Hamilton mély lélegzetet vett. – Folytassa – mondta.

– Mint kiderült, Kip és Roger használták Gilbert biciklijét, hogy kézbesítsék Kip szórólapjait, és aztán ők ketten meg Gary, azt mondják, felváltva gurultatták.

– Hogy érti azt, hogy gurultatták? – kérdezte Hamilton.

– Gurultatták – válaszolta az asszony. – Meglökték, és leküldték az úton, aztán hagyják, hogy feldőljön. Aztán, most figyeljen, épp néhány perccel ezelőtt vallották be, Kip és Roger odavitték az iskolához, és nekivágták egy kapufának.

– Roger, ez igaz? – kérdezte Hamilton, és újból a fiára nézett.

– Részben, Apu – mondta Roger, és lenézett az ujjaira, amelyeket az asztal fölött dörzsölgetett. – De csak egyszer gurultattuk. Kip, Gary és aztán én.

– Az egy is túl sok – mondta Hamilton. – Az egy is sokkal több, mint elég, Roger. Meg vagyok lepve, és csalódtam benned. És benned is, Kip – mondta Hamilton.

– De igazság szerint – mondta az asszony – valaki itt vagy füllent ma este, vagy nem mond el mindent, amit tud, mert a bicikli még mindig nincs meg.

A nagyobb fiú a konyhában felnevetett, és ugratni kezdte azt a fiút, aki még mindig telefonált.

– Nem tudjuk, hol van a bicikli, Mrs. Miller – mondta a Kip nevű fiú. – Már megmondtuk önnek. Utoljára akkor láttuk, amikor én és Roger az iskola után elhoztuk hozzánk. Úgy értem, ez volt az utolsó előtti alkalom. A legutolsó az volt, amikor másnap reggel visszahoztam ide, és a ház mögé állítottam. – Megrázta a fejét. – Nem tudjuk, hogy hol van – mondta a fiú.

– Hatvan dollár – mondta Gilbert a Kip nevű fiúnak. – Heti öt dollárjával is fizethettek nekem.

– Gilbert, figyelmeztetek, most *őket* hallgatjuk – folytatta az asszony rosszalló tekintettel –, szerintük *innen* tűnt el, a ház mögül. De hogyan higgyünk nekik, ha egész este nem voltak őszinték?

– Elmondtuk az igazat – mondta Roger. – Mindent.

Gilbert hátradőlt a székében, és a fejét hitetlenkedve ingatta Roger felé.

Ekkor megszólalt a bejárati csengő, az idősebb fiú leugrott az edényszárítóról, és be ment a nappaliba.

Egy szögletes vállú, sörtehajú ember lépett a konyhába szó nélkül, a sűrke szemével szúrósan nézett. Egyetlen pillantást vetett az asszonyra, aztán megállt Gary Berman széke mögött.

– Ön bizonyára Mr. Berman – mondta az asszony. – Örülök, hogy megismerhetem. Én Gilbert mamája vagyok, ez itt Mr. Hamilton, Roger papája.

A férfi Hamilton felé biccentett, de nem nyújtott kezét.

– Miről van szó? – kérdezte Berman a fiát.

A fiú az asztalnál azonnal beszélni kezdett.

– Nyugi! – mondta Berman. – Garyhez szóltam. Te is sorra kerülsz.

A fiú megkezdte beszámolóját az esetről. Az apja le nem vette róla a tekintetét, csak időnként szűkülte össze a szeme, amikor a másik két fiút vizslatta.

Amikor Gary Berman befejezte, az asszony azt mondta:

– Végére akarok járni az ügynek. Nem vádolok senkit, Mr. Hamilton, Mr. Berman, épp csak a végére akarok járni. – Állhatatosan Rogerre és Kipre függesztette a tekintetét, akik hitetlenül ingatták a fejüket Gary Berman felé.

– Ez nem igaz, Gary – mondta Roger.

– Apu, beszélhetek veled négy szemközt? – kérdezte Gary Berman.

– Menjünk! – mondta a férfi, és átmentek a nappaliba.

Hamilton figyelte, ahogy kimennek. Volt egy olyan érzése, hogy nem volna szabad hagyni ezt a titkolózást. A tenyere megnedvesedett, és ingzsebébe nyúlt cigarettáért. Aztán vett egy mély lélegzetet, és kézfejét az orrához vonva azt kérdezte: – Roger, tudsz még valamit erről a dologról, mást, mint amit már elmondtál? Tudod, hol van Gilbert biciklijé?

– Nem – mondta a fiú –, esküszöm, hogy nem.

– Mikor láttad utoljára a biciklit? – kérdezte Hamilton.

– Mikor az iskolából hazahoztuk és ott hagytuk Kipéknél.

– Kip – kérdezte Hamilton –, tudod, hogy hol van most Gilbert biciklijé?

– Esküszöm, hogy én sem tudom! – felelte a fiú. – Másnap reggel, hogy az iskolában volt, hazahoztam, és leállítottam a garázs mögött.

– Úgy emlékszem, azt mondtad, hogy a ház mögött hagytad – csapott le rá az asszony.

– Úgy értem, a ház mögött! Így értettem – felelte a fiú.

– Nem jöttél vissza egy másik nap, hogy biciklizz egyet? – kérdezte, és előrehajolt.

– Nem – felelte Kip.

– Biztos, Kip? – kérdezte az asszony.

– Nem bicikliztem! És nem tudom, hogy hol van! – kiabálta a gyerek.

Az asszony megvonta a vállát, aztán visszaejtette.

– Ki tudja, hogy kinek vagy minek higgyek? – mondta Hamiltonnak. – Csak annyit tudok, hogy Gilbertnek nincs meg a biciklijé.

Gary Berman és az apja visszatértek a konyhába.

– Roger ötlete volt, hogy gurultassuk – mondta Gary Berman.

– A tiéd volt! – pattant fel Roger a székéből. – Te akartad, aztán te akartad kivinni a gyümölcsösbe, hogy kibelezd!

– Te fogd be a szád! – mondta Berman Rogernek. – Majd akkor beszélhetsz, ha kérdeznék, addig nem. Gatyába rázom én ezt, még hogy késő este ide rángatnak egy rakás huligán miatt! Ha bármelyikötök tudja – meredt Berman először Kipre, aztán Rogerre –, hol van ennek a kölyöknek a biciklije, azt ajánlom, kezdjen el dumálni!

– Azt hiszem, elveti a sulykot – mondta Hamilton.

– Micsoda? – kérdezte Berman, és elsötétült a szeme. – Én meg azt, hogy törődjön a maga dolgával!

– Gyerünk, Roger! – mondta Hamilton, és felállt. – Kip, gyere te is, vagy maradj! – Az asszonyhoz fordult. – Nem tudom, mi mást tehetünk ma este. Még beszélni akarok a dologról Rogerrel, de ha kártérítésre kerül sor, mivel Roger segített tönkretenni a biciklit, úgy gondolom, kifizeti az egyharmadát, ha úgy alakul.

– Nem tudom, mit mondjak – mondta az asszony, miközben követte Hamiltont a nappalin keresztül. – Beszélek majd Gilbert apjával, most nincs itthon, elutazott. Majd meglátjuk. Talán úgy lesz, ahogy mondta, de előbb beszélek az apjával.

Hamilton félreállt, hogy a fiúk kimehessenek előtte a verandára, és a háta mögül hallotta Gary Bermant. – Kis görcsnek nevezett, Papa.

– Csak nem? – hallotta Berman hangját. – Tudod, mit, ő a kis görcs. Igazi kis görcs.

Hamilton hátrafordult, úgy mondta: – Azt hiszem, ma este nagyon elvetette a sulykot, Mr. Berman. Próbálja magát megfékezni!

– Én meg azt mondom, hogy maga csak ne ártsa magát ebbe a dologba! – kiabálta Berman.

– Menj haza, Roger! – mondta Hamilton, és megnedvesítette az ajkát. – Mozgás, de azonnal! – Roger és Kip kilépett a járdára. Hamilton megállt az ajtóban, és onnan nézte Bermant, aki a nappalin keresztül közeledett a fiával.

– Mr. Hamilton – kezdte az asszony idegesen, de nem fejezte be a mondatot.

– Mit akar? – kérdezte Berman. – Takarodjon az utamból, hallja! – És a vállánál fogva kipenderítette Hamiltont a verandáról egyenesen egy szúrós, ropogós bokorba. Hamilton nem tudta elhinni, hogy ez történik. Kikászálódott a bokorból, és rávetette magát az emberre a verandán, ahol éppen állt. A gyepre zuhantak. Ide-oda görögtek, aztán Hamilton két vállra fektette Bermant, térdét keményen rajta tartva a férfi bicepszén. Aztán megragadta Bermant a gallérjánál fogva, és a fejét elkezdte beleverni a gyepebe, mialatt az asszony kiáltozott. – Teremtóm! Állítsa meg őket valaki! Az isten szerelmére, hívja valaki a rendőrséget!

Hamilton leállt.

Berman felnézett rá, és azt mondta: – Szálljon le rólam!

– Jól vannak? – sopánkodott az asszony, amikor a két férfi végre szétvált. – Az isten szerelmére! – Nézte, ahogy egymástól néhány méterre ziháltak háttal egymásnak. A nagyobb fiúk, akik az előbb kicsődültek a verandára, most, hogy a dolognak vége volt, csak vártak, figyeltek, és egymás karját, oldalát böködték.

– Fiúk, vissza a házba! – mondta az asszony. – Sose hittem, hogy ilyesmi megeshet – mondta, és karját a melléhez szorította.

Hamilton verejtékezett, és a tüdeje égetett, amikor mély lélegzetet vett. Ismeretlen eredetű gombóc volt a torkában, amitől egypár pillanatig nyelni sem tudott. Lassan elindult egyik oldalán Rogerrel, a másikon azzal a fiúval, akit Kipnek hívtak.

Rogerből egyszerre felcsuklott a zokogás, és Hamilton a fiú vállára tette a karját.
– Jobb lesz, ha most hazamegyek – mondta Kip, és sírva fakadt. – Apukám keresni fog – azzal elfutott.

– Sajnálom – mondta Hamilton. – Sajnálom, hogy ilyesmit kellett látnod – mondta Hamilton a fiának.

Tovább sétáltak, aztán a saját háztömbjükönél Hamilton levette a fia válláról a kezét.

– Mi lett volna, Papa, ha kést ragad vagy bunkósbotot?

– Nem tett semmi ilyesmit – mondta Hamilton.

– De ha mégis? – kérdezte a fia.

– Nehéz megmondani, hogy az emberek mit csinálnak, ha méregbe gurulnak – mondta Hamilton.

Elindultak a bejárati ajtajuk felé. Hamilton szíve megdobbant, amikor meglátta a kivilágított ablakokat.

– Hadd tapintsam meg az izmaidat! – mondta a fia.

– Ne most – mondta Hamilton. – Most szépen fölmész, megvacsorázol, és spuri az ágyba. Mondd meg anyádnak, hogy jól vagyok, és a verandán üldögélek pár percet.

A fiú nézte az apját, egyik lábáról a másikra állt, aztán berohant a házba. – Anya! Anya! – kiabálta.

Hamilton leült a verandán, hátát a garázsfallnak vetette, a lábát kinyújtóztatta. A ve-rejtek felszáradt a homlokán. Úgy érezte, csupa lucok a ruhája alatt.

Egyszer látta az apját – sápadt, lassú beszédű, csapott vállú embert – valami hasonló helyzetbe keveredni. Ronda ügy volt, mindkét fél csúnyán megsérült. Egy kávézó-ban történt. A másik férfi farmer volt. Hamilton imádta az apját, és sok mindent fel tudott idézni vele kapcsolatban. De most ezt az ökölharcot idézte fel, mintha ez lett volna az egyetlen emléke róla.

Még mindig a verandán üldögélt, amikor a felesége kijött a házból.

– Jó isten! – mondta az asszony, és a kezét a kezébe tette. – Gyere be, zuhanyozz le, egyél valamit, és meséld el! Még minden meleg. Roger már lefeküdt.

De Hamilton ekkor meghallotta, hogy a fia hívja.

– Még ébren van – mondta az asszony.

– Egy perc múlva lenn leszek. Aztán ihatnánk valamit – mondta Hamilton.

– Még mindig nem hiszem az egészszet – ingatta a fejét az asszony.

Bement a fiú szobájába, és leült az ágy lábánál.

– Már jó későre jár, és te még mindig fönt vagy, úgyhogy jó éjszakát – mondta Hamilton.

– Jó éjszakát – felelte a fiú. Keze tarkóján volt, könyöke előredudorodott.

Pizsama volt rajta, és friss, meleg illat szállt fel belőle, amit Hamilton mélyen ma-gába szívott. A takarón keresztül megsimogatta a fiát.

– Most már nem lesz semmi baj. Kerüld azt a helyet, és soha többé ne halljam, hogy tönkretesz egy biciklit vagy bármilyen más személyes holmit. Világos? – kérdezte Hamilton.

A fiú bólintott. Előhúzta a kezét a tarkója alól, és valamit csipkedni kezdett az ágy-takarón.

– Akkor rendben – mondta Hamilton –, jó éjszakát!

Lehajolt, hogy megcsókolja a fiát, de a gyerek elkezdett beszélni.

– Papa, a Nagypapa olyan erős volt, mint te? Amikor annyi idős volt, mint te most, vagyis úgy értem, te meg...

– Amikor én voltam kilenc? Erre gondolsz? Igen, azt hiszem, olyan erős volt – mondta Hamilton.

– Néha már alig emlékszem rá – mondta a fiú. – Tudod, nem szeretném őt elfelejteni. Érted, mire gondolok, Papa?

Mivel Hamilton nem válaszolt azonnal, a fiú folytatta.

– Amikor kicsi voltál, úgy volt veled, mint most veled és velem? – A fiú hirtelen bökte ki: – Jobban szeretted, mint most engem? Vagy ugyanúgy? – A lábát megmozdította a takaró alatt, és elfordította a fejét. Amikor pedig Hamilton még mindig nem válaszolt, azt kérdezte: – Nagyapa dohányzott, ugye? Azt hiszem, emlékszem egy pipa-féleségre.

– A halála előtt nem sokkal pipázni kezdett, ez igaz – mondta Hamilton. – Réges-rég cigarettázott, aztán valami lelki nyavalya miatt abbahagyta, később pedig egy másik fajtaival újakezdte. Mutatok neked valamit – mondta. – Szagold meg a kézfejemet!

A fiú kezébe vette az apja kezét, megszagolta, és azt mondta: – Nem hiszem, hogy érzek valamit. Mit mutatsz, Papa?

Hamilton megszagolta a kézfejét, aztán az ujjait. – Most én sem érzek semmit – mondta. Talán a félelem elpárologtatta belőlem, gondolta. – Akartam mutatni neked valamit, de jobb, ha most már alszol. Késő van – mondta Hamilton.

A fiú az oldalára hengeredett, nézte, ahogy az apja az ajtóhoz megy, és kezét a villanykapcsolóra teszi. Akkor azt mondta: – Papa? Lehet, hogy azt fogod gondolni, dilis vagyok, de bárcsak ismertelek volna, amikor kicsi voltál. Úgy értem, annyi idős, mint én most. Nem tudom, hogy mondjam, néha egyedül érzem magam. Olyan, mintha már attól hiányoznál, hogy most eszembe jut. Ez elég dilis dolog, nem? Légy szíves, hagyd nyitva az ajtót!

Hamilton nyitva hagyta, aztán jobban meggondolta a dolgot, és félig behúzta maga mögött az ajtót.

Schein Gábor

(A KALIFA AJÁNDÉKA)

mint Amgiad herceg hajója, mit
huszonnégy barna rabszolga evezett,
hogy vihesse Amgiad a gyémánt nyakéket,
nem tudván, hogy a kalifa már halott,

úgy futnak napjaink. mintha vennél
egy belülről kiszáradt diót, vagy egy
keserű gesztenyét, rút csalás a szellős
ég alatt minden. és a legfőbb csalás,

barátom, mit ember elkövethet, a halál.
minden más csak olyan, mintha a szép
Albertine kisasszony a varrónőjétől jövet
kigombolná a bundáját, mert az idő hirtelen

megenyhült, vagy mintha Gibister úr
az asztalra ejtene egy parókát. majd
megmutatkozik, hogy mindez különös
tánc volt-e, méltó feldíszítése életüknek,

vagy értelmetlen vágyakozás. de halálotat,
barátom, nem teheted jóvá: mikor Amgiad
a kalifa udvarába érkezett, s ott nem talált
egyebet, csak koncleső ligák gyűlölködését,

hagya, hogy a palota kapujában fényes nappal
kirabolják, mégis oly boldogan tért haza,
mintha átadta volna ajándékát a kalifának,
mit hazája legjobb ötvöseivel készíttetett.

(ÁRNYAK ELLEN)

árnyak ellen ha volna tanács,
ha pálcasuhintás elnémítaná
a bajt hozó visszhangokat, nem
lelnél utat e sötét tartományon át,

nem lakhatnál városodban, hol
éjszakánként vasrudakkal verik
a házakat. itt olyan lettél, akár ők.
egymásból ahogy bugyborékolva

buknak elő, idézve fájdalmat és
őrült haragot, úgy buksz elő te is
holnapi önmagadból. de harag
helyett benned nyugalom érjen.

te nyomtalan tűnsz el. és ha
tudná vesztét a kecske, vajon
futna-e a farkas elől, rémítené-e
a bárányt az oroszlánüvöltés?

Mihail Sebastian

NAPLÓ, 1935–1944 (II)

Részletek

Vallasek Júlia fordítása

1940. június 15., szombat

Tegnap elesett Párizs. A harcok Párizstól keletre és nyugatra folytatódnak – a hírekből nem derül ki, pontosan hol. A Maginot-vonalat erősen támadják. Próbálják elvágni az Elzászban és Loraine-ben harcoló csapatokat a fővonalától.

Kapitulálásról suttognak. Nem hiszem, nem akarom elhinni, de az az igazság, hogy el sem tudom képzelni, hogyan tudnának a franciák megszervezni egy olyan frontvonalat, amelyik képes ellenállni. A Párizsból visszatérő Eugen Ionescu¹ aggasztó dolgokat mesél. A Londonból hazatért Mircea Vulcănescu² viszont a Szövetségesek végső győzelmében hisz. Szerinte a háború nem Európában, hanem a tengeren fog eldőlni.

Lehet, lehet... de addig vége az életünknek. [...]

Horogkeresztes lobogó az Eiffel-tornyon. Német őrszemek Versailles-ban. Az ismeretlen katonát az Arc de Triomphe-nál német „díszőrség” vigyázza. Talán nem is a gőg megnyilvánulásai, hanem a provokáció a rettenetes: ezek esetleg felébresztik és ébren is tartják a franciákban a harci kedvet. Sokkal inkább rettegek a közelgő „megbékéltetést”. Lesznek lapok, kiáltványok, pártok, akik Hitlert Franciaország barátjának, őszintén védelmezőjének nevezik ki. Akkor pedig az egész mostani pánik, minden ellenállás hosszú pogromba fullad. [...]

Minden olyan, mint amikor meghal valaki, akit szerettél. Nem érted, hogyan történt, nem tudod elhinni, hogy megtörtént. Megáll az ész, a szív sem érez semmit.

Néhányszor rám tört a sírás. Zokogni szeretnék.

1941. január 1., szerda

Elszoktam a naplórírástól, most pedig nehéz újrakezdeni. Június óta, amióta Párizs elesett, lemondtam az írásról (megirtóztam, és rettenetesen feleslegesnek éreztem), egyetlenegyszer, úgy október vége felé próbáltam újrakezdeni, de nem volt bennem elég kitartás.

Kell némi energia és makacsság a naplóríráshoz – legalábbis eleinte, amíg az ember hozzászokik, amíg megtalálja a megfelelő hangot. Végső soron van valami mesterkéltség a naplórírásban. Az írás itt a leghamisabb. Hiányzik a kifogás, hogy kommunikációs eszköz, hiányzik a beszéd azonnalisága. (Emlékszem, amikor Párizsban voltunk Poldyval,³ ha kettesben maradtunk, soha nem beszélünk franciául, pedig jó gyakorlat lett volna. Csakhogy olyan természetellenesnek, felvágósnak tűnt. Ahhoz, hogy természetesen beszéljünk franciául, szükségünk volt egy harmadik személy jelenlétére, aki nem értett más nyelven.) Megmaradt valami ebből a vonakodásból, amikor önmagamnak

¹ Eugène Ionesco, drámaíró.

² Mircea Vulcănescu, filozófus.

³ Poldy (Pierre Hechter), orvos, M. S. bátyja.

kell írnom. Ha az írás nem segít abban, hogy valakivel kapcsolatba kerüljek (mint például egy levél, egy cikk vagy egy könyv esetében), eleinte legalábbis abszurd dolognak tűnik, hiányzik belőle az intimitás.

Mégis annyiszor megbántam, hogy a múlt félévben nem voltam elég bátor ahhoz, hogy folytassam a naplóírást. Nyitott szemmel kell figyelnem mindenre, ami azóta történt. Visszagondolok a „hadihónapokra”, és mintha már nem érezném azt a félelmet. Eszembe jut, hogy közel voltam a halálhoz, emlékszem, hogy többször is felöltött bennem az öngyilkosság gondolata – de most mindez olyan elmosódottnak, közömbösnek, csaknem értelmetlennek tűnik. A bevonulás éjszakája, a kaszárnnyából való elindulás, az a valószínűtlen út Oltenița felé, a hajnali érkezés esőben Valea lui Soare-ra, az ott töltött négy hét, az ismétlődő jelenetek Niculescuval és Căpușeanuval,⁴ rövid bukaresti szabadság augusztus elején (amikor az volt az érzésem, hogy a „zóna” és a „másik élet” két teljesen külön dolog, mintha két külön bolygón zajlanának az események...). Aztán a hirtelen éjszakai visszatérés Oltenițára, 1940. augusztus 11. rettenetes éjszakája az állomáson, ahol Căpușeanu és Niculescu ordítózása egybeolvadt, mint egy rémálomban... Két éjszaka és három nap a katonavonaton, végtelen órák a bukaresti állomáson, hosszú kapaszkodás felfele a Prahova völgyén, aztán Brassó, Segesvár, Erdély átszelése, lugosi kerülő... a lugosi állomáson töltött nap, a kín, a végtelen kínlódás az állomás peronján, érkezés Boldurba, a „felszerelések cseréjének” tragikomikus éjszakája, aztán a Boldurban töltött két hét, ami a zsidó munkaszolgálatos osztag keretében való hazaérkezéssel nyerte el a koronát... Hát a menetelés Boldurból Lugosra! Hát az ezredhez való megérkezés! A fahordás reggele! Minden elveszíti tragikus és groteszk erejét. Akkor az volt az érzésem, hogy soha nem fogom tudni kitörölni a szívből az irtózatot, az undort, a fáradságot. Szinte megkövesedtem, háborgás nélkül, mintegy álomban fogadtam a következő csapásokat: kizártak a kamarából, elbocsátottak a *Fundațiától*, behívtak munkaszolgálatosnak... Talán le kellett volna írnom mindezt. Talán jó volna észben tartani. Egy nap majd megpróbálok visszaemlékezni, felidézni – és nem találok mást, csak elmosódott képeket, elhasznált szavakat. Még a novemberi földrengés is távolodik. Amíg a lakás még őrizte a katasztrófa nyomait (repedt falak, feltárt téglák, lehullott vakolat), még élt bennem annak a rettenetes éjszakának az emléke. De most, hogy kifestették, letörölték, elfedték – mintha meg sem történt volna.

Tragikus év, rémálom, rettegéssel, mocsokkal, nyomorúsággal tele év – ma éjszaka mégis csüggedés nélkül jutottam a végére. Irtózáttal, de csüggedés nélkül. Még reménykedem, még hiszek. Júniusban, mikor Párizs elesett, úgy tűnt, mindennek vége, minden elveszett, örökre elveszett. Ma lehetségesnek érzem, hogy egy távoli jövőben lesz élet. Ez is sokat jelent.

Happy New Year! Lehet, hogy nem lesz „happy”. Ne várjunk tőle túl sokat. Ha életben maradunk, mire a végére érünk, jövő ilyenkor talán jobban látszik a fény, közelebb lesz a part.

1941. január 2., csütörtök

Ma reggel összefutottam Ciorannal⁵ az utcán. Ragyog.
– Kineveztek.

Kinevezték kulturális attasénak Párizsba.

⁴ M. S. antiszemita megnyilvánulásokban bővelkedő kiképzőtisztjei.

⁵ Emil Cioran, filozófus, író.

– Tudod, ha nem neveznek ki, ha itt maradok, be kellett volna vonulnom. Éppen ma kaptam meg a behívót. Persze semmiképpen sem jelentkeztem volna. Így viszont minden megoldódott. Érted?

Hát hogyan érteném, kedves Cioran. Nem akarok rosszindulatú lenni. (És főleg nem itt – mi értelme volna.) Érdekes eset. Sőt, több, mint eset: érdekes ember, feltűnően intelligens, előítéletektől mentes, dupla adag cinizmussal és gyávasággal, ami humoros keverék. Szerettem volna lejegyezni két hosszabb, még decemberben folytatott beszélgetésünket, érdemes lett volna.

38 fokos láz. Rossz évekzés.

1941. január 8., szerda

Még mindig betegem. Nem tudom, nevezhetem-e lábadozásnak. Már nincs lázam, de lassan, nehezen térek magamhoz.

Eugen Ionescu, aki néha meglátogat, kétségbeesetten próbál minél hamarabb elmenni az országból, megszökni. Ugyanaz a pánik, ugyanaz a riadalom, ugyanaz a menekülésvágy, hogy mihamarabb elhagyja az országot és biztonságban legyen, mint Ciorannál. Furcsa, hogy (Párizs eleste óta) sosem gondoltam menekülésre – csak úgy, néhány nosztalgikus álom formájában, ami semmiféle cselekvésre, tervezésre nem kényszerít.

Tegnap este és ma reggel Shaw *Androcles and the Lion* című munkáját olvastam. Sokat nevettem.

1941. január 21., kedd

Forradalom? Államcsíny? Szombat éjjel a Brătianu sugárúton megöltek egy német őrnagyot. Még nem tudni, hogy politikai merénylet volt vagy csak érdekesség. Amennyiben, ahogy beszélnek, a merénylő nem egy „görög állampolgár” volt, hanem Axiotti, a volt bokszbajnok – akkor valószínűbb, hogy valami nézeteltérésről vagy botrányról van szó. Talán szerelmi ügyről. [...]

Este 10 óra után öt-hatezer legionárius tüntetett a Calea Victoriei-en, „Le Rioșanu-val!⁶ Legionáriuskormányt akarunk! Ki a szabadkőművesekkel a kormányból!” – kiáltották. A rádió éjjel 12-kor olvasta be a diákok kiáltványát. A szokásosnál később megjelenő reggeli újságok nem a kiáltványt közölték, hanem a belügyminiszter lecséréséről szóló rendeletet és mellé (a *Cuvântul* kivételével) Antonescu marsall magyarázatát, miszerint a rend megteremtése és a politikai káosz elkerülése érdekében volt szükség a változtatásra. [...]

Csaknem éjfél van. Az ablakaim alatt időnként legionáriuscsoportok vonulnak az Athenaeum felé, és kórusban énekelnek. A város mégis nagyon nyugodtnak tűnik. [...] Ma este befejeztem La Fontaine *Fabuláit*, amit nagy élvezettel olvastam az utóbbi időben. Az utolsó történet a magányra való felszólítással mintha végkövetkeztetés lenne mindenre, ami velünk történik: „*Cette leçon sera la fin de ces ouvrages: / Puisse-t-elle être utile aux siècles à venir!*”

1941. január 23., csütörtök, reggel 10

Egész éjjel folytatódott a géppuskázás és az ágyúzás. Hirtelen felriadásokkal, rövid, bonyolult álmokkal megszakított alvás. Valahányszor felébredtem, ugyanaz a fegyverropogás. Nálunk, a bérházban mély csend, mint egy átlagos éjszakán. Reggel, úgy haj-

⁶ Alexandru Rioșanu ezredes a rendőrség főparancsnoka volt.

nal felé mintha hangosabbá és sűrűbbé vált volna az ágyúzás. Aztán csend lett. Reggel 9-kor bekapcsoltam a rádiót. A megszokott bemondó (nem a tegnap esti idegen hang) jelentette, hogy óránként hivatalos közvetítések lesznek. Eszerint az éj folyamán a hadsereg visszafoglalta a rádiót. [...]

Kilépek az erkélyre. Ködös, őszi reggel. Az üzletek nyitva, kevés ember jár az utcákon. Nyugodt csoportokban beszélgetnek. Valamelyik újság különkiadása. Az erkélyen vakolat és téglapor. Úgy tűnik, tegnap egy golyó éppen az erkélyajtó felett fűrődött a falba. Tisztán kivehető a nyoma.

1941. január 24., péntek

[...] Egy apró és szerencsére (mindmostanáig) következmények nélküli esemény, amely sok mindent megmagyaráz. A házunkkal szemben, a Thoiss patika mellett, ahol tegnap elesett egy katona, valaki gyertyákat gyűjtött. A járókelők megálltak, és kérdezősködtek, hogy mi történt. Kis izgatott csoportokban kezdték figyelni a bérházunkat, valamiféle csodálkozással vegyes fenyegetéssel pásztázták végig a bérház kilenc emeletét. Lementem, és én is beálltam az egyik csoportba (mert minduntalan újabbak alakultak). Öt-hat járókelő között egy szerencsétlen figura (a bolond, aki régebben bottal és sípval felszerelve járkált villamostól villamosig, hogy megállást vagy indulást jelezzon, az, aki esténként meg-megállt Maryse Fordja mellett, mondván, hogy vigyáz rá, Maryse pedig adott neki egy-két petákot), szóval egy szerencsétlen, dadogó kretén azt mesélte, hogy „egy zsidó nő lőtt revolverrel, látják, onnan a házból, a tetőről, tegnap este, és lepuffantotta az őrmestert”.

– Egy zsidó nő, uram? – kérdezte egy idősebb, viszonylag jól öltözöttnek és jól szituáltnak tűnő úriember.

– Úgy bizony, egy zsidó nő, az anyját neki!

– És nem történt semmi?

– Már hogyan történt volna. Letartóztatták. Bevitték.

Figyeltem a hallgatóságot. Nem volt közte egyetlen ember, aki ne hitte volna. Egyetlenegy, aki kételkedett volna ebben az abszurd történetben. Egy pillanatig arra gondoltam, közbelépek, megmondom, hogy ez örültség, hát hogyan lehet elhinni, hogy egy zsidó (ráadásul egy nő) olyan hülye, hogy éppen egy katonát lő le, hogy egyáltalán képes-e egy nő a kilencemeletes ház tetejéről ilyen pontosan célozni a revolverével? Hogy tudják-e, hogy az a katona tegnap igazi utcai harcban esett el, ahol száz golyót is kilőttek. De mi értelme lett volna? Ki hallgatott volna meg? Ki próbál logikusan gondolkodni? Nem egyszerűbb, gyorsabb, praktikusabb elhinni, amit a másik mond? „Egy zsidó nő lőtte le.”

Továbbmentem bevásárolni. Amikor visszatértem, már mások álltak ott, de ugyanerről beszélgettek. Ezúttal azonban nem zsidó nő lőtt, hanem egy „büdös zsidó”. Egyesek szerint elfogták, mások szerint nem. Egyesek pontosítottak, hogy a negyedik emeletről lőtt (ahol a földrengés óta nem lakik senki). Azt hiszem, valaki javasolta, hogy kutassák át az épületet, és csodálkozott, hogy ez még nem történt meg. Aztán az ablakomból figyeltem, hogy terjed a hír, hogy nőnek és lesznek idegesebbek a lenti csoportok. Hiányzott-e sok ahhoz, hogy megtámadják az összes lakást, ahol zsidók laknak? Így kezdődik a pogrom.

1941. január 27., hétfő

Tegnap ebéd után Lereanuval és Comşával elmentünk megnézni a „csatamezőt”. Világos, hogy sokat lőttek a levegőbe. A London utca néhány golyó tépte épületének kivételével semmi sem vall arra, hogy nagy harcok lettek volna. Sem a Róma utcai legionárius székház, sem a kaszárnya nem károsodott számottevően (holott ez utóbbit állítólag ágyúval lőtték).

Az igazi katasztrófa a Văcăreşti és főleg a Dudeşti negyedben van. Nem maradt egy ház, egy kunyhó, amit ne törtek volna fel, ne raboltak volna ki, ne gyújtották volna fel. Próbálok elképzelni, ahogy szerda éjjel égett a negyed, miközben mindenféle huligánok lőtték a rémülettől félőrült embereket. Itt-ott megmaradt egy-két román nevű üzlet. De a kirakatba tett vagy a falra ragasztott menlevél: „román üzlet”, nem mindig tudta megakadályozni a rablást. Éppen elég lerombolt ház meg boltocska látható, amelyiken a gyászos ironia jeleként még ott van a felirat, amelynek védelmet kellett volna nyújtania: „Keresztény tulajdon”, „Román ház”, „A tulajdonos román”, vagy valahol a Văcăreşti-ben „A tulajdonos olasz”. Tegnap vasárnap volt, a katasztrófát követő negyedik nap. A romok nagy részét tehát már letakarták vagy elhordták. A látvány mégis félelmetes volt. Mindez a nyomorban, koldusnépek között. Kiskereskedők, mesteremberek, szegény, nyomorult népek, akik alig keresték meg a kenyérré válót. Itt-ott a romok közt egy-egy öregasszony, félmeztelen gyerek sír és vár. Mire várnak? Kire? A Halottasház előtt százak állnak sorba. Annyian tűntek el otthonról, annyi az azonosítatlan holttest! A mai *Universul* tele van zsidó gyászjelentéssel. A temetők tele vannak új sírokkal. Továbbra sem tudni a zsidó halottak számát. Mindenesetre néhány száz lehet.⁷

1941. február 4., kedd

[...] Leginkább a bukaresti vérengzésben történtek végletekig elfajult, bestiális módja borzaszt el. Még a hivatalos közlemény száraz hangján is átüt az iszonyat, ahogy bejelenteli, hogy 21-én, kedden éjszaka a jilvai erdőben meggyilkoltak 93 személyt. („Személy” – íme a végső eufemizmus a zsidó számára.) Amit beszélnek, sokkal megrázóbb, mint a hivatalos közlemény. Most már bizonyosnak tűnik, hogy a străuleşti-i mészárszéknél legyilkolt zsidókat a nyakuknál fogva kampókra akasztották a leölt marhák helyére. Minden holttestre címkét ragasztottak „kóser hús” felirattal. Ami pedig a jilvai erdőben legyilkoltakat illeti, előbb meztelenre vetkőztették (kár lett volna a ruhákért), majd agyonlőtték őket, aztán a holttesteket halomba hányták. Ilyen kegyetlen történeteket Dubnow könyvében sem találni. [...]

1941. március 28., péntek

Megrendítenek a tegnap történtek,⁸ aggaszt, hogy mi jön ezután. Régebben – még a legionáriusok alatt is – az antiszemitizmus aljas volt, de legalább nem volt törvényes. Ez az egy mentsége még megvolt. Az ember, ha másképp nem, bár formailag a hatóságokhoz fordulhatott. A hivatalos eljárások őriztek valami keveset az igazságszolgáltatás reményéből. Most még a hivatalos igazságszolgáltatásba vetett (bármennyire gyenge lábon álló) hit is elveszett. Ma reggel minden lap első oldalán, nagybetűs címmel közli a zsidó vagyon elkobzásáról szóló hírt. A többi hír (a háború, az afrikai

⁷ A hivatalos adatok szerint a legionáriusfelkelésnek 127 zsidó halottja volt.

⁸ Új antiszemita törvényeket vezetnek be, pl. a zsidó tulajdonban levő ingatlanok elkobzásáról.

hódítások, a belgrádi államcsíny...) valahol a sor végén kullog. Ma, 1941. március 28-án, pénteken Romániában csak az a fontos, hogy a zsidóktól elveszik a házaikat. A többinek semmi jelentősége!

Ma reggel az iskolában, miközben az irodalomról, sőt mi több, a román irodalomról beszéltem a diákjaimnak, még egyszer, de minden eddiginél élesebben és fájóbban éreztem, milyen feleslegesen, milyen abszurd módon kapaszkodunk olyan dolgokba, amelyeknek számunkra már semmi értelme, valósága nincs. A VII. osztályosok dolgozatot írtak. A *sămănătorism*⁹ adtam fel tételként. Elnéztem, ahogy a füzetük fölé hajolva dolgoznak – milyen komolyan! –, és testvéri sajnálat fogott el, a munkájukért, az elvesztegetett idejükért, a minden nappal reménytelenebb fiatalságukért. Annyi olyan fiú van köztük, akinek a szülei egyik napról a másikra, egy egyszerű határozatnak köszönhetően tönkrementek, koldusbotra jutottak – ők pedig a „román irodalom kérdéseiről” írnak! Groteszk!

Camil Petrescu siránkozik, hogy ő biztosan nem fog kapni a zsidóktól elvett házakból. – Én soha nem kapok semmit – mondja bánatosan.

– Nos, ezúttal, ha kapnál is, biztosan nem fogadnád el – válaszoltam.

– Hogyhogy nem fogadnám el? Hát miért ne fogadnám el?

Olyan nyugodtan mondta, hogy megértettem: nemcsak hogy semmi okát nem látja annak, hogy birtokba vegyen egy lakást, ami nem az övé, amelyet egy zsidótól elvettek, egyenesen elvárja, hogy kiutaljanak neki egy ilyen házat, és nagy csalódást jelentene, ha mégse tennék.

1941. április 17., csütörtök

Mivel magyarázom, hogy most, a háború kellős közepén, annyi rossz hír, gond és ráadásul a költözés nehézségei közepette (ez utóbbiról kész rémálmom volt az éjjel), mivel magyarázom, hogy mégis átéltem egy egész napos irodalmi lelkesedést, lázas türelmetlenséget, ideges kíváncsiságot? Reggel, ahogy felkeltem, hirtelen felvillant előttem a darabom (az „utolsó”, mert a másik két tervezett darabot egyelőre hagyom távolodni). Olyan váratlanul, olyan sürgetően jelent meg a szemem előtt, hogy még a rendes mosakodásra sem szántam időt. Rögtön íróasztalhoz ültem, és „d'un trait” felvázoltam az első felvonás tervét, mégpedig nem nagy vonalakban, hanem részletesen, számos eseménnyel és adattal. Csak ezután vettem rá magam arra, hogy bem menjek a fürdőszobába. A II. és a III. felvonást is felvázoltam, de nyilván csak nagy vonalakban. Egész nap nem hagytam nyugodni, este visszatértem a kézírathoz, és újraéltem a reggeli kedvet. Megírtam tehát (ugyancsak részletesen) a II. felvonás tervét. Azt hiszem, holnap folytatom a harmadikkal (ami már egyébként összeállt bennem). Ha békén hagyának (De ki? Az élet!), három-négy hét alatt meg tudnám írni az egész darabot.

Ma éjjel rettenetes bombázás volt Londonban. A háború kezdete óta a legsúlyosabb. Több száz lerombolt lakás, kórházak, mozik, színházak, áruházak. És mégis határozott, kitartó ellenállás. „From Greece bad news, from Libya not so good” – mondta az imént a Londoni Rádió.

⁹ Népi ihletésű irodalmi és kulturális irányzat a századfordulón, nevét a *Sămănătorul* (*Magvető*) c. folyóiratról kapta.

1941. április 20., vasárnap

Elkobozzák a rádiókészülékeket. Ma, húsvét vasárnapján minden külön figyelmeztetés nélkül el is kezdődött a begyűjtés. Nem jelent meglepetést. Sőt várható volt! De ez a csapás újra csak letör. Elég öntudatlan, elég gyerekes vagy elég felelőtlen voltam ahhoz, hogy öt napon át irodalmi terveket kovácsoljak, hogy beleszédüljek az írás örömébe, ami körülöttem zajlik, mindenről, ami ránk vár, ami mindig, állandóan ránk leselkedik. Hosszú nyár áll előttünk, és nagyon nehéz lesz. Akárhogy is, nem lehet más, mint nagyon nehéz. És én úgy várom, mint valami vakációt! Hogy milyen hülye tudok lenni néha!

1941. június 21., szombat

Kikapcsolták a magánszemélyek telefonkészülékeit. A veszély, az elzártság, az ostrom-állapot furcsa érzése kerít hatalmába. Az ember úgy érzi, mostantól kezdve senkivel sem léphet kapcsolatba. Nem járnak a buszok. Állítólag mentőkocsinak használják őket. Lehet, hogy tévedek, de ma mintha minden eddiginél kihaltabbak lettek volna az utcák. [...]

Thuküdidészt olvasom. Csodálatos olvasmány, megnyugtató. Milyen butaság tiltakozni olyan dolgok ellen, amelyek századok során mindig, változatlanul fennálltak! Szinte nincs olyan oldal Thuküdidésznél, amelyiken ne találnék valamit, ami a mai eseményekhez kapcsolható. Helyenként modern pamfletnek tűnik. Sajnálom, hogy nem lehetek egyedül, valahol egy távoli szobában, ahol összeszedhetném magam. Nagy kedvem van dolgozni. Úgy olvasnék, írnék, mint még soha.

1941. július 9., szerda

A mai újságokban a buzăui polgármesteri hivatal közleménye: zsidók nem mehetnek ki az utcára este 8 és reggel 7 között, tilos kávéházba vagy cukrászdába menniük, tilos egymást látogatni (még rokonokat vagy barátokat sem), és végül orvost is csak akkor hívhatnak, ha előtte értesítik az utcai őrseget. Valahányszor kimegyek a városba, egyre lehangoltabban térek vissza. Hátborzongató történetek, rettenetes hírek keringenek. Nem lehet semmit sem ellenőrizni, nincs hogyan, mégis minden igaznak, legalábbis lehetségesnek tűnik. Befejeztem a *La campagne avec Thucydide*-et. Elkezdtem a *Guerre et Paix*-t. Hiányzik a zene – Bach, Mozart a béke, a világosság pillanatát jelentené.

1941. július 12., szombat

Lehetetlen írni az elmúlt négy napról. Túl van minden szón, érzésen és magatartáson, egyszerűen nem lehet leírni mindazt, amit a iași-i és a Călărași-ból vonattal odahurcolt zsidók lemészárlásáról beszélnek.¹⁰

Nem marad más, mint háborús halálként várni a véget. Az ember elesik, vagy talpon marad, ahogy a szerencse, a véletlen hozza. Talán jobban fel vannak fegyverezve azok, akik a fronton halnak meg? Mindnyájan – milliók, milliók, milliók – egy hatalmas, szomorú, sötét tömegben botorkálunk, és a halál nem válogat, nem vár. Aki megmarad, megmarad.

¹⁰ A történészek szerint az 1941. június 29–30-i iași-i pogromnak kb. tízezer áldozata volt. A korabeli sajtó „mintegy 500 zsidó-szabadkőműves” kivégzéséről beszélt.

1941. július 20., vasárnap

A *Háború és béke*ben Szmolenszk elestéről olvasok, ami 1812 augusztusában történt – és az olvasás pillanatában, 129 évvel később ugyancsak Szmolenszk előtt, ugyanaz a csata zajlik. Tolsztoj lelkesítőbb, tanulságosabb és aktuálisabb, mint amire számítottam. Napóleon beszélgetése Bolohovval, Sándor cár követével döbbenetesen hasonlít Coulondre¹¹ és Hitler 1939 augusztusában történt találkozásához. Moszkva hangulata a háború kitörésekor (suttogás, álhírek, pontosítások, zavarodottság) ugyanaz a légkör, amiben mi is élünk immár két éve. Vicces, hogy akkor is voltak emberek, akik Napóleon eljövételében látták az Apokalipszist, és kiszámították, hogy ha nevének betűit számokként összeadják, 666 jön ki.

1941. augusztus 4., hétfő

Ma éjjel rendőrök jártak házról házra a különböző kerületekben, és az álmukból felvert emberekkel közölték, hogy nemcsak a 20 és 36, hanem a 36 és 50 év közötti zsidó férfiaknak is jelentkezniük kell a Megyeházán. Ismét visszatért az első pillanatok aggasztó hangulata. Megint tömeges összehívásról van szó. Fogolytáborokba zárnak? Kivégeznek? Reggel 10-kor, amikor kimentem, furcsa hangulat uralkodott a városban: valami különös, ideges nyüzsgés. Izgatott, sietős csoportok. Sápadt, gondokba merült arcok. Tekintetek, melyek szavak nélkül kérdeznek, azzal a néma kétségbeeséssel, ami egyféle zsidó köszönési forma kezd lenni. Gyorsan elindultam bevásárolni, hogy délutánra, amikorra jelentkezni fogunk, be tudjuk csomagolni a hátizsákokat. A boltokat valósággal megostromolták az utazás előtt ezt-azt vásárlók. Két óra elteltével egyetlen hátizsákot sem lehetett kapni. A konzervekből csak a maradék. (Lehetetlenség egy szardíniakonzervet venni.) A legegyszerűbb dolgok hirtelen megdrágultak. A Văcărești útra mentem dokkvászon kalapot venni Benunak¹² és magamnak, az árcédulán át volt húzva a tegnapi ár (160 lej), és még nedves tintával ráírva az új ár, 250 lej.

Văcărești-ből kis, szegényes csoportokban sápadt, rongyos, éhes zsidók mendegélnek a központ felé, sírni való, kendőkbe kötött batyuikkal. Úgy hírlik, több ezer embert gyűjtöttek össze a Megyeháza udvarára. A Calea Victoriei-en nyomorult asszonyok bután könyörgő, nyugtalan tekintettel keringenek fel-alá, nem mernek túl közel menni, minden bizonnyal a bent levő férfiakra várnak híreket. Ismerem ezt a pillantást, ezt a várakozást. Az utóbbi két évben gyakran láttam a kaszárnyák körül.

Az egész nap így telt el, ilyen kínzó, kimerítő hangulatban, azzal az érzéssel, hogy valami rettenetes vár ránk. A iasi-i mézszárlás rögeszme, amitől nem tudunk szabadulni. Estére mégis mintha kissé lenyugodtak volna a dolgok. Jöttek a hírek, hogy a 36 és 50 év közöttieket mégse hívják be. Arról is beszéltek, hogy holnap-holnapután megjelenik egy rendelet, amelyik tisztázza a helyzetet, és némi rendszert visz a behívásokba. Addig senki sem tudja, mit tegyen. Jelentkezzen? Ne jelentkezzen? Várjon? Mindenki reménykedik, mindenkinek van valami „protekciója”, mindenki vár valamilyen válaszra. Mégis sok embert behívtak, besoroztak, elszállítottak.

Ami minket illet, úgy döntöttünk: várunk még. [...]

¹¹ Robert Coulondre, Franciaország berlini nagykövete.

¹² Andrei Beno (Benu) Sebastian, M. S. öccse.

1941. augusztus 5., kedd

Madeleine Andronescu telefonál:

– Úgy szégyellem magam, Mihai, úgy szégyellem, hogy te szenvedsz és én nem, hogy téged megaláznak, és engem nem.

Valami hasonlót mondott a napokban Vișoianu¹³ is az utcán (pedig ő nem érzélgős), miközben egy újabb csoport behívott zsidó ment el mellettünk:

– Valahányszor látok egy zsidót, kétségbeesést érzek arra, hogy odamenjek hozzá, köszöntsem és azt mondjam neki: „Uram, kérem, higgye el, semmi közöm ehhez az egészhez.”

A szomorú az, hogy senkinek semmi köze hozzá. Mindenki ellenzi, mindenki fel van háborodva – ugyanakkor mindenki fogaskerek ebben az óriási antiszemita üzemből, ami a román állam a maga irodáival, hatóságaival, sajtójával, intézményeivel, törvényeivel és eljárásaival. [...]

1941. augusztus 10., vasárnap

Comme les jours sont lents, comme la vie est lente!

Néha, nem tudom, miért, minden eddiginél élesebben érzem az élet értelmetlenségét, korlátoltságát, rettenetes középszerűségét, az állandó, lassú halálhoz hasonló bomlást. Minek? Miért? Kiért? Meddig? Alszol, eszel, alszol, eszel, alszol, eszel. Elolvasod a reggeli újságot, elolvasod az esti lapot. És még egyszer a reggelit és még egyszer az estit. Mindennek hamúíze lesz, emlékek, valódi, mély remények nélkül. Azt hiszem, múlt héten történt, szombaton vagy vasárnap, egy olyan pillanatban, amikor úgy éreztem, minden elveszett, hogy nem tudom, miért, felnéztem az égre. Könnyes lett a szemem. Tiszta, kék ég volt, nagy, fehér, súlytalanul lebegő felhőkkel: mint egy délszaki égbolt. Akár máshol is lehetett volna. Annecyben, Genfben, Lisszabonban vagy Santa Barbarában. Ha visszafordítom az arcomat, találhattam volna egy másik Bukarestet magam körül, nem ezt az 1941. augusztusit, hanem egy szabad várost, amelyben szabadon, senki által nem ismerve járhatok, élhetek.

1941. szeptember 9., kedd

Holnap reggeltől kezdve „hatágú csillagot” kellett volna viselnünk. A rendeletet kihirdették, továbbították a rendőrőrsökre. Ma éjszaka viszont Fildermant¹⁴ kihallgatáson fogadta a Vezér, és ennek következtében visszavonták a rendeletet. Nem örvendek neki. Megszoktam a gondolatot, hogy sárga Dávid-csillagot fogok viselni. Elképzeltem a kellemetlenségeket, a kockázatot, a veszélyeket, de az első riadalom elmúltával nemcsak hogy beletörődtem, de kezdtem valamiféle identitásteremtő erőt látni ebben a jelben. Sőt mi több: kitüntetésnek éreztem, jelvénynek, amely igazolja ártatlanságomat, hogy semmi közöm a jelenlegi aljasságokhoz, nem felelek értük. [...]

1941. szeptember 27., szombat

„*Oh, the dreaming! the dreaming! the torturing, heartscalding, never satisfying dreaming, dreaming, dreaming.*” Shaw *John Bull's Other Island*jából jegyzem le ezeket a sorokat. Nagyon illenek rám! Stupid álmok között élek – és ez mindig is így volt –, haladok az egyiktől a másikig, képtelen vagyok felébredni. Körülöttem annyi ember, a legegyszerűs-

¹³ Constantin Vișoianu, politikus, diplomata, M. S. barátja.

¹⁴ Wilhelm Filderman, jogász, a Romániai Zsidó Közösségek Egyesületének elnöke.

rűbbek, legközönségesebbek, [...] akik ugyanebben a helyzetben, ugyanazon akadályok ellenére mégis képesek fennmaradni, pénzt keresni, élni. Egyedül én sülyedek lefegyverezve, legyőzve, beletörődve. Képtelen vagyok cselekedni, erőt venni magamon. A túl sok iszonyattól, undortól menekülve, felejtésképpen, hogy túrjak és elszedüljek, különféle álmokba menekülök, napokon keresztül nyitott szemmel álmodom.

Látom magam Genfben, 1 millió svájci frankkal a zsebemben (máskor csak 300 ezer vagy 100 vagy esetleg csak 30 ezer frankkal), hol a régi, *Cornavin* hotelbeli szobámban lakom, hol egy tóra néző lakásban, hol Lausanne-ban, hol pedig Nyonban. Látom magam Londonban, szerkesztő vagyok a B. B. C.-nél, havi 40 font fizetéssel, egész nap a British Museumban dolgozom, és ködös vakációkra utazom, valahova a tenger mellé. Látom magam az orosz fronton, mint különtudósítót, aki természetesen egy amerikai vagy londoni lap munkatársa. New Yorkban látom magam, a nagy zsbongásba belefáradva visszavonulok egy vidéki kisvárosba, ahol nagy sikerű színdarabokat írok. A darabjaimat a Broadwayn játsszák, de engem annyira sem érdekelnek, hogy elmenjek és megnézzem az előadást. Egyedül ülök otthon egy jó rádió, egy patefon és több száz lemez társaságában (Bach, Mozart, Beethoven). Van egy autóm, amivel a vidéki Amerika ismeretlen tájait járom be. Nadiával élek New Yorkban vagy Kaliforniában, kissé unatkozom, mert nem jövök ki jól a szüleivel. Egy jachton ülök, amely Alexandretta, Egyiptom vagy Palesztina felé tart a Csendes-óceánon át, egy kis hajón, ahol alig vagyunk tízen-tizenketten. Szegények vagyunk, de bátrak, és minden kikötőben kíváncsian, szeretettel fogadnak. Írok egy levelet a PEN Club elnökének, amiben elmondom, hogy száműzött író vagyok, tagja a szövetségnek, ennek következtében meghívnak előadást tartani a hajóséletünkről (amivel nagy pénzeket keresek), így aztán az előadást minden kikötőben meg kell ismételnem...

Több tucat ilyen álmodozok magammal, sosem fejezem be, csak cserélgetem őket, aztán folytatom, ahol abbahagytam. Olyan, mint a kábítószer vagy a nyugtató. Eközben egyre fojtogatóbb körülöttem az élet. Honnan szerezzek pénzt? Miből adok Mamának kedden konyhapénzt, ha elfogy az a kétezer, ami ma, a lakbér kifizetése után megmaradt? Az öngyilkosságon kívül csak a koldulás jut eszembe (Zissu, Blank, Vișoianu – egyikükkel muszáj lesz beszélnem valamikor). Ez minden, amit harmincnégy évesen tehetek.

Oh! the dreaming, the dreaming, the dreaming.

1941. szeptember 28., vasárnap

Camil Petrescu azt állítja, hogy Odessza csak a zsidók miatt képes az ellenállásra. Szerinte százezer Besszarábiából odamenekült zsidó van Odesszában. Tudják, hogy ha a románok elkapják, halomra lövik őket. Ezért aztán inkább harcolnak, ellenállnak. Camil továbbá azt is hiszi, hogy az angolszászok kétségtelenül meg fogják nyerni a háborút – de szintén a zsidók miatt, mert ők (főleg az amerikai zsidók) pártolják a háborút, és ellenzik a kiegyezést. „Voilà ce qui fait que votre fille est muette.”

1941. szeptember 29., hétfő

Ugyancsak a Camil Petrescuval folytatott tegnapi beszélgetésből: A román kormány felmondta a magyarokkal kötött bécsi szerződést. Horthy rémülten szaladt Hitlerhez, aki azonban azt mondta neki, hogy a románoknak igazuk van, Erdély ügyét újra kell tárgyalni, a románok mindenképpen elégtételt érdemelnek, mert nagy áldozatokat hozva harcolnak a Tengelyhatalmak oldalán. Horthy erre Mussolininál próbálkozott, de ugyanezt a választ kapta. Vișoianu azt mondja, hogy a római követ, Grigorcea sze-

rint, aki nemrég tért vissza Bukarestbe, Olaszországban kétségbeejtő állapotok uralkodnak, hihetetlen a szegénység, a kiábrándultság. Mussolini az egyetlen fasiszta Olaszországban, akit egy csapat nyereszkesedő vesz körül. A tömeg őt hibáztatja mindenért: a háborúért, az éhínségért, a csapatok gyenge felszereltségéért... Grigorcea szerint, ha az angolok két napig hevesen bombáznák Olaszországot, megdőlné a rendszer. Roszszabb a helyzet, mint az albániai vereség idején.

A tegnapi újságokban azt olvastam, hogy Olaszországban a következő terméig 200 grammal állapították meg a kenyér napi fejadagját. Kissé korai szeptemberben az új termésre várni.

1941. október 1., szerda

Tegnap három lejjel a zsebemben maradtam. Furcsa érzés pénztelenül járni az utcán. Fegyvertelennek érzi magát az ember. Még egy villamosra sem tud felülni. Fogalmam sincs, mihez kezdjek. Ma Moritz bácsi váratlanul megadott Mamának 10 000 lej, amit még Poldytól kért kölcsön évekkkel ezelőtt. Ez kitart vagy tíz napig. És azután? [...]

Ma délután Hitler-szónoklat. Eugennel¹⁵ és Rodicával a Cismigiu parkban sétáltunk este hat körül, amikor a beszédet közvetítették. Bementünk a *Buturugába* (ott volt rádió), és leültünk egy asztalhoz. Szerettem volna meghallgatni a beszédet, de két másodperc múltán Eugen felugrott. Sápadt volt, fehér, mint a mész.

– Nem bírom! Nem bírom!

Valamiféle fizikai kétségbeeséssel mondta. Elrohant, és természetesen utána mentünk. Szerettem volna megölelni.

1942. március 4., szerda

Első hólapátoló munkanap.¹⁶ Összetört a fáradtság. Reggel fél hatkor mentünk el otthonról, este nyolcra értünk vissza. Maga a munka tiszta csúfság (valahol a rendezőknél dolgozunk, a griviței megállón túl). Milyen kimerítő az álldogálás, az út, a várakozás, a formalitások! Visszafele a zsúfolt villamosok úgy húztak el mellettünk, hogy nem volt erőnk felkapaszkodni rájuk. Soha nem volt messzebb az Antim utca.

1942. március 9., hétfő

Reggel a griviței megállónál dolgoztunk, a peronokról separtuk le a frissen hullott havat. Délután visszatértünk a „6-os szektorba”, ahol – nem lévén szem előtt – csinálhatunk, amit akarunk. A fő hadművelet egyik vonalról a másikra lapátolni a havat. Dél felé napsütéssel visszatért a tavasz. Egy kis fantáziával az ember valahová, egy hegyi menedékházba képzelhette magát.

Elesett Rangoon, Jáva végleg elveszett.

1942. március 10., kedd

Ma is a „hóvonatnál” dolgoztunk – az első napokban, ahogy a többieket néztem, ez rettentő nehéz munkának tűnt. A valóságban nagyon egyszerű, sőt kellemesebb, mint vártam volna. Játszva megraktunk néhány vagon. Sportnak tekintettem. Azt hiszem, kezdek megedződni. Múlt héten még nem lettem volna képes a mai teljesítményre. Észrevétlenül vasúti pályamunkás lesz belőlem, sőt még az sem, csak peronsepregető, vonaltisztító munkás. Szinte már a helyzet groteszk voltát sem érzékelem. Egyetlen-

¹⁵ Eugène Ionesco.

¹⁶ Munkaszolgálatosként öccsével együtt havat lapátolni osztották be.

egyszer, a Constanța felé robogó vonat láttán kaptam rajta magamat azon, hogy arra gondolok: két évvel ezelőtt én is utas voltam, utas lehettem, aki a fülke ablakából közbömbösen nézi, hogy maradnak el a vonal mentén a csákányokkal és lapátokkal felszerelt, név és identitás nélküli emberek. [...]

1942. március 13., péntek

Tizedik hólapátoló nap. Nehezebben telt el, mint az eddigiek. Szerdán és csütörtökön sütött a nap, ma viszont fagyos, szeles, felhős, ólomszürke idő volt. Most is érzem a hideget a csontjaimban. És nagyon-nagyon fáradt vagyok. De a zsebemben van a tíz kék és egy piros pecsétes „CFR igazolás”, amely bizonyítja, hogy „1942. március 4. és 13. között Bukarest–Grivița megállóhelyen hóeltakarítási munkát végzett”.

1942. október 14., szerda

Tegnap elengedtek mindenkit, akik deportálásra vártak. Emberek, akik visszatértek a halál torkából. Mesélik, hogy amikor elengedték őket, leírhatatlan jelenetek játszódtak le. Sikoltozás, ájulások. „Éljen Nagyrománia!”, „Éljen a Marsall!” – kiáltozták. Mi az oka ennek a szabadon bocsátásnak, nem tudom. Visszalépés? Felfüggesztés? Abba-maradnak a deportálások? Vagy csak halasztódnak? Vasárnap a *Bukarester Tageblatt*-ban megjelent egy cikk, melyben újból biztosítottak mindenkit, hogy 1943 őszéig nem marad zsidó Romániában.

Folytatódik a katonai szünet. Semmi új a frontokon. Sztálingrád kérdése már nem aktuális.

1943. június 10., csütörtök

Naponta 5–8 órát dolgozom a Jane Austen-fordításon,¹⁷ de váratlanul lassan haladok, nem annyira a stílus nehézsége miatt (bár itt is akadnak akadályok), maga az írás megy nehezen. Egy gépíró-nővel, azt hiszem, megtriplázhatnám a jelenlegi teljesítményt. Így viszont képtelen vagyok 8–12 oldalnál többet írni, ami kevés. Szerettem volna a hónap végére leadni a kéziratot, hogy legyen miből kifizetni a lakbért.

Mihez kezdek majd, nem tudom. Megint pénz nélkül maradok. Honnan szerezsek 100 000 lejt, amivel túljuthatnék ezen az újabb zökkenőn? Kérjek Nenișortól? Megpróbálhatom, de reménytelen az ügy.

Rosetti azt mondja, a Gide-sorozat megér százezret. Ha találok rá vevőt, eladom.

Várakozás a frontokon. Mintha néhány napon, néhány órán belül nagy események készülnének.

1943. szeptember 8., szerda

Olaszország kapitulált!

Az *Athéné Palace*-ban voltam. A hírt este hét körül Antoine Bibescu¹⁸ közölte, aki véletlenül hallotta a rádióból. Figyeltem, ahogy a hallban az elektromos szikra gyorsaságával terjed a hír embertől emberig. Antoine alig bírta magával. Legszívesebben hangoosan kikiabálta volna. Egyszer csak látom, hogy egy olasz tiszt lép be a hallba.

– Siete italiano? – kérdezi Antoine.

Bennem megfagyott a vér. Az ember közelebb lépett az asztalunkhoz.

¹⁷ Jane Austen *PRIDE AND PREJUDICE* (BÜSZKESÉG ÉS BALÍTÉLET) című regényét fordítja álneven.

¹⁸ Antoine Bibescu herceg, M. S.-nal baráti viszonyban állt, a háború alatt néhányszor meghívta corcovai birtokára.

- Si, io sono italiano.
- Monsieur, vous n'êtes plus en guerre. Votre pays a fait la paix.

1943. december 6., hétfő

Befejeztem a *Pride and Prejudice* utolsó korrektúráit. Meglepne, ha románul sikeres lenne. Túlságosan törekeny, finom, túl szubtilis. Nincs benne semmi durva, patetikus, éles. Egyáltalán nem vagyok elégedett a fordítással, nem elég folyékony. De hoz-e vajon némi pénzt?

Az utóbbi napokban sokszor végighallgattam Mozart Esz-dúr koncertjét, amit vagy négy-öt éve ajándékoztam Leninek. Kölcsönkértem néhány napra a lemezt, és élvezettel hallgattam. Kényszerítem magam, hogy részletről részletre, hangról hangra figyelmesen végighallgassam. Igyekszem minden egyes hangszert különválasztani és végigkövetni. Végtelen boldogság vibrál a gyors részekben, de micsoda szomorúság, melankólia, szívszaggató fájdalom lüktet az *andantinó*ban!

1944. április 8.–május 7.

Négy nappal a bombázás után még mindig bolondokháza van a városban. Az első pillanatok rémülete (senki nem tudta pontosan, mi történik, senki nem akarta elhinni) pánikká változott. Mindenki menekül vagy menekülni készül. [...]

Ma itt-ott elindultak a villamosok. A vonalak nagy része azonban még mindig le van zárva. A fél városban nincs villany. Nincs víz. Nem működik a fűtés. Vízzel tele vödörket cipelő asszonyok és gyerekek jönnek a kutaktól vagy csorgóktól, ahol pillanatok alatt hosszú sorok alakulnak. Egyetlen óra alatt (azt hiszem, maga a bombázás még egy órát sem tartott) teljesen megbénult egy milliós város.

A halottak száma ismeretlen. Egymásnak ellentmondó hírek keringenek. Pár száz? Pár ezer?

Tegnap délután a Grivița negyedben voltam. Az állomástól a Basarab sugárútig egyetlen ház, egyetlenegy sem maradt épen. Szívszorító látvány. Még mindig folyik a holttestek kiásása, még hallani kiáltásokat a romok alól. Az egyik utcasarkon három nő éles sikolyokkal, hajukat, ruhájukat tépve jajgatott egy megszenesedett holttest felett, amit akkor húztak ki a romok alól. Reggel esett az eső, és az egész külváros felett sár-, korom- és füstszag lebegett.

Iszonyatos, rémálomba illő látvány. Nem volt erőm továbbmenni – az undor, az irtózat, a tehetetlenség érzésével tértem haza. [...]

Balzacot olvasok. Egyelőre ez az egyetlen dolog, amihez elég erőt érzek. Nem tudnék dolgozni. Kiábrándultan olvastam újra az egyik darabomat (a *Nagy Sándort*). Nem gondoltam, hogy ennyire rossz. Reménytelen. [...]

Orgonaillat és füstszag az egész városban. Csodaszép tavasz lett hirtelen, egy hét eső után, de az éjszakai és a hajnali bombázások nyomán vastag füstfelhők úsznak a város felett. Hatvan óra alatt öt légiriadó és két bombázás. Benne vagyunk a sodrásban. Pénteken két riadó: reggel és este. Szombaton ismét, most várjuk, mit hoz a mai este. [...]

Víz, villany, telefon a fél városban nincs. (Nálunk van víz és villany.) A villamosok megint nem járnak. Kimentem a városba, de még a központi utcák is teljesen kihaltak. Bárcsak lenne valami értelme ennek az egésznek, vezetne valahová, bárcsak ne lenne felesleges a szenvedés! [...]

Még mindig vannak írói reflexeim. A gondolat, hogy írni kellene egy könyvet Balzacról, még az előző életemből maradt meg. De mi értelme egy ilyen tervnek ebben a mai összeomlásban? Mikor, hogyan, mivel fogom tudni újraépíteni az életemet?

1944. augusztus 29., kedd

Hogy kezdjem? Honnan kezdjem?

Az oroszok bent vannak Bukarestben. Párizs szabad. Az Antim utcai házat lebombázták. Kutyá fáradt vagyok. Így volt megírva, hogy a nagy, lenyűgöző események közepette ne tudjak teljes szívvel örülni. Egy ideiglenes szálláson írom ezeket a sorokat, ide hordtuk be, amit meg tudtunk menteni az Antim utcai romok alól. Jól-rosszul berendeztünk magunknak egy kuckót. Nem tudom, mennyi időre szól. A ház lakói bármikor visszajöhetnek, és kidobhatnak.

Képtelenség pontos naplót írni az eseményekről. Káprázatos volt, aztán rettenetes. Szerda óta hihetetlen rohanásban élek, amiről eleinte nem tudtam, hova vezet – a menekvésbe vagy a végső katasztrófába. A szerdáról csütörtökre virradó éjszaka a káprázat éjszakája volt. [...] Az egész város őrjöngött örömeiben. Antonescu kormánya öt perc alatt megdőlt. Megalakult az új kormány. Elfogadták a fegyverszünetet. Még arra sem volt idő, hogy a felszabadult Párizs tiszteletére megigyunk egy pohár pezsgőt, máris utolért az itthoni események lavinája.

Egész éjjel a hajnalban megjelenő *România Liberă*-be írtam. Boldog voltam, hogy a véletlen már a győzelem éjszakáján újságíróvá tett.

Reggel félholtan a fáradtságtól hazaindultam, hogy aludjak egyet, amikor megszóltak a szirénák. Megkezdődött a német bombázás. Ilyen bombázást még nem láttunk, figyelmeztetés, riadó nélkül, szünet nélkül folyt, hatvan órán keresztül, szombat estig az óvóhelyre szorultunk. Szombat este, az utolsó pillanatban érte találat a házunkat. Az utolsó pillanatban lettünk bombakárosultak, amikor már-már partot értünk. De élünk.

Az a rémület csütörtökön, pénteken, szombaton, hogy a németek, ha csak egy órára is, visszatérnek Bukarestbe! Egyetlen óra elég lett volna ahhoz, hogy mindnyájunkat kiirtsanak! Az utolsó szál emberig. Senki, de senki nem szabadult volna...

Ezernyi dolgot kellene feljegyezni. Talán holnap vagy holnapután. Most nem vagyok erre képes. Aludni akarok. Szerdától szombat estig egy szemhunyaszt sem aludtam. Szerdától szombat estig nem húztam le a cipőt a lábamról. Szerdától tegnap estig nem feküdtem ágyban. Csak ledőltem egy-egy matraca, ahol éppen értem.

1944. augusztus 30., szerda

Mindenhol óriási erkölcsi felháborodás. Mindenki igyekszik véleményt nyilvánítani, tisztségeket szerezni, jogokat megszabni. Nem vagyok rá képes. Nem érdekel. Nem akarom.

A legjobb a várakozás. Most nem lehet beszélni. Legfennebb üvölni. Igaz, évek óta várom a pillanatot, amikor végre, annyi kiábrándultság, annyi undor után én is bosszúért kiálthatok.

Egy napon írok majd egy könyvet. Ez a legkoszabb, amit tehetek. Nem vagyok a gyűlések, bizottságok, összejövetelek embere. Mindenhova hívnak, a gimnáziumba, az egyetemre, az írókhoz. Mít csináljak ott? Ami mondanivalóm van, majd elmondom a maga idejében. De semmi esetre sem ma, amikor a sok ordítózás közepette meg sem hallanak.

1944. szeptember 2., szombat

[...] Délután moziban voltam. Egy szovjet filmet hirdettek a *Scalá*ban, de négykor már nem lehetett jegyet kapni rá. Így aztán bementem az *Aróba*, hogy annyi év után újra megnézzem az *Intermezzót*, Leslie Howarddal és Ingrid Bergmannal. Az angol nyelv hallgatásának és értésének öröme... Az élvezet, hogy valódi, kifinomult technikával

készült filmet nézhetek. Az összes német és olasz film műrostdból volt. Milyen emberi és emberségében milyen magasztos Leslie Howard!

Utána ismét a *Scala* mellett mentem el, ezúttal az este 6 órás előadásra még tudtam venni két jegyet Belunak és nekem. A híradó rendkívül izgalmas volt. Német foglyok vonulását mutatta Moszkvában. Fáradt, piszkos, rongyos állatok vonultak végtelen sorokban, semmi sem emlékeztetett a Bukarestben masírozó hitlerista harcosok sportos, provokatív eleganciájára. Troglodita figurák, mintha a *Das Reich* antiszemita vagy bolsevikellenes propagandaképeit néztük volna. Milyen könnyű vadállattá züllesztetni az embert! Azok az üde, gondosan borotvált, jól öltözött, kimosdatott, kikent-kifent fiatalok, akik az *Ambasador*ban laktak, talán őszintén hitték, hogy a lengyelországi vagy transznisztriai sárban és vérben meghempergetett zsidók valami alsóbbrendű állatfaj képviselői, és bárki nyugodtan lelőheti őket. [...]

Maga a főműsor valami háborús témájú film volt. Naiv, kissé faragatlan, kissé gyerekes. Mais le coeur y est.

1944. szeptember 5., kedd

[...] Camil Petrescu a félelemtől sápadtan kapaszkodik belém és Beluba. Sajnálom. Halálra van rémülve. Mindenáron bizonyítani, önmagát igazolni, védekezni akar. Mások, nála nem kevésbé fasiszták elég pofátlanok ahhoz, hogy hajlíthatatlan demokratának vallják magukat. Szegény Camil, ő megpróbálja tisztázni magát. Mindig ezt csinálta. II. Károly alatt is, a legionáriusok alatt is, Antonescu alatt is: ő egyre csak tisztázta magát.

1944. szeptember 18., hétfő

Nagy a szomorúság Oroszországban – meséli Vișoianu.¹⁹ Nem látott egyetlen mosolygó embert az utcán. De, teszi hozzá, van a nagy szláv városoknak egy sajátos melankóliájuk. Moszkva, ahogy Varsó is, már a háború előtt is szomorú város volt.

Oroszországban tényleg a háború az úr. Alig látni férfiakat. Mindenhol nők helyettesítik őket. Csúnya, rosszul öltözött nők, naiv csábítási trükkökkel (kirúszozott ajkak, ügyetlenül fésült, igényesnek képzelt frizurák). Nagyon nehéz az élet (négy-öt ember lakik egy szobában), és nagyon drága (130 rubel egy darab szappan). A góg keveredik a kisebbségi komplexussal. Él bennük a nagy győzelem tudata, mégis félnek, hogy senki nem veszi komolyan őket, amitől felháborodnak.

1944. szeptember 20., szerda

Újabb hosszú beszélgetés Vivivel,²⁰ ezúttal csak kettesben. Azt mondja, magának sem meri bevallani, milyen rossz érzésekkel jött vissza Moszkvából. Ő hisz a szabadságban – de ott nincs szabadság. Az emberek rettegnek beszélni, véleményt alkotni, egyértelmű igent vagy nemet mondani. Kétségtelen, hogy Romániának együtt kell haladnia a Szovjettel, de nehéz felvenni velük a kapcsolatot. [...] Alacsony az anyagi és értelmi színvonal. Nagy a tudatlanság, és nagy a nyomor.

Hajlok arra, hogy igazat adjak neki – de mégsem.

Ő nyugati ember. Olyan ember tehát, akinek a kényelem, a jómód, a jóérzés, az udvariasság régi megszokás, az élet elengedhetetlen része. Az orosz rendszer pedig mun-

¹⁹ 1944 májusában Iuliu Maniu C. Vișoianut küldte Moszkvába, hogy titkos tárgyalásokat folytasson a Szövetséges Erőkkel Románia háborúból való kilépéséről. Vișoianu szerepet vállalt Antonescu eltávolításában, majd tagja volt a békekötés feltételeiről Moszkvában tárgyaló román küldöttségnek.

²⁰ C. Vișoianu.

kások és parasztok számára létesült, olyan emberek számára, akik csak most tanulnak olvasni, mosakodni, enni. Emberek milliói, tízmilliói számára, akik nagy nehezen kapaszkodnak ki a nyomorból valamiféle alapvető civilizációs szintre. Kifinomultságok nélküli világ az. Minden, amit szeretünk: a diszkréción, a morális elegancia, az irónia, az eszmék iránti tisztelet, az élet esztétista felfogása lehetetlenné válik egy olyan világban, ahol előbb az azonnali problémákra: a fázásra és az éhezésre kell megoldást találni.

Talán abban a hitben ringatjuk magunkat, hogy szabadságvágyunk azonos a tömegével. Nekünk Montaigne szabadsága kell: az értelmiségi ember szabadsága, aki önön magányát védi. A parasztnak, munkásnak, a „tömegnek” egyszerűbb, de sürgetőbb igényei vannak.

1944. október 2., hétfő

[...] Iszonyatosan fáradt vagyok. Nem tudom, mitől. Az egészségem láthatóan megrendült. Rosszul alszom, szédülök, siralmasan nézek ki. Törődnöm kellene magammal, de soha nem tudtam magamra vigyázni.

Semmi új a frontokon, semmi új a belpolitikában. A németek kétségbeesetten, de határozottan ellenállnak. Itt, nálunk pedig a régi reakciós román állam a maga szívós, tompa ellenállásával. Persze semmi komoly. Mindent elvisz az ördög. A németeket a fronton, a legionáriusokat itthon. Közben kis kiábrándulás az örök Romániából, ahol semmi sem változik.

Camil Petrescu felolvasta nekem két „balos” cikkét. Az egyik durva támadás a németek, a másik pedig Gide ellen. Az ördögbe is! Augusztus 23-ig nem volt ideje megírni? Azt tanácsoltam, fogja vissza magát. Camil öt éve folyamatosan csatlakozik valamihez, és tisztázza önmagát.

Tegnap este a színházból hazatérő Norát és Mirceát megtámadta egy orosz katona. Revolvert szorított Nora halántékához, elvett tőlük százezer lejt és... egy órát. Pont őket kapta el. Ezrével vannak olyanok, akik inkább megérdemelnék. Miért pont Nora és Mircea?

1944. december 31., vasárnap

Félórája értem vissza a hegyekből.²¹ Egy napot töltöttem Predeálon, hatot a *Vadászházban*, Dihamban. Nem volt annyi hó, hogy sízni lehessen, mégis jó vakáció volt.

Megható volt annyi idő után újra látni a Bucsecs ormát. Tiszta, fehér fényben rajzolódta ki a téli táj vonalait, csak az utolsó két napon szállt le a köd.

Sem beszélni, sem írni nem tudok. Nem segítenek a szavak. Néha megálltam egy helyben, figyelmesen néztem a tájat, remélve, hogy megjegyzem a körvonalakat, de túl változatos, bonyolult és titokzatos ahhoz, hogy észben tudjam tartani.

Talán nagyon megöregedtem. A hegyekben sem találtam meg a régi csapongó jókedvet. Inkább a melankólia, a szomorúság. Valami tompa fáradságot érzek, és állandóan, mindenhova magammal hordom a gyógyíthatatlan magányt.

Ma van az év utolsó napja. Szégyellek szomorú lenni. Mégiscsak ez az év adta vissza a szabadságunkat. Minden keserűségen, szenvedésen, kiábránduláson túl, ez a legfontosabb. Poldyra gondolok, fáj, hogy messze van tőlem, alig várom, hogy viszontlássam – minden más megbánásba és reménybe olvad.

²¹ A háborút megelőző években M. S. gyakran utazott néhány napos, hetes pihenő-alkotó szabadságra a hegyekbe. Sízni különösen szeretett, 1937–1938 között külön sínaplót vezetett, amelynek egyes részleteit felhasználta a MENEDEK (ACCIDENTUL) c. regényében.

FIGYELŐ

KOMP-ORSZÁG, A HÍDRÓL

*A Komp-ország poétája. In memoriam Ady Endre
Válogatta és szerkesztette Domokos Mátyás
Nap Kiadó, 2005. 410 oldal, 2790 Ft*

1

Talán ismerős az anekdota. Német filmhíradó a második világháború alatt – tudósítás a keleti frontról. Csataképek peregnék a vásznon, közben a narrátor katonás szövege pattog: *Magyar fegyvertársaink vitéz népük ősi „Nobozmeg!” csatakiáltásával hősieen rohamozzák a bolsevisták állásait!*

Nevettem, amikor hallottam ezt a történetet, újra nevettem, amikor meséltem, de ha egyedül eszembe jutott, elszorult a torkom. És akár létezett ilyen filmhíradó a valóságban, akár nem, biztosan tudom, hogy a jelenet maga igaz. Mert már régen ismerem Ady Endrétől:

„Gyürközz, János, rohanj, János.”

Igen, konkrétan így gyürközik és így rohan a konkrét János a konkrét világháborúban. Nobozmeg. Konkrétan ennyi köze volt a magyar parasztembernek a hősi halálhoz. És ennyi a hozzászólása egy kis népnek a világtörténelemhez.

1990 nyarán úgy alakult, hogy a barátomat és engem egy öreg amerikai magyar vitt ki Kolozsvarra egy öreg, bérelt Škodával. Vezetőnk nem sokat késlekedett: már Kőbánya–Kispest magasságában nekünk szegezte a kérdést: na és mi a véleményetek, fiúk: tart-e még a turáni átok? Most is érzem azt a rémületet: úristen, hogy fogunk mi kibírni négy száz kilométert röhögés nélkül?!

Kibírtuk, úgy, hogy nem mertünk egymásra nézni. Eltelt azóta tizenöt év, és sikerült kibírni azt is, sőt, ma már nincs is kedvem nevetni. És nem csak azért, mert közben ez az ország kisserűségével, részvétlenségével, irigységével, kishitűségével, szolgálalkúságával, tunyaságával, parlamentjével, sajtójával, nemzeti színházával, futballjával, egész önként vállalt provincializmusával fényesen bizonyította számomra, hogy turáni átok létezik, itt van bennünk és ben-

nem is, közvetlenül vagy közvetve én magam is tehetek a felsoroltakról. A nagyobbik baj az, hogy most, negyvennégy évesen úgy érzem, olyan lettem, mint az öreg amerikai a Škodában. Olyan kérdéseket teszek föl, amelyek ma, 2005-ben lehet, hogy rég nem is kérdések már. Népről, nemzetről, Komp-országról.

Ha eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy egy katasztrófa döntően megváltoztatja a világ és Európa közeljövőjét, akkor az én nemzedékemnek kemény kérdésekre kell válaszolnia most a huszonegyedik század elején: mit tudunk mondani az okos gyerekeinknek, hogy ne hagyják itt végleg Magyarországot? Mivel tudjuk őket magunkhoz láncolni öreg napjainkra? Van-e valami, amiért érdemes lenne itt maradnia a most felnövő nemzedékek legjobbainak? Mit ér a szülőföld, ha magyar? A kérdések önzők. De én még nem jutottam el az önzetlenségnek arra a fokára, hogy magam küldjem el a gyerekeimet örökre. Ráadásul épp eléggé patrióta maradtam ahhoz, hogy ne akarózzon kimondanom, amitől félek: ennek az országnak vége, ez a nép eljátszotta a maga történelmi szerepét, igen, a gyerekeim másutt boldogabbak lesznek.

De érvem kevés van a maradás mellett. A legerősebb talán éppen Ady Endre.

2

Nagyon fontos könyv jelent meg az idén Adyról A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA címmel a Nap Kiadó *In memoriam* sorozatában. A kötetnek évfordulós apropója nincs, nem észleltem az utóbbi időben Ady-reneszánst sem. És A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJÁ-t elolvastva arra kellett rájőnnöm, hogy Ady Endre ma sokkal messzebb van, mint gondoltam.

Az *In memoriam* sorozat a huszadik századi magyar irodalmat tekinti át a teljesség igényével. Minden fontos magyar írónak és költőnek Csáth Gézától Weöres Sándorig egy-egy külön kötete van vagy lesz benne. Az Ady-könyv kitüntetett helyet kapott a sorozatban: az ötvenediket. Jelentőségét erősíti az is, hogy szerkesztője maga a sorozatszerkesztő, Domokos Mátyás.

A műfaj szemelvénygyűjtemény, de ez ne riasson el senkit: a sorozat darabjai egy kis irodalmi érdeklődéssel regényként is olvashatók. Úgy olvastam az Ady-kötetet én is, mint egy gyerekkori kedvencet. Alig vártam, hogy színre lépjenek a kedves szereplőim: a jók (Babits Mihály, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Révész Béla, Ignó) és a gonoszok (Rákosi Jenő, Szabolcska Mihály, Ábrányi Emil, Tisza István, sőt maga Kosztolányi Dezso). És nem is csalódtam: jöttek mind, élükön a főhőssel, „Isten szörnyetegé”-vel – ahogy Németh László nevezi Adyt A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA 341. oldalán.

Olvassa el a könyvet az is, aki egyszerűen arra kíváncsi, milyen egy zseni. Nagyságával és gyarlóságaival együtt megtalálja. Fényképeket talál, önéletrajzokat, vitairatokat, leveleket, a nagy versek mellett Ady-paródiákat, a hódoló cikkek, visszaemlékezések mellett pletykákat, intimításokat és ezek forrásait. Mindent szépen, több felől megvilágítva. A „duk-duk-afférről” szóló oldalak összeállítása kimondott szerkesztői bravúr – ahogy néhány levélváltás segítségével képet kaphatunk Ady Endre irodalmi munkásságáról. Nagyon tanulságos nyommon követni a kötetben egy tévhit történetét: Ady butaságáét. A mindenkori fölényes bennfentesek álláspontja ez: Ady Endre zseni volt, na ja, de buta. Halász Gábor 1928-as esszéjéből például kiderül, hogy Hatvany Lajos valósággal megsértődött, amikor rá kellett jönnie, hogy Ady Endre – gondolkozni is szokott... De hiába leplezte le Ady butaságának legendáját Halász, hiába emlékeznek sorra a kortársak, hogy Ady Endre volt a legélesebb eszű ember, akit valaha ismertek, maga a tévhit kiirthatatlan maradt. És bizony átcusszant az idők rostáján hozzám is. Gimnazista koromtól Ady-rajongó voltam, de még ma is alig tudom elhinni, hogy tényleg létezhet olyan ember, aki nemcsak mindent tud (ez a zseni), hanem ebből ért is egy keveset. Hogy a felületes sznobok és a fásult magyartanárok vitájában mégiscsak a magyartanároknak van igazuk: Ady Endre igenis tisztán látta a korát.

Ami benne van a kötetben, az úgy jó, ahogy van. Ami nincs benne, nyilván szándékosan nincs. Mindent Adyról nem lehet beletenni egy négyszáz oldalas könyvbe. És minden olvasónak más hiányzik. Én örültem volna egy utószónak, egy friss, összefoglaló Ady-esszének, amit Domokos Mátyás írhatott volna meg,

sőt iskolás lábjegyzeteknek is, amelyek a latin szentenciáktól a szabadkőművesség lényegéig szépen, türelmesen megmagyaráznának nekem mindent. Azt is, amit értek, rám fér. Akkor meglenne az a jó érzésem, hogy mások is megkapják a maguk eligazítását: mert bizony nemcsak a saját műveletlenségem bosszant, hanem a többi huszonegyedik századi átlagolvasósé is.

Hiányoltam egy-két marxista passzust Ady Endréről. Őszintén szólva jó ízes hülyeségeket szerettem volna olvasni az ötvenes évek elejéről, esetleg egy kis semmitmondást a nyolcadikos magyarkönyvből (mert már elfelejtettem). De az sem zavart volna, ha kiderül, nem is volt annyira meghamisítva Ady a szocializmus korában. Egyszerűen jó lett volna látni, hogy az a korszak, az én fiatal korom, egyáltalán – volt. Aki akkoriban nőtt fel, manapság szégyenlősködik: á, az a negyven év csak egy kisebb üzemi balesete volt a történelemnek, kit érdekel már? Pedig az akkori tapasztalatokat nem lenne szabad elfelejteni, tovább kéne adni, ha már egyszer jó drágán be lettek szerezve.

Talán nem ártott volna egy részlet az 1919-ben megjelent AZ ELSODORT FALU-ból is, mert főhőse, Farkas Miklós az első irodalmi Ady-figura, akiben Szabó Dezso saját magát akarta megírni, de végül is Adyt népszerűsítette sok ezer példányban. Később jöttek sorra a híres és kevésbé híres Ady-reinkarnációk, ököltre támasztott arc, nyakkendő, félrefésült haj. Hány kis Ady fényképezte magát, szépreményű fiúk a húszas-harmincas években, ebben a pózban! A lázban égő nagy szemmel többnyire ugyan már bajok voltak, de a magyar zseni legférfiasabb póza mégiscsak az Ady-póz. A huszadik század tele is volt kisebb-nagyobb Ady-figurákkal a névtelen dilettánsoktól Latinovits Zoltánig.

Igazi hiányérzetem A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA elolvasása után támadt. A kötet gyakorlatilag véget ér Ady századik születésnapjával, 1977. november 22-vel. Pedig a centenáriumi nagy ünnep volt. A tévé közvetítette a díszelőadást. Úgy rémlik, a legnagyobb színészek szavaltak akkor (csak Latinovits volt egy éve halott), a régi nagy költők pedig (ma már csak Juhász Ferenc él közülük) mintha díszhelyeken ültek volna. Akkor még úgy tűnt, hogy az Ady-kultuszt nem kezdi ki az idő. És most kiderült,

hogyan volt az utolsó nagy nekibuzdulás Ady-ügyben. Azóta csönd van. És lehet, hogy ez a huszonöt éves nagy csönd maga az igazság: A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA azt mutatja, hogy Ady Endre korának az elmúlt huszonöt év alatt vége lett. A nyolcvanas, kilencvenes és kétezres évek Ady-„irodalmát” a kötetben összesen két kis szemelvény képviseli 2001-ből – Czeizel Endre tollából.

3

A hetvenes évek végétől kezdve (Nagy László, Illyés Gyula halálával) a magyar irodalom (költészet) kitessékelte magából a politikumot, a nemzeti tematikát. Sok minden mással együtt. A tragikummal, a pátozzsal, az érzelmességgel, a katarzissal. Az intenzív totalitástól is megszabadult, a marxista esztétikának ettől a permanens szemrehányásától, ami tulajdonképpen nem akart mást jelenteni, mint hogy a jó mű a világ egészét mutatja. A magyar irodalom egy jó időre kituskolt magából sok mindent: rendet akart csinálni magában. Meg akart újulni. Ironikus lett, önreflexív, okos.

Ebben az időben több szlogen járta a magyar irodalomban: többek közt az illyési, hogy a költő, *a költészet nem vízügyi hivatal*. Bízunk tehát a közügyeket a szakemberekre: publicistákra, politológusokra. *Az író ne népben és nemzetben gondolkozzon, hanem alanyban és állítmányban*. Ezt az Esterházy-féle bon mot-t a kilencvenes évek irodalma kötelezőnek tekintette magára. Az irodalom pedig – szlogen a kilencvenes évek elejéről – *végre se lehet, ami*. Hogy az lett-e vagy sem, nem tudom, és meg se merném próbálni, hogy eldöntsem. De annyi biztos, hogy akkortól fogva ilyen szavakkal, mint nemzet, világ vagy minden, könnyen a diletáns gyanújába lehetett keveredni jobb irodalmi körökben. Főleg egy költőnek.

Nem volt csúscskorszaka a magyar versnek az elmúlt huszonöt év. Ekkor vesztette el az önbizalmát, a próza előretört. Ez is szlogen volt a nyolcvanas évek legelejétől: *már nem a líra a vezető irodalmi műnem Magyarországon, hanem a próza*. Kritikusok egész nemzedékei hangoztatták ezt, és nem is alap nélkül. Így tanultam már én is a bölcsészkaron a nyolcvanas években, bár beleéreztem némi kaján elégtételt: na ugye mégiscsak vége lett ennek a négyszáz éves lírai virsafaftnak a magyar irodalomban! A költők-

ben pedig lehetett valamiféle büntudat, mert önként beálltak a sarokba. A költészet a nyolcvanas évektől kezdve belterjes kis szakmaként igyekszik meghúzódni. Mintha szégyellné, hogy nincsenek olvasói, de mintha további megszégyenülésektől tartva félne is az olvasóktól. (Mára ez változni látszik.) Mindezek közepette érkezett meg a politikai rendszerváltás. A demokrácia pedig (ezernyi szívmengető áldása mellett) többek közt a költészetre is tökéletesen süket.

Egyszóval ebben az időszakban anakronisztikus volt egy költő, aki azt állította, hogy *én nem búvárszék, de mindennek jöttem*.

4

„Mindent el akartam mondani, ami ma élő magyar emberben támadhat, s ami ma élő embert hajt, mint szíj a gépkereket” – írja Ady egyik önéletrajzában A KOMP-ORSZÁG-könyv legelején (10.). Különbséget tett tehát az emberek két csoportja között: *ember* és *magyar ember*. Persze nem valamiféle hipersovinizmust vallott ezzel, hanem azt, hogy őbenne két költő lakik. Az egyik egy eltűnőben lévő nyelv világirodalmi rangú költője, a másik egy eltűnőben lévő nemzeti történelem hőse. Az egyiket meg lehet a magyar történelem nélkül érteni, a másikat nem. Az egyik egy nagy költő, a másik egy nemzeti próféta. Az egyiket nehéz lefordítani, a másikat lehetetlen. Az egyiknek a legfontosabb sora: „*Minden Egész eltörtött*.” A másiké: „*Valahol utat vesztettünk*.”

Nézzünk rá először az egyik Adyra, a nagy költőre, az egyszerűség kedvéért az ellenség, Kosztolányi Dezső szemével! Kosztolányi 1929-ben, tíz évvel Ady halála után írt egy híres-nevezetes tanulmányt. Ez a legbátrabb, legokosabb és leggonoszabb támadás Ady Endre ellen. Lényege, hogy Ady költészetének a nagy része csapnivaló, az Ady-kultusz pedig a rossz ízlés következménye, „*az írástudatlanok árulása*”. Azt írja: „*rájöttem, egy vallással állok szemben. A vallásos érzést tilos sérteni*.” (356.) A világos fejű, okos, ateista Kosztolányi ennél megvetőbbet nem is tudott volna Adyról írni.

Persze irigyelte. Kultuszát személyes sértésnek tekintette. De ugyanez a Kosztolányi Dezső mindent tudott a versről, amit a versről egyáltalán tudni lehet és érdemes! Tökéletes irodalmi ízlése volt, naprakész volt, a kor szellemét is érezte: tudjuk, felismerte a nála húsz évvel

fiatalabb József Attila tehetségét. Nyilván tisztában volt azzal is, hogy ő ama pár költő közé tartozik, akiknek nincs okuk más verseit irigyelni. De Ady kultuszát mégsem volt hajlandó megérteni. Volt valami az irigységen kívül, ami elhomályosította a látását. Hatvany Lajosról írta a következő sorokat Halász Gábor, de mintha Kosztolányiról szólnának: „*Hatvany csak irodalmi kategóriákban tud gondolkozni... a költő elkülönülő vágyában, szabadulni akarásában fel-felhangzó bírálatában nem hajlandó mást látni, mint szeszélyes ötleteket, pillanatnyi érzelmkirobbanásokat, amikhez megfontolásnak, gondolkodásnak, világnézetnek semmi köze.*” (112.)

Kosztolányi Dezső irodalmár volt, Ady Endre pedig nem. Kosztolányi csak az irodalomanyagot kérte számon Adyn, a történelem nem érdekelt. Nem mintha vak vagy süket lett volna a nemzeti kérdésekre, de korának magyarokodásözönével torkig lehetett, nem látott értéket benne. Szellemi arisztokrata volt, aki nem volt hajlandó ostoba, irodalmat nem értő tömegek véleményével foglalkozni. Arra a következtetésre jutott tehát, hogy az emberi butaság, a sznobság, a nyájszellem csinált Adyból költőistent. Vagyis valami olyasmí, ami a versesen kívül van.

Mindezek ellenére Ady „*jelentős tehetség volt. Maradandót alkotott... harminc-negyven versével...*” (369). Ennyit még Kosztolányi is elismert Adyról. Vagyis az egyik Adyt, a költőt, erős fenntartásokkal. A titokzatos másíkról nem volt hajlandó tudomást venni. Mi volt ez a plusz, amit Kosztolányi Dezső nem akart érteni? Milyen húrokon játszott a másik Ady Endre?

5

„*Én vagyok az utolsó eleven magyar*” – ezt mondta egy alkalommal Ady Endre a fiatal Fülep Lajosnak, aki ezt idős korában, 1969-ben gyönyörűen megírta. – „*Délelőtt, ha fölriadok a nehezen sikerült rövid álomból és körülnézek abban a ronda hotelszobában, mint rab a cellában, teljesen-teljes egyedül a világon, tudod, mire gondolok? – nevetni fogsz rajta – most fölkel és fölöltözik az utolsó magyar – mikor a cipőt húzom a lábamra, erre a magyar lábamra ezzel a magyar kezemmel... tudom, nevetséges, de nem hagy el egy percre se... örültség, az bizonyos... hát mondd meg te, lehet így élni?*” (186–187.)

Ugyanezt a mániáját (kissé dagályosabban) megírta maga Ady is KORROBORI című cikkében.

„*De szubjektív kínjaim részeg haláltáncában mint-ha bennem jajveszékelné az egyetlen és utolsó magyar... Én az életemben, sorsomban, maholnapi elmúlásomban az én kihalt fajtámnak a példáját sejtetem, érzem.*” (235.)

Móricz Zsigmond is ezt állítja (hasonló dagállal) Adyról: „*Aki ezt a költőt meg akarja érteni, annak benn kell élnie nemcsak egy embernek Életberkében, hanem ennek a magyar fajnak évezredek dzsungelében.*” (182.) Nemzeti húrokon játszott Ady, persze.

Pár éve a kolozsvári *Korunk* játékból megkérdezte – sokak közt – tőlem is, melyik a huszadik század tíz legjobb magyar verse. Kettőt választottam Adytól (többet nem mertem): A KOCSI-ÚT AZ ÉJSZAKÁBAN-t és AZ ELTÉVEDT LOVAS-t. Ma sem tudok választani a kettő közül. Domokos Mátyás választott: A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA lelegején a KOCSI-UT-at találjuk. Egyetérték vele. A két vers közül én is úgy érzem, ez az időtállóbb, kevesebb köze van olyan romlékony témához, mint a magyar nemzet. De azért van köze hozzá.

Régebben az utolsó versszakot gyengének tartottam az első kettőhöz képest: „*Fut velem egy rossz szekér.*” Hm. Először is a szekér mint szimbólum, magyaráztam nagyképpően, nem-sokára végleg kivész a világból a szekér nevű járművel együtt. Hamarosan azok az emberek is elfogynak a földről, akik még utaztak éjjel szekérral (én utaztam). Ennek ellenére persze, mondtam tovább, kellett egy utolsó versszak Adynak, mert hát a vak is látja, hogy ez egy háromszakaszos vers – így hát jobb ötlet híján beleírta a szekeret. És hál’ isten olyan erős az első nyolc sor, hogy az utolsó reszli-szakasz sem tudta lerontani a verset!

Ilyesmiket gondoltam nagyképpően a KOCSI-ÚT-ról, mert bennem is ott volt a buta zseni Ady-képe. Vagyis, hogy tökéletes Ady-vers talán nincs is, és csak az erő „menti meg” a verseit, ami belőlük árad. Most, hogy két Adyról beszélünk, jövök rá, hogy a költő Ady verseiben a fölöslegesnek tűnő sorokat mindig a másik Ady írja. A magyar. Vagyis az utolsó versszakba igenis kell a szekér. Mert az olvasóval így nem csak annyi történik, hogy bámulva a csonka Holdat, ráeszmél, mi történt minden Egésszel, hanem eközben hurcolják, vonszolják valahová – egy elavult járművön. Ott lapang a versben a nemzeti sors. (Ahogy AZ ELTÉVEDT LOVAS-ban az emberi.)

6

Rövid kitérő. Volt régen egy ismerősöm, aki majdnem rockzenész lett, majdnem mérnök, később majdnem tévészár. Úgynevezett „rock and roll életmódot” folytatott mindig is. Bulizva élt: ital, nők, zene, éjszaka, pörgés megállás nélkül. Nem halt bele, az esze is megmaradt. Volt egy szavajárása, ami emberismerete alapját képezte: mire izgul? Mert valamire mindenki izgul. Ez a rock and roll-érzés lényege. (A rockzene mellett, persze.) Aki izgul bármire, azaz lehet – valamilyen szinten – együtt pörögni.

A másik, amit tőle tanultam, hogy a vers nem szöveg, és a szöveg nem vers. Ez evidencia annak, aki slágerszövegekre és slágergyártó iparosokra gondol, vagyis az ún. könnyűzene 999 ezrelékére. De vannak költők (Georges Brassens-től Viszockijon, Nick Cave-en és Bereményi Gézánt át Menyhárt Jenőig), akik a verseiket eleve zenei kísérettel képzeltek el. (Vagy egy-egy mágikus erejű énekessel, általában saját magukkal.) Nem is egyszer történt meg velem, hogy egy rock and roll-zenész vállvonogatva kezembe nyomott egy telefirkált papírt, hogy olvassam el, ha annyira akarom, de csatlódni fogok. Inkább hallgassam majd meg. Elolvastam, csalódtam, aztán meghallgattam, és megdöbbsentem. Érzelmős fordulatok, rossz rímek, bicsakló ritmus töltődtek fel hangtól-zenétől erővel, váltak igazzá, lett tétjük, és csontig-betűkig elhasznált szavak jelentették varázslásra éppen azt, amit eredetileg jelentenek. Megtörtént a csoda: a külön-külön silány zene és szöveg kiegészítette egymást, és együtt pontosan ott szólaltak meg bennem, ahol a valódi „magasköltészet” szokott. Mindez nem jelenti azt, hogy egy-egy „igazi” vers ne lehetne olykor tökéletes dalszöveg, vagy hogy egy-egy dalszöveg ne állhatná meg a helyét versként. De ezek kivételek.

A rock and roll-zene az utóbbi ötven évben a fél világnak ott lüktet a fülében. Nincs rajta mit magyarázni. Közös tudás. Lehet rá építeni szövegeket, életműveket. Tízmilliók izgulnak rá. Biztosan kikerül közülük pár tízezer alternatív befogadó.

Száz éve másra izgult Európa. A nacionalizmus volt ez – szebben mondva, a nemzeti önmegvalósítás. Millióknak volt ez száz évvel ezelőtt a közös tudása, nyelve, zenéje, érzésvilága. Erre izgult a tizenkilencedik század. Nagy, közelgő háborúkra izgult a huszadik eleje. És nem volt kivétel Magyarország.

Metaforaként ugyan, de merem állítani, hogy az Ady-versek a magyar nemzeti érzésre mint zenei alapra írott igényes dalszövegek. Ilyen „zenei” kísérettel tudott Ady Endre kultuszú lenni.

Játszott persze ezeken a húrokon Berzsenyi-től Arany Jánosig minden magyar költő. De Ady korában a magyar lélek húrjain játszani már kommersz dolog volt. És ez az, ami Kosztolányi Dezsőt felháboríthatta: számára ezen a közös nyelven megszólalni ripacszkodás volt, nem irodalom. És Adytól nyilván sportszerűtlenségnek érezte, hogy ilyen hátszelet használt. De ezt legalább még értette Kosztolányi Dezső: persze, becsvágy. Amit végképp nem volt hajlandó érteni, az, hogy mit mondott Ady Endre ezen a közös nyelven.

7

„A mi atyáink, akik talán még így-úgy magyarok lehettek, elfelejtették megcsinálni a magyarságot”, „...a nyelvünk... most már sohasem készül el”. (235.) Ez is a KORROBORI című cikkből való, ami a legfontosabb három oldal A KOMP-ORSZÁG-kötetben. A magyarságról és egymillió zsidóról szól a cikk, akik a tízes években Magyarországon éltek. Ady Endre itt olyasmit ír le, amit versben ilyen egyértelműen sehol: „Itt két fajtátlan s egyformán idegen fajta szeretkezik egymással... Itt egymást fojtogatva a szerelemtől, vagy új népet produkálunk, vagy pedig utánunk az özönvíz... A kultúra és a továbbmenés tehát a Balkán-fajták közé ékelt korszak magyarság számára: a nem éppen tökéletes, de hasznos zsidóság.” (236–37.)

Új népet produkálni a zsidó néppel együtt. Volt a magyar történelemnek egy évszázada, amikor mesébe illő lehetőséget kapott a sorstól. Nem tudott élni vele. Ez a korszak 1849 nyaratól, a zsidó emancipációtól 1944 tavaszáig tartott. Ez a zsidósággal való együttélés korszaka volt. Amikor Magyarország menedék, a létbiztonság szigete volt (súlyos kivételek ellenére) a kelet-európai zsidók számára. Akik tömegesen jöttek is ide, és bőségesen megfizettek a befogadásukért. Ahogy Ady írja a KORROBORI-ban: „megcsinálták nekünk Budapestet, s mindazt, ami – talán? biztosan – nincs is, de európaias és távolról mutatós...” (235.) Az a Budapest, ahol Ady Endre élt, távolról (2005-ből) nézve bizony mutatós. Az a Magyarország is. Ha 1944-ben Magyarország képes és hajlandó lett volna megvédeni zsidó állampolgárai életét (amennyire egy világháborúban lehetséges),

akkor Magyarország mindörökkre beiratkozott volna a világtörténelembe. Nem így történt.

Magyartanárosan: Ady Endre tudta előre. Legalábbis érezte a bukást. Azt, hogy a nagy országnak vége, de a nagyságot valahogy meg kell őrizni. Különbön így vagy úgy, de rövidesen szegény lesz magyarnak lenni. Ady költészete heroikus kísérlet a nemzeti nagyság megmentésére. Pontosabban: átmentésére. Megpróbált értelmet adni a magyar történelemnek. Fél sikerrel, de hatásosan.

Hiába gyűlölte Adyt a konzervatív kritika az ostoros prófétái póz miatt. A magyar léleknek (mert volt, sőt, van ilyen!) bizony jólestek az ostorcsapások is. Pedig Petőfi szebbeket mondott a magyarról. Arany is, bár rezignáltabban. Jókedvében hitt is nekik a magyar. De bánatra, bukásra, vereségre nekik nem volt más válaszuk, mint a hősi halál vagy a becsület depresszió. Ady lett az a költő, akinek rosszkedvében is hitt a magyar ember, mert akár ostorozott, akár simogatott, mindig hízelgett neki. Ady egész költészete egyetlen hosszú hízelgés a magyar léleknek.

Azt sugallta neki, hogy a magyar nép Isten másik választott népe.

A zsidóság rokona.
Célja és küldetése van.

Mindezt az Ady-költészet nem kimondja, hanem egyszerűen *úgy szól* a magyarokhoz a maga bibliás, prófétás nyelvén, ahogy csakis egy választott néphez lehet szólani. És ezt érezte ki a sok irodalmat nem értő magyar keresztény ember Ady Endre költészetéből. (És értelmezte a maga korlátai közt.) Ez az Ady-kultusz kulcsa. Németh László *Az ADY-PÖR* című tanulmányában majdnem kimondta ezt: Ady „*némelyik versében már-már úgy érzi az ember: azt a szent perccet leste el, amikor a magyarság sírós őstamentuma ígéretes újtestamentummá válik*”. (353.)

Más, későbbi szóval Ady a világ nagy narratívái közül a zsidó nép történelmébe próbálta belemenni a magyar nép történelmét. Hiszen az ószövetségi zsidó-ország is komppország volt, népe kompként járt (vagy hurcolták) Egyiptom és Mezopotámia között, az akkor ismert világban, és alakította ki egyistenhitét meg az ószövetségi Bibliát.

8

Ady Lajos írja visszaemlékezésében, hogy Ady Endre negyvenegyedik születésnapjának éjjelén, november 23-án eltépte a Bibliáját. (264.)

Vajon minek volt a jele ez a mózesi gesztus? Valószínűleg a teljes kétségbeesésé.

A kegyes hazugság, az akasztófahumor és talán némi dühös cinizmus ötvözete az üdvözlét, amit a Nemzeti Tanács és a kormány küldött 1918 novemberében a haldokló Adynak. Képzeli el a helyzetet: az épp ezekben a percekben szétzuhanó történelmi Magyarország Nemzeti Tanácsának összes tagja úgy tudja, hogy Ady Endre épp ezekben a percekben boldogul meg Veres Pálné utcai lakásán. Ilyen körülmények között írták alá ezt a mondatot: „*A benned nyugvó szellemi egység Magyarország fizikai egységének immár egyetlen bizonyítéka.*” (267.) Jót akart a Nemzeti Tanács, de üzenetével annyit sikerült „lekommunikálnia”, hogy tényleg mindennek vége: segíts nekünk, Ady Endre, mert a te utadon megyünk, de ötletünk sincs, mit csináljunk. A kétoldalas üdvözlétben egyetlen szó nem utal arra, hogy bármilyen elképzelése is lenne Magyarország megmentésére a Nemzeti Tanácsnak – tanácstalan. És ez volt a progresszív baloldal! A kései olvasó már megteheti, hogy ezt az „üdvözlét” egyszerűen és profánul vitéz népe ősi csatakiáltásával kommentálja... de a vátész soha. Minden oka meg lehetett a végső kétségbeesésre Adynak, akinek az elméje orvosai szerint – Czeizel Endrétől tudjuk (268.) – ekkor még ép volt.

Bizony nem lehetetlen, hogy Ady Endre, a próféta, ott, akkor, az üdvözlét vételekor egy pillanatra valóban megpillantotta a jövőt!

(És itt szolgáltatassunk némi igazságot Kosztolányi szellemi arisztokratizmusának: biztos, hogy voltak káros hatásai is az Ady Endre-kultusznak. Ady a hízelgésével egyfajta felmentést is adott a magyar népnek: te áldozat vagy, szegénykém... És bizony több ezer olyan ifjú szívben is továbbélhetett Ady, mely szívek pár évvel később Szálasi Ferencet is befogadták.)

9

A magyar népben benne volt a hajlandóság a választott nép státusára régtől fogva. Benne volt ez már a középkori hungarustudatban, Szent István felül zárt koronájában, benne volt a kereszténység védőbástyája szlogenben, ott volt 1848–49-ben, ott volt a nyelvi magányosságtudatban, ott volt a kálvinista ószövetségi hagyományban, amely Magyarországon jobb talajt talált, mint Európában bárhol. És aztán ott volt Ady halála után „a magyar kultúrfőlény” hamis teóriájában, de ott volt később

1956 eszeveszett hősiességében meg az utána való szétszórattatásban, sőt ott volt még a Kádár-kor „legvidámabb barakk”-mítoszában is, egyszóval ott volt a nemzeti küldetéstudatban – csak ma nem látni sehol.

En emlékszem még erre a küldetéstudatra vagy inkább büszkeségre. Gyerekkoromban még nyomokban megvolt. Azon alapult, hogy Magyarország egy önálló, külön kis világ – mert kénytelen az lenni. Élni itt is lehet, elmenni úgyis nehéz. Moszkvától messze van; nyugat felől nézve pedig már Bécs létezése is kellemes meglepetés, de Budapest maga a rejtély: egy megdőbbséget, kopott birodalmi főváros valamivel túl a világ végén. És ez az önálló kis világ, mivel innen is, onnan is el van hagyatva, az önálló világok szokása szerint megszerzezi magát önellátásra. És mert egy világban muszáj lennie mindenkől egy darabnak, hát elő is állít saját maga mindent. Művészei, költői, feltalálói, tudósai, sportolói az egeket ostromolják, mert egy világ az égig tart, nincs fölötte senki és semmi. Persze kevesen érik fel közülük az eget, de bukni is nagyszerű dolog, és búsulni is, meg világszintű összefüggéseket találni mentségül. A nagytrörés kötelező.

És amíg ez így volt, addig ez még Ady Endre országa volt.

A középkori Magyarország elbukott 1526-ban, az újkori 1944-ben, és ez a frusztrált, de küldetéses maradványország most múlik ki csendesesen a szemünk előtt. Nincs itt már önálló kis világ, nincs egek ostromlása. Itt az ember már nem maga jön rá kemény, verejtékes, de valahogy mégsem teljesen fölösleges munkával arra a sok dologra, ami „másutt megunt ócskaság már”, hanem a másutt megunt ócskaságokat szépen, sorra – beszerzi. Aki pedig egeket akar ostromolni, az tanul, és elmegy innen. Amit itt hagy, egy vidéki ország. És lehet, hogy így is van jól: a turáni, vagy nem tudom, milyen átkot, a túl nagyra törést csak a masszív kisszerűség győzheti le. És utána talán jöhet valami nagyszerű is.

De ha mindebben csak egy csepp igazság van, akkor tényleg Ady Endre volt az utolsó eleven magyar.

Jó, hogy megjelent A KOMP-ORSZÁG POÉTÁJA. És ha újat nem tudtam is mondani a könyv kapcsán Ady Endréről, mégis örülök, hogy vethetem egy pillantást a parton korhadó komp-országra – a hídról.

Kemény István

A NEHEZE

*Hamvai Kornél: Hóhérok hava. Hat színdarab
Ulpius-ház Könyvkiadó, 2005. 403 oldal, 3480 Ft*

Volt egy kert évekkel ezelőtt, szeptember végén: az Áldássy-ház belső udvara a Krisztina körúton,¹ ahol egy bensőséges és reményteli délutánon Hamvai Kornél „megkoszorúzására”² került sor. Mert íme felbukkant egy drámai tehetség, ennek minden hagyományos nehézsége nélkül, frappáns látással és éles hanggal, akinek műveiben tragikus és groteszk merészen cserebomlik; és így tovább – soroltam akkor az öröm indokait, laudációban és a bizakodás alkalmaként. Aminek a konklúziója mégis az volt: „tudod, öregem, most jön a neheze”.

Hát eljött. Évekkel később, de itt van – és persze ez a dolga, a *neheze* az így mozog, folyamatos előrehaladásban és többnyire kíméletlenül, ezt pedig a magyar drámaírás – „játékszíni költőmesterség”-kora óta³ eddig az őszig, amikor ezeket a sorokat írom, nem csak hogy leküzdeni nem tudta, átlépni és meghaladni – de sokszor még tudomásul venni sem. És ennek talán nem – legalábbis nem csak – az volna az oka, hogy maguk a „költőmesterek” találatnának túlzottan könnyűnek, vagy hogy erő, tehetség, netán figyelem volna híján – hanem a „játékszín” maga, amely az évek során alapvetően változtatta meg viszonyát mindazokhoz a szövegekhez, amelyek egykor feltételnek és autonómak voltak, súlyosak és hatalmasak; akkor persze meg az ut a baj.

Pedig mintha Hamvaival éppen ez változtatott volna. Kötetbe rendezett színműveinek többsége nem csak színre került, de megtalálta az utat azokra a színpadokra, ahol tehetséggel és érzékenyen oldhatták fel az imént kis sé könnyelműen általánosított ellentmondásokat: mások mellett Ascher Tamás, Babarczy László, Jordán Tamás érzett rá ezekre a páratlan érzékenységgel és könnyed tehetséggel megformált szövegekben rejlő lehetőségekre,

¹ Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet épülete.

² A Magyar Dráma Napján kapott Szép Ernő-díjról van szó.

³ Lásd Katona József tanulmányát: MI AZ OKA, HOGY MAGYARORSZÁGBAN A JÁTÉKSZÍNI KÖLTŐMESTERSÉG LÁBRA NEM TUD KAPNI?

és előadások lettek belőlük: emlékezetesek, fontosak, sikeresek; Kaposváron, a Katonában, a Merlinben és így tovább.

De hát akkor mi a baj? Egyáltalán: baj van-e vagy csak *helyzet*, s a mindenkori nehézség ennek éppen nem problémája, hanem velejárója? Csakhogy miért tűnik úgy, hogy ez a kötet, az Ulpius-ház örvendetesen piros, Upor László által szerkesztett HÓHÉROK HAVA inkább egy rezignált történet dokumentuma lenne – mely bár megidéri annak az őszi kertnek és a reménykedésnek minden indokát, de talán csak azért, hogy ráébresszen arra, ami a reményekből lenni tud: *realitás*. Hét év alatt, 1996 és 2003 között – és ide persze az a közhely kívánczik, hogy ennyi idő elegendő lehet a személyiség átalakulásához, teljes kicserélődéséhez és megújulásához akár; és hogy kapcsolatok ilyenkor radikálisan képesek változni, s miért lenne kivétel ez alól a szerző és színpad viszonya? De hát nem.

Előre kell bocsátanom: többszörösen elfogult vagyok Hamvaival, talán azóta, hogy Upor László megmutatta az akkor még csaknem ismeretlen fiatal író – nem túlzás itt a jelző – zseniális Caryl Churchill-fordítását, *Az IGLIC-et*, s csaknem ugyanakkor ütött át a MÁRTON PARTJELZŐ FÁZIK prózájának ereje, különös beszéd- és látásmódja. És persze elfogult vagyok a „*já-tékszíni költőmesterség*” – általában is halaszthatatlan – „*lábrakapása*” érdekében is, mert ha ez *bedől*, mint Pesten mondják, úgy előbb-utóbb vele dől a színház, és ki tudja, mi még. De hát az elfogultság nem homályosíthatja el a tekintetet, éppen nem.

A reményekkel szinte egyidős a KÖRVADÁSZAT, a korai dráma – ihletvidékén pedig az újra életre keltett történelemmel, melynek megidézésére az 1956-os forradalom negyvenedik évfordulója adta az alkalmat – és az akkor elképzelhetetlenül magas pályadűj: a kaposvári színház hét számjegyű jutalma. És akkor egy huszonéves fiatalember tekintett erre a színpadon konokul ellenálló és korszerű drámában aligha elmondható történetre, ami a forradalom és annak sorsa volt, s ezt olyan virtuóz könnyedséggel és ugyanakkor mégis felemelő humorral tette, hogy egyszeriben visszaigazolta a reménytelen várakozókat: ezzel a múlttal színpadon szembenézni majd ezek a huszonévesek fognak, mert tudnak.

A három metszeteiből komponált darab, amely 1949–1952–1956 drámai intermezzóiban ve-

títi egymásra hajtók és hajtottak történelmi helycseréinek groteszk szappanoperáját, illetve a mögötte érvényesülő historiai „szükség-szerűség” kínos véletleneit, pontosan feltárta Hamvai tehetségének fényes oldalát: a szerkesztés könnyed pontosságát, a karakterek megmutatásának és megmutatkozásának színpadszerűségét és virtuóz formálódását, a színpadi helyzetek teremtésének és megoldásának remek logikáját és frappáns ritmusát, valamint a mindezeket átható – szemléleti súlyú – humort, ami nála nem a kedély epizódja vagy a figyelem megtartásának alkalmá, hanem világlátásának egyik legkövetkezetesebb és – furcsa ez a szó itt – legheroikusabb vonása. Hogy hát még mindig a mosoly a legemberibb mind-abbban, ami egyébként embertelen, és ha rémületessé válik is, akkor majd a rémület sem lesz idegen a mosolytól.

Hogy ennek során az empátia olykor hontalanná válik, persze elkerülhetetlen – és még például az anya-fiú kapcsolatban pontosan és szépen formálódik meg a letűnt világ iránti részvét, addig megértésről vagy együttérzésről a történet más szereplői esetében szó sem lehet. A színre kerülő nőmenklatúrafigurák – a gyáva és karrierista elvtársak – között a vakmerőség legfeljebb balesetszerű lehet, vagy éppen ostobaságból adódhat; ennyiben pedig inkább egy korszak diagnózisát adta saját – kétségbeejtő – múltjának, és nem feltétlenül mélyebb ellentmondásain keresztül mutatta meg a korszakot és annak sokféle hőstét. Bár ez talán feladata sem volt, hiszen a körvadászati résztvevői sem céloznak minden állatra – noha egymás meglövése a drámában táguló horizontokra utal.

És ebben is megmutatkozott az a – Hamvaira jellemző – szinte ibseni erejű, különös „szimbolizáló” hajlam, amely bár vitathatatlanul a drámaírás egyik legszebb vonulatához tartozik, ám egy vadkacsával, egy toronnyal, egy jelképes erejű betegséggel a – különben jól célzó – szerző ismételten a publikum tudomására hozza mondandója lényegét. Mintha hasonló szándék ihletné Hamvai másik, fontos, a távolabbi történelemtől inspirált művét is, a HÓHÉROK HAVÁ-t, ahol a gyermekeit közmondásosan felfaló forradalom ábrázolásában éppen maga a „falás” alkalmá és alkalmazottja: az ítéltvégrehajtó hozza mozgásba ennek a történetnek a logikáját. Az aspektus – a főhős megválasztásával – tagadhatatlanul kitűnő, amit

Hamvai másik erénye egészíti ki: a kisemberek világának és világlátásának meghitt ismerete, ábrázolásának „totalitása”. Az írástudatlan, vidéki hóhér botladozik itt a történelem kulisszái között, és mindez a színműben nem más, mint energikus kóválygás a csakugyan tartalmukat vesztett díszletek terében – szerző és hőse szemszögéből adódóan így a hóhérok munkája és megannyi dilemmája lesz az eseménysor lényege, nem pedig ennek a tevékenységnek az indítéka és következménye, mindaz tehát, amit voltaképpen történelemnek ismertünk.

Persze Dantonról, Marat-ról, Robespierre-ről már megszülettek a jelentős drámák – Roch hóhérról azonban még nem, és hát aligha vitatható, hogy a történelem hosszú távon a kisembereké, s az ő részvételük ezekben a – számukra többnyire áttekinthetetlen – folyamatokban inkább a végrehajtóé; míg persze sodródásuk, botladozásuk is a történelem maga. Roch esetében mindezt példászerűen kifejzi individualitásának „megrendülése” – analphabetizmusa, elvesztett levele, vidékisége nyomán –, és számos szép, fanyar, komikus epizód révén végül szinte teljesen szertefoszlik társadalmi „determináltsága” – míg ugyanennek a folyamatnak a másik oldalán személyisége mind rétegzettebbé és plasztikusabbá válik. Csakhogy a meghatározottságokkal operáló társadalmi működés számára ő mind kevésbé létezik – eltűnése így szinte csak vetülete lesz ennek a szociális „hiátus”-nak: a darab végén így ő valószínűleg egyenesen az égbe emelkedik a kísérleti légballon kosarából, míg útítársai holttestét megtalálják a zuhanás után.

A főhős kedvesen bunkó, színesen földszintes alakját persze tarka és virtuózan megformált figurák veszik körül, szinte minden epizódban egy újabb meglepetés, villanás, ötlet – és mindezekkel továbbmozdított esemény – záporozik, és Lavoisier vagy maga Napóleon éppúgy része lesz ennek a zabolátlan, drámai mozgásnak, mint a feltalálókat „vásároló” Patalin vagy az önmagának jósoló cigánylány. És míg folyamatosan peregnék az események, ugyanígy mosódik el a különbség a nagy- és kisvilág között – egyetlen világ van itt csupán, s ez saját mértékére szabja a legmagasztosabb ambíciókat is.

Amelyekről azonban mégiscsak szólt a francia forradalom.

A borzongatóan ironikus történelemszemlélet két további következménnyel jár: egy – üdítő – színházival és egy – elgondolkodtató – személyessel. Az előbbi abból a különös kompozícióból fakad, amely apró képekből, villanásokból, egymásra felelő epizódokból rajzolja fel egy sors ívét; a kollázsszerű szerkezet fölött elborzadó rendezőnek a szerző pedig – mint egy beszélgetésben felidézte – egykori kiképző örmesterének szavaival felelt: „oldják meg, honvédek”. És ezt a sajátos dramaturgiát akkor, ott csakugyan erőteljes előadás igazolta. A másik következmény rezignáltabb felismeréshez vezet: a színműírói látásmód iróniája és kisvilági totalitása nemcsak a történelemben, de az emberi viszonyokban – például a szerelemben – sem szívesen ismeri a magasztosat vagy elemetárisat. Roch hóhér számára emberileg – és dramaturgiaiailag – is döntő az asszony, a nő, a másik; a vágy és viszony azonban a darabban többnyire szinonimájává és ekként áldozatává válik a „dugás”-nak; megkívánástól orgazmusig pedig sokszor oly rövid az út, hogy a résztvevőkön kívül másban nemigen kelt izgalmat, míg a kapcsolatrendszer sejtethető terjedelme és lehetséges krízise lehetne gazdag is.

Pedig Hamvai ennek pazar és pusztító teljességéről sokat tud, és ezt a MÁRTON PARTJELZŐ FÁZIS különös tudatfolyamában szinte kompozíciós elvvé avatta; bár ott éppen a szerelemmel és a „szeretés”-sel szemben érzett agresszív zavar volt az események egyik legfőbb mozgatója. Ha mozgásról egyáltalán beszélni lehet: az idős partjelző alkoholos visszatartása az események irányát, jellegét, sőt: olykor megeseését is megkérdőjelezi; mintha a pálya szélére sodródott, jelentés nélküli létezése tükröződhetne élete emlékezetes és jelképes gesztusában: az általa lefújtt – mert el sem kezdett – meccsben; s majd ezt a három sípszót szeretné elfújatni sírhantja fölött is. Hamvai itt nem csak a szűk, öregemberes, természetesen groteszk kisvilág ábrázolásában van elemében – ennek életre keltésében tehát: kocsmai beszélgetésekkel, villanásnyi epizódokkal, a különös osztálytárs látogatásával „inkarnálódott” múlttal stb. –, de ezt két további dimenzió mentén még plasztikusabban mutatja meg. Az egyik a transzcendenciára utal: „*Ha lett volna Isten, talán minden másként alakul*” – valjha meg a partjelző, majd a túlvilág hiányát azonnal meg is hosszabbítja a konkrét, történeti létezés fe-

lé: Isten hiányában nem lehetett sem szerzetes, sem próféta – lett hát besúgó. „*Nyitva tartottam a szememet*” – utal züllött megbízására, amelynek elviselhetetlenségével indul a drámai esemény: azért mászik öregén a Nyugati pályaudvar tetejére, hogy felhívja a figyelmet magára és kérésére – mentsék fel végre súlyos kötelezettsége alól. Ugyanakkor éppen a nyitva tartott szem előtt pergett le olyan emlékezetesen az egyébként nosztalgiaira – sőt: talán még emlékezésre – sem érdemes létezés.

Hasonló paradoxonok jelentős szerepben fogalmazódnak meg másutt is a darabban: „*káosz van*” – kezd bele például egy eszmefuttatásába Márton –, „*hibátlanul és mindenre kiterjedő, pontos terv szerint működő káosz van*”. És mert nem hátrálhat innen a transzcendencia logikája felé, hát a történelembe próbál visszszakozni: ám feladata és alkata nyomán a „kiszvilág” is jelentéktelenné válik – szürkévé, üressé, halottá –, mint azok a lepkék, melyek rég megfakult hímporral szoronganak gyűjteményében. Jelentőséget és jelentést végül halottnak – sőt: általa meggyilkoltnak – vélt felesége látogatása vihette a történetbe, akár végső és drámai fordulópontként, de hát ennek a sorsnak a legmélyebb és legfeltétlenebb vonása éppen az, hogy semmi nem fordul benne, egyáltalán – drámának így esélye sem marad, és talán éppen ez a legrezignáltabb felismerés. Minden marad tehát elviselhetetlen, változatlan, kiszvilági, sors. Ennyiben persze „dráma”.

Amiről rengeteget tud Hamvai. Olyan sokat, hogy azt is tudja talán: abban a világban, amely számára színpadon megformálható, nincs helye. Ez a tudás pedig abból az „alkalmazott” ismeretből és gyakorlatból fakadhat, ami indulásától fogva kiemeli kortársai és pályatársai közül: elementáris fordítói tehetségéből. Ha Az IGLIC egyelőre nem ismételtető is – no meg Caryl Churchill is más hangon fogalmaz azóta –, éppen a mai angol, amerikai és ír darabok magyarrá ültetőjeként formálja újra az itthoni színpadi konvenciók és nyelvi meghatározottság logikája szerint ezeket a műveket. Amelyek éppen ott születtek, ahol aktuálisan és folyamatosan is érdekessé tud válni mindaz, ami kortárs és ami drámai – így, együtt. Ezért talán, hogy a történelmi események megidézése után két „angol” színművet ír Hamvai: egy könnyűt és egy komolyt – az utóbbinak a műfaja is az, hogy „angol”, mintha A KOPASZ ÉNEKESNŐ beve-

zető dialógusát idézné, vagyis mintha univerzális jelző lehetne az, ami szigetországi.

Hogy mi történt a KITTY FLYNN ihletvidéken? Meg akarta próbálni Hamvai, hogy ő feteges bohózatra is képes: „*szerelmes bulvárkrimi két felvonásban*”, írja rögtön a cím alá, mert ezzel nyilván megindul minden színigazgató és számos könnyűvérű dramaturg esztétikai nyál-elválasztása? Stílusparódiát akart, mely azért legyen csak kissé komoly? Pénzt kívánt keresni? Jutalomjátékot ígért egy színésznek, és akkor semmi sem drága? Vagy csak írni akart egy ilyet is, és kész?

Létrejött tehát: remekül, gördülékenyen és frappánsan a két felvonás – finom iróniával alkalmazott klisék olajozott újrafelhasználásával. Így tehát korosodó szállodatulajdonosnő-orgazda, továbbá sóvárgó és ópiumfüggő vénlány, álruhás kasszafűrók, álneveivel bajlódó álomszuszék nyomozó, szado-mazóban örömet lelő, érdek vezérelte igazgató, illetve szerelmes és plebejus fiatalok hozzák mozgásba a csaknem feydeau-i gépezetet – mintha valamilye, sikerre vivő színházi mozgólépcsőről volna szó, olyasmiről, amelyet a felsült szerelmes, Tobias Pecker találmányként vizionál. És míg sodró és magával ragadó az esemény sor – szerelem, gyilkosság, nyomozás, osztozás – rablott vagy nonon, csábítás stb. –, folyamatos és sűrű a játék, sőt: remek és olykor szinte költői stílus kísérletekhez vezet a címszereplő elcsábítása, mégis, mintha az egész „angol” történet attól az ürességtől kongana, amely pedig Hamvai korábbi műveiben – legyen a tárgy mégoly parányi vagy mellékes – elgondolhatatlan volt. Ez azután a szerző legragyogóbb képességeit is saját képeire tudja formálni: humora dekorummá válik, komponáló ereje rutinná, karakteralakító tehetsége legfeljebb a klisék harsány színévé; végül csak annyi marad a jobb sorsra érdemes szerzőből, amennyit művészi lelkiismerete sugallatára közbet: „*Tűnjünk el innen – ezek valami bohózatot játszanak itt*” – mondja egy ponton Charley. No meg talán a színmű lezárásának kikacsintó meta-gesztusa is a korábbi szellemet idézi: „*Mi ez a zsinór itt?*” – kérdezi Short nyomozó, majd megrántja, s lehull a függöny.

Ennél többről nem lehet szó, mert akkor már a megteremtett, piacképes „varázs” foszlana szét, s éppen azzal kellene fizetni, amit Hamvai pedig és végre ízlelni akart: sikerrel.

A másik hazai eredetű import – „*angol darab egy részben*” – pedig a lélektani drámaírás konvencióit követi, s a *POKOL* sokatmondó címe mintha Sartre helymeghatározására utalna – az infernó mégiscsak „*a másik ember*”. Vagy talán ember sem kell bele: „*a másik*” – „*l'autre*” –, fogalmazott egykor a francia bölcselelő és drámaíró, és ebben az irányban bocsátkozik le egy viszony bugyraiba Hamvai. A magányos, szűkös, csakis munkára – írásra – berendezett legénylakásba az egykori feleség érkezik váratlanul, hogy a találkozás alkalmával egész dinamikus csapdarendszerében mutatkozzék meg az a kárhozat, amellyé egy szerelem – de legalábbis vonzalom vagy csak egy együttélés – változni tud, s a két szereplő között, csaknem pokoli szükségyszerűséggel, változott is. Hamvai mesterien mutatja meg a magányos férfi – saját maga által teremtett – elviselhetetlen és nélkülözhetetlen univerzumát; majd a megrendelt pizza, illetve a jelentéktelen és kibírhatatlan zajokat okozó szomszéd epizódjaival kirajzolódik a dráma eseménymenete: két ember mélyülő és „körkörös” érzelmi-érzelmi-szellemi küzdelmében. Ennek révén juthatnak fontos szerephez a felbukkanó epizodisták – a pizsás, aki lassú mozgása ellenére mégis felgyorsítja az eseményeket, míg a szomszéd váratlan megjelenése nyomán amolyan „*action gratuite*”-tel esik áldozatul annak a gyilkos ellentmondás-sorozatnak, amely férfi és nő között nem bizonyul feloldhatóknak.

A dráma téje ugyan csak egy hivatalosan kimondott válás volna: a nő mindenre hajlandó azért, hogy a férfi engedélyezze saját, külön életét – a mindenbe előbb egy fegyveres fenyegetés, majd egy felkínált és elfogadott, de be nem következő szeretkezés tartozik –, végül pedig egy kisebb vagyon. A férfi hajthatatlan – pontosabban: szerelmes –, és ebben a szenvedélyben mutatkozik meg a kárhozat a maga teljes terjedelmében: a pokol; ha számára ezen keresztül az üdvösség sejlik is fel. De hát az sem lehet egyéb, mint a másik ember. A dialógusban pedig mind mélyebben bomlik ki ennek a paradoxonnak az ereje és feloldhatatlansága – ez Eric számára szerelmük életképességének bizonyítéka, míg Carolyn ugyanebben azt a csillapíthatatlan destrukciót érzi, amire csaknem ráment.

És míg az egyetlen helyszínen és „egy részben” kibomló krízis sodródó, súlyos és ekként

drámai – addig eseményeiben főként verbális, olykor melodramatikus és sokszor monoton. Hamvai ellenállhatatlan humora ugyan nem csak ellenpontokat teremt, de valami különös, lélektani kiterjedést is ad a dialógusnak – ám a „poének” olykor leperegnek az eseményekről, s így nem integrálják a színmű látás- és beszédmódjába ezt a különös szemléletet. A drámai konklúzió pedig nem lesz más, mint a pénzen vett – pontosabban: adott – szabadság, s ennek diszkomfortérzését a „pokolbeli” zajok örökre szóló kiiktatásával kezelné a hős: a szomszéd lepuffantásával.

Hogy mégiscsak lehetséges a „*holtak földjén világra jönni újból*”, az pedig a kötetzáró színmű, a *CASTEL FELICE* kérdése és konklúziója lesz. Itt már összeér; ami történelmi és ami személys: az 1958 őszen Brémából Sydneybe tartó hajón magyar emigránsok utaznak, akik délkörök, kikötők, jelenetek során át haladnak az emlékek, félelmek és tervek bugyrain keresztül. Nyolc ember sorsát szövi egybe az utazás véletleneivel Hamvai: az idős házaspárét, a kurvas szépségét, a valaha bűnökben otthonos ávosét, a fotográfusét és a többi kisemberét, akik azonban ettől kezdődően egyszerre saját – hirtelen léptéket váltó – sorsuk főhősei lesznek. A folyamatos jelenléttel komponált, más- és másféle helyszínen egymásba szövődő dialógusokból épülő drámaszerkezet egyszerre idézi meg a bizonytalanság végleteinek légkörét s a saját sors alakításának öntudatát – pontosabban: remült eufóriáját. A történelemnek itt már csak egyetlen morzsáját görgetik magukkal – egy kivégzést, amelynek az egyik utas férje esett áldozatul, talán éppen újtársa kezétől –, s a kiutak a távolodó otthon ellenére a tengerbe vezetnek: de mégsem a gyilkosé, hanem a leleplezőé. A szereplők nem névvel, hanem karaktervonásokkal rendelkeznek, pontosabban ezekből annyival, amennyi befelé egy hosszan tartó, közös összetartáság lélektani terébe. Gyűlöletek, zsörtölődés, szerelmek, fogadkozások és vezeklések változó intenzitásával halad előre a drámai cselekmény, amely azonban a hajóval együtt ér révbe, nem pedig saját logikája szerint – bár ez a rév, az „új világ”, a végső metafora szerint a holtak birodalma.

Mert mi is lehetne a sorsuk folytatása – Ausztráliában? És ami következik, az konklúzió vagy kitérő? A holtak birodalma – mint a

darab zárásában olvasható – „*ugyanígy van sok ezer éves kelta meg egyiptomi képeken*”; még beszélni akarnának, de már nincsenek hozzá szavak. Mióta elindultak, éppen egy történelmi idő telt el – visszafelé talán, a történelem elé lépve – itt fognak majd újra világra jönni. De milyen világra? Sydneyre?

Ezzel zárul tehát a kötetnyi színmű – az eddigi életmű –, mely ígéretekkel gazdagon indult, és eljutott a *nehézéig*. Persze ez az ígéretnek nem feltétlenül cáfolata, hanem része is lehet. Akarva-akaratlanul. És talán ezért kívánczik ide egy másik beszélgetés emléke, másról persze, de mégis erre vonatkozó, fontos tanulsággal. Évekkel ezelőtt volt szó a Nemzeti Színházról a Merlinben, amikor gödör maradt a gödör, és egy asztal köré ültek mindazok, akik sokat tettek azért, hogy ez ne így legyen. És a hirtelen időzjelbe kerülő szerepek és szereplők között Hamvai azt vállalta magára, hogy ő lesz a felelős. Ezért az egészért. Elviszi a balhét, okolják csak őt. Fanyar, szellemes, frappáns beszélgetés következett, amolyan élet által írt, pazarul realista, közép-európai abszurd.

Csak hogy a színház, az nemzeti, az nem feltétlenül intézmény és épület. Hanem „*költőmesterség*”, „*játékszíni*” és magyar. Megragadhatatlan és nélkülözhetetlen – hagyomány talán és feladat, amit onnan lehet megismerni, hogy él, hogy minden nemzedék cipeli tovább, ha tetszik, ha nem. Nehézségekkel, reményekkel, valamerre. És ennek a felelőssége nem vállalható és nem letehető. Voltaképpen: sors, aminnek csak egyféle léptéke van.

Nagy András

MŰKRITIKÁK LÉTEZNEK

Kardos András: *A véletlen tekintet*
Gond-Cura Alapítvány, 2004. 591 oldal, 2001 Ft

Kardos András számára a kritika tágan értelmezve: világnézet, konkrétabban pedig: beszédmód. E sorok íróját némi hatástörténeti neurozís kerülgeti, ugyanis A VÉLETLEN TEKINTET olvasói tapasztalata éppen az, hogy ki lehet kerülni a formális és/vagy bombasztikus

megfogalmazásokat, még hozzá éppen a kritizált tárgy minél tökéletesebb megismerése érdekében. A recenzens kíváncsi, hogyan indítaná ezt a bírálatot maga Kardos. Merthogy ez a könyv, amely nem mellékesen a szerző első önálló kötete, különleges darab. Már az is izgalmassá teszi, hogy ez az első könyve: közel harminc év folyamatos (szamizdatos és nyilvános) publikálás után áll először könyvszerkezetbe megannyi egymáshoz képest összetartozó és egyben (éppen ugyanabban a reflexív mozzanatban) szét is tartó szöveg. És ez a könyvszerkezet, talán éppen azért, mert első alkalommal áll össze könyvvé, szerkesztett struktúra, amely nem a hagyományos időrend és nem is a hagyományosan vett témarend szerint szerveződik, hanem a két szempont egymásba téréseből áll össze, és igazi szerkezetjellege, lényegi összefüggése valójában a kötet olvasása közben derül ki. A mellérendelés koherenciájának is nevezhető, hogy a kötetben szereplő tanulmányok nem időrendi, hanem másféle logika alapján követik egymást, az írások tömbökbe csoportosulnak. Így fordulhat elő, hogy 2004-es nekrológja barátjáról és kritikustársáról, Könczöl Csabáról a könyv közepén található; 1987-ben írt recenziója Könczöl egyetlen önálló könyvéről, a TÜKÖRSZOBÁ-ról pedig a kötet legvégén áll. Ezzel Kardos a külső valósághoz képest aszimmetrikussá teszi, amikor átértelmezi a kronológiát, és kiemeli a könyv önálló és időtálló létét. Ilyen szöveg- és gondolatközi módon épül fel a könyv.

A „nem... nem..., hanem...” típusú szintagma nevezhető akár a Kardos-féle kritikai szintaxis egyik alappéldájának. Az elsődleges analógiák egymáshoz mért ellentéte teszi lehetővé lényegibb párhuzamok megfogalmazását. Például a könyv két mottója is ilyen párbeszédben áll egymással: Walter Benjamin, aki Franz Kafkáról ír (aki „*egész életében azon töprengett, hogyan is néz ki ő, és úgy halt meg, hogy azt sem tudta, van a világon tükör*”) és Karinthy Frigyes, aki szerint: „*...az a fontos, hogy figyeljenek / Az emberek és jól érezzék magukat*”, együtt szerepel. A két név és különösen a hozzájuk rendelhető jelentés – első ránézésre – távoli, idegen. Itt mégis egyfajta befejezhetetlen dialógusban állnak. A kritikák együttes téjé: belátni és megtalálni azokat a tükröket, amelyek vannak a világon; valamint ennek az önismereti cselekvésnek nyelvet adni, olyan nyelven megszólalni, amely

re lehet figyelni, és amelyet lehet élvezni is. (Persze az élvezet szó nem fedi azt, hogy jól érzi magát valaki. Amikor „jól érzi magát” valaki, akkor éppen azt érzi, hogy van. Ezt érzi jól.)

A fiatal, heidelbergi Lukács transzcendentális-radikális nyitókérdése („*Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?*”), amelyet Kardos többször is idéz, az ő szempontjából így tehető fel: „kritikák léteznek, hogyan lehetségesek?” Egyfelől a (Kardos-)kritika morális, közéleti, referenciális jellegű, a mi életünkre (halálunkra), a mi szövegeinkre (hallgatásainkra) reflektál, amennyiben megmutatja, milyen is az (a fejezetcímek szintjén a rögzítés, a láttatás jelei: doku.hu, „tényfékezőgép”), másfelől pedig olyan nyelven szólal meg, amely miközben állít valamit, ironikusan felül is írja magát. Így a Kardos-bírálat mindig mozgásban van, gondolatilag sem rögzíti magát előítéletesen és retorikailag sem.

Kardos kerüli a középpontot, miközben folyamatosan szellem- és társadalomtudományi központokon megy keresztül (a LÉT ÉS IDŐ egyik fordítója, a BUDAPESTI ISKOLA tanulmánykötet szerkesztője), legszívesebben végtelen perifériák (gondolkodói Sinistra-körzetek) mentén halad. Kardost a lezáratlan vagy még inkább nyitva maradt helyzetek foglalkoztatják: a Schlegel fivérek esztétikája, Kierkegaard élete és az abból kiinduló gondolkodói életmű, az Ulpius-ház halálfenomenológiája, Micimackó és Róbert Gida erdeje és legfőképpen Lukács György útjai. Mindegyik kiragadott példa olyan szövegtérként képzelhető el, amely lényege szerint nem útvonalként, hanem közegeként létezik, amely magába zár, de éppen séggel a minden oldalról tükröződő végtelenség érzetét kelti a kiúttalanság ténye. Ez a térélmény Micimackóék erdejében konkrétan, Ulpius Tamásék házában allegorikusan, a fentebb felsorolt esszéistáknál pedig áttételesen jelenik meg. Az Ulpius-ház elhagyhatatlan, ha kikerül is belőle az ember – mert el kell hagynia előbb vagy utóbb –, csak oda tud visszatérni, illetve a halálba, amely ugyanakkor maga az Ulpius-ház. És egy mondatnyi magyarázat, hogy miért neveztem a Schlegel fivéreket, Kierkegaard-t és Lukácsot együttesen esszéistának: Kardost a kísérlet (*essay*) foglalkoztatja, tovább-gergetve a Lukács-parafrazist, az, hogy a kí-

sérletek hogyan lehetségesek, és az útvesztés-útkeresés kettősségében Lukács is esszéista. Különösképpen ezek eredőjeként a Kierkegaard-t olvasó Lukács nevezhető kísérletezőnek. Akárcsak a Lukácsot olvasó Kardos András. Ahogy írja: „*Az essay – transzparencia. Kép és jelentőség között nincsen közvetítés: a kritika rendje a rend – egyetlen – kritikája.*” (40.) Ebben az írásban az esszé és a kritika műfaja mintha egymás mellett állna. Ugyanakkor a dolgok mögötti transzparencia mellett gyakran jelen van a/egy kritikus személyiség/személyesség is. Ezek az elmozdulások azonban mindig előkészítettek és sohasem durvák. A hangváltást akár egy betű megváltoztatása is jelölheti: ELŐSZÓ (HELYETT) VAJDA MIHÁLYNAK ír esszét a szerző LEVÉL A KÍSÉRTETRŐL címmel. És ez a betűnyi átirás sokkal több, mint szellemes továbbalkítása a klasszikus Lukács-esszének. Egyetlen betű jelentéstranszparenciája ez. Ha az esszé a kísérlet, akkor a kritika a kísértet, amely a rendet kritizálja. Vagy éppen a rendszert és a rendtelenséget.

A *kritika* Kardos számára a szintézis – lehetséges – létmódja. Egymás *mellett*, mi több, kihallható belső párbeszédben szerepel a könyvben esztétikai traktátus, művészetfilozófiai esszé, szépirodalmi bírálat, szakkönyvről írott tudományos recenzió, nekrológ, szociológiai esettanulmány, polemikus pamflet társadalmi változásokról, politikai folyamatokra reagáló közírás.

És hogy a műfaji telítettség mennyire működőképes és szövetségese: a különböző igényű és beszédmódú írások közötti szellemes átjárás. Kardos szépirodalmi elemzése során finoman játékba hoz elméleti, teoretikus szempontokat úgy, hogy az csakis a műalkotás tökéletesebb megvilágítását szolgálja; máskor pedig ennek ellentétéként egy váratlan mondat old valamelyest az ügy feszültségén. Az előbbieknél a teória remekül találkozik a praxissal, például ahogyan Parti Nagy Lajos novellái alapján Parti Nagy „nyelv”-tanáról, illetve Parti Nagy olvashatóságáról töpreng. Kikerüli a tudományos absztrakció elidegenítő csapdáját ugyanúgy, mint a parttalanul váló formátlan reflexiókat is. A másik helyzetre is, amikor az elméleti közegben jelenik meg a praktikus humor, találni példát: Almási Miklós ANTI-ESZTÉTIKÁJA-ról írott recenziójában Kardos a „de-

konstruált Dzsoki Juing metafizikájáról” töpreng. És teszi mindezt kiváló módszertannal és terminológiaalkalmazással, így viszont nem a texasi olajmágnást, hanem a dekonstrukció és a metafizika kétes intézményét teszi, ha nem is nevetségessé, de legalábbis problematikusá. Ugyanazzal az intellektuális indulattal és esszéista kalandvágygal kritizálja az adott politikai rendszert, mint mondjuk a szamizdat-folyóirat kultúráját vagy az egész mű kulcsfiguráját, a megkerülhetetlennek tűnő ifjú Lukács Györgyöt, akit a szerző vagy idéz, vagy önálló tárgyként kezel majd minden írásában. Lukács állandó kérdés és vonatkoztatási pont, személye és gondolatvilága körül pedig megjelennek elemzői távlatként egyfelől Balázs Béla és Popper Leó, másfelől a tanítványok (Heller Ágnes, Vajda Mihály) művei. A Lukács-hagyomány mellett Bretter György gondolkodói teljesítménye is motívumszerűen többször felbukkan. Bretterről manapság alig hallani (vagy csak a recenzens nem hall róla), így Kardos írásaiból valamelyest megismerhető a kolozsvári filozófus életműve is. (Teljesen más, mégis itt hozható szóba: Fodor Ákos költészetét hat darab szövegközeli kritikában mutatja be Kardos, az életmű mozgásait nyomon követve, kötetről kötetre halad – bevezet minket egy nem-(n)agyon-értelmezett, izgalmas poézisbe. (386–412.)

Bretter „irodalmi esszéizmusa” (Vágvölgyi B. András) eltér a lukácsista Lukácstól. De a fiatal Lukács esszéfilozófiája remekül beszélget Bretter esszéesztikájával, amely egyben kritikaelmélet is. „A kritika mind Lukács, mind Bretter számára »állásfoglalás a telítettség nevében«. A kritika – magatartás.” S ha magatartás, akkor a kritikus az, aki kritizál. Idekapcsolható anekdota a Charta 77 idejéből: Kardos, miután aláírja a listát, neve után foglalkozásként azt írják, hogy kritikus, Kardos szerénykedik és bizonytalan, mire valaki megszólal: „Aláírtad? No látod, akkor kritizáltad őket, épp most váltál kritikussá.” (255.)

A kritikagyűjtemény olvasható önértelmező alakzatként is. Különböző elméleti belátások, módszertani megfontolások húzódnak meg az egyes bírálatok mögött, és ezek sajátosan rajzolódnak ki a könyv mélyszerkezetében, mintegy megmutatva egy értelmező olvasás lehetőségét. Mivel az első és az utolsó szö-

veg megírása között közel harminc év telt el, így a könyvnek kritikátörténeti íve is van: megmutatja, hogyan változott Kardos látás- és beszédmódja az elmúlt évtizedek paradigma- és szempontrendszerváltásai mellett. Valamint ennek ellentétéként: mennyire nem változott Kardos autonóm kritikusi alkata. Talán az utóbbiban rejlik több igazság. Kardos szerzőkhöz, gondolkodói teljesítményekhez viszonyul, a különböző iskolák közül egy érdeklő kiemelten: a BUDAPESTI ISKOLÁK, ahogyan az utolsó fejezetcímbe is szerepel. Ami Kardosról és a „paradigmákról” elmondható: Kardos már 1980-ban is idézte Martin Heideggeret, és még ma is foglalkozik Lukács ellentmondásaival. Az elméleti és a történeti vonatkozás mellett nagyon sok minden kiderül a kritika gyakorlatáról is. A kritikának nyelve van, ezt a nyelvet meg kell alkotni, és szerkezete van, amelyet ki kell alakítani. Emellett Kardos számára fontos a stílus és még inkább a humor megléte is. A kelet-európai szocializmusról szóló tanulmányát például egy „Kohn és Grün-vice” csattanójával zárja. Merthogy Kardos nemcsak hogy kritikákban ad számot saját kritikusi magatartásáról, hanem gyakran kritikák kritikáit olvashatjuk. Ezekben az esetekben az elméleti-történeti-gyakorlati megfontolások hatványozottan fontosak. Kardos egyik alapmetaforája a tükör. A tükrök a kritikákról szóló kritikák esetében egymással *majdnem* szemben állnak. És ennek a *majdnem*nek az ontológiai differenciálja, résnyi eltérése adja A VÉLETLEN TEKINTET talán legizgalmasabb fénytörését.

Megkockázatom, pár évtized múlva ez a könyv kritikátörténeti dokumentum is lesz, hiszen az elmúlt két évtized kritikusaírói (Bacsó Béla, Könczöl Csaba, Radnóti Sándor, Szilágyi Ákos, Balassa Péter, Angyalosi Gergely, Vajda Mihály, Almási Miklós – mint kritikus) kapunk tényképet és fényképet egyszerre. Üres tükör azonban nincs, a tükörbe valakinek bele kell néznie, és így láthat csak benne valamit, saját magával együttesen. Mindez abból a szempontból lényeges, hogy Kardos teljes személyiségevel néz bele a tükörbe, vállalva saját ítéleteit, úgy, hogy véletlen tekintete szándékosan tekintettel van arra, hogy a kritika egyszerre nyelvi teljesítmény és fogalmi-gondolati alakzat. Kardos egyfajta előzetes tudással rendelkezik, amelyet a hermeneutika szóképzleté-

vel a megértést előfeltételező, dologhoz fűződő életviszonyként írhatunk le. Ez az előzetes tudás a töredékesség, a lezárhatatlanság tudomásulvétele, a hiány radikális világtapasztalata. A Hiány, így, nagybetűvel utal Kardos egykori folyóiratának címére is, valamint a tapasztalat sokoldalúságára. (Orbán Ottó-kritikájának címe: „A HIÁNY KÖRÜLJÁRÁSA”.)

Kardos azonban nemcsak filozófusokkal, ideológiákkal, politikával és kritikussal foglalkozik, hanem e dolgok esztétikai lecsapódásaként a szépirodalommal is. Ám ezek az elemzések is többszólamú, párbeszédszerű irodalomértelmezői szerkezetbe ágyazódhatnak. Pilinszky János BESZÉLGETÉSEK SHERYL SUTTONNAL című könyve után közvetlenül két Pilinszky-értelmezés (Fülöp László és Radnóti Sándor) kritikája olvasható. Kardos akkor van leginkább elemében, amikor a műnemi-műfaji határok elcsúsznak, illetve az azokhoz rendelhető elváráshorizontok összeolvadnak. Szépirodalom és bölcelet, a valós és a fiktív fogalom párrja feloldódik abban a hatalmas, világszerű kontextusban, amelyben a Kardos-kritika mozog. Ilyen köztes metszetben tűnik fel Molière és Rousseau az apológia apropóján vagy Freud és Michelangelo Mózes vonatkozásában. A könyvön végigvonuló politikai motívum is, amelyet a baloldaliság huszadik századi útjaként lehet kibontani, több rétegben jelenik meg. Lukács moszkvai éveitől Eörsi István börtönévein át, egy remek Koestler-elemzésen (A RUBASOV-ELMÉLET) keresztül a demokratikus ellenzék fordulatáig, minden ponton a téma konkrétan, valóságyszerűen (ha ezek megtörténtek, akkor hogyan?) és elvontan (mit jelenthet?) is értelmezésre szorul. A konkrét és az absztrakt együttese az, amelyet világszerű kontextusnak neveztem (remélem, nem hozom vele zavarba a szerzőt). Petri Györgyről szóló kritikájában (A POR) Kardos a *mindenkori szembenézést*, annak morális dimenzióját emeli ki.

Kardos kritikáiban szintén egyfajta folyamatos szembenézés történik. Nemcsak morális értelemben, hanem esztétikailag is. Egyik kritikájából továbbkölcsonözve a fiatal Lukács MŰVÉSZETFILOZÓFIA-jának fogalmát: az *élményvalóság* szempontja az, amelyben a morális-esztétikai, más hangszerelésben a szubjektív-objektív dualizmusa nem szétszalazható, hanem kölcsönösen, belső párbeszédben épül fel. De

nemcsak szembenéz, hanem egyúttal szembe is néz, gyakran, egy-egy zárójel mosolyában megszólítja az olvasót, bocsánatot kér, amikor gyanús terminusokkal operál. Személyes, önkritikus. Olyan kritikus alkaton képzelek el, aki a zakó mellé nyugodtan felveszi a baseballsapkát is. S nem krakélerségből, hanem mert így is lehet.

Szegő János

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

OH! DIVINA SORPRESA, MAESTRO! DIVINA SORPRESA!

Alejo Carpentier: Barokk zene

Fordította Tóth Éva

Magvető, 1977. 139 oldal, 21 Ft

Az olvasó, e recenzió, pontosabban recenzió-álarcot öltött élménybeszámoló olvasójának meglepődése első pillanatban bizonyára alig csekélyebb, mint az Ospedale della Pietà kapusnővéreé volt – akinek bizalmatlan arca persze rögtön felderült, ahogy a váratlan éjszakai látogató, a Vereshajú barát képét megpillantotta, s vele barátait, a természetes száaszt és az ifjú nápolyit, Gasparini tanítványát, meg a Montezuma maszkjába öltözött mexikói ezüstkereskedőt és annak szerencsés szolgáját; akik a velencei karnevál forgatagából, az üres fecsegésé váló beszélgetés unalma elől, meg belefáradva abba, hogy túlkiabálják a piactérről beáradó zsvajt, azonnal tettere váltván a pirospozsgás szász ötletét, eljöttek e helyre, ahol végre kedvükre muzsikálhattak. A könyv olvasója is, mire idáig ér a kisregényben, bizonyára felhagy bizalmatlanságával, s hagyja sodortatni magát az anakronisztikus ötletekkel, s a következő lapokon egy olyan tudott-rögtönzött zenemű, vagy hogy a könyv más helyéről vegyünk ideillő kifejezést, *happening* megszületéséről, lefolyásáról értesülhet, ami valóban megérdemelte volna, hogy századok múltával is említés tételessék róla. Hiszen nem mindennapi zenélés lett volna az, amit az árva lányok zenekarával („A Maestro – így szólították mind-

nyáján – sorra bemutatta őket: Pierina hegedűs, Cattarina kornétás... Bettina brácsás... Bianca Maria orgonista... Margherita hárfás... Giuseppina gitáros... Claudia fuvalás... Lucietta harsonás...”) ezen az éjszakai órán Antonio Vivaldi, Domenico Scarlatti és Georg Friedrich Händel produkált; különösen, mikor György Frigyes keze alatt, „*kiengedvén az orgona nagy regisztereit, felzendült a tutti, a klarinétok, trombiták és a basszus-regiszter sípjainak olyan robajával, mintha eljött volna az utolsó ítélet ideje*”. „*Ez a hülye száz elcseszte az egészséget! – ordított Antonio, dühödt fortissimókat csiholva ki a hegedűből... Am eközben Filomeno [a mexikói szerencsen szolgája] kirohant a konyhába, és becipelt egy egész dzsessz-zenekarra való, mindenféle méretű rézüstöt, s elkezdte püfölni őket kanalakkal, habverőkkel, nyújtófával, piszkavassal, porolóval, olyan ötletes ritmusban, annyi szinkópával és annyi meghökkentő barbár hangsúlylyal, hogy harminckét ütemen át hagyták, hogy szóloban improvizáljon.*” S azon már meg sem lepődünk, amikor valamennyien felkerekednek, s étellel, italokkal megpakolva San Michele szigetén kötnek ki, operatémákról fecsegnek („*Az a helyzet, hogy már a könyökömön jönnek ki azok az elcsépeelt szüzsék. Az örökös Orpheuszok, Apollók, Iphigéneák, Didók és Galateák*”), s teszik mindezt Stravinsky sírjánál („*Jó muzikus – mondta Antonio –, csak időnként kissé ódivatú ötletei vannak*”); visszatérőben pedig egy temetési menettel találkoznak a Vendramin–Calergipalota mellett („*Egy német muzikus, tegnap ütötte meg a guta... Azt mondják, hosszú operákat írt, amikben sárkányok jelennek meg, repülő lovak, törpék és óriások, sőt szírenek is, akik a folyó mélyén dalolnak. Hát szóljanak hozzá! A víz alatt énekelni!*”). S a karnevál múltával a mexikói ezüstkereskedő, miután meghallgatta már Vivaldi – azóta egyébként elveszett, csak librettóként ismert formában létező s ebben a formájában a könyv ihlető forrásául szolgáló – MONTEZUMÁjának előadását is, háborogva a szűsre valótlanságain (amit Vivaldi hogy is utasíthatna vissza másként, mint e szavakkal: „*Töjök a történelemre, ha színházról van szó. Itt a költői hitel számút*”), hazafelé készülődik, s ajándékba kottákat vásárol: néhány Scarlatti-sonátát természetesen, meg Vivaldi évszak-concertóit s végül Händel MESSIÁS-át („*No nézd csak! – kiáltott fel Filomeno. – Ez a száz csak nagyban dolgozik*”). S a kereskedő Párizs felé indul, Velencében hagyva szere-

csen szolgáját, aki azért marad ott, hogy meghallgassa Louis Armstrong koncertjét...

A könyv, melynek tartalmát idéztük, több mint negyedszázada jelent meg magyarul, szinte visszhangtalanul, s újraolvasása éppakkora élmény most, mint olvasása volt akkor: Alejo Carpentier BAROKK CONCERTÓ-ja (a magyar címválasztás, BAROKK ZENE, meglehetősen szerencsétlenül sikeredett, hiszen mit sem mond így a könyv műfajáról, arról a barokk zenei műformáról, melynek mintájára íródott – arról nem is szólva, hogy az eredetihez is hűtlen).

Események, akronisztikus ötletek és utalások mámorító kavalkádja, többnyire a forrás, a pontos hivatkozás megjelölése nélkül, számítva az olvasó cinkos elértéseire – hiszen e könyvecskét csak nagyon biztos műveltség *feleslegének* aranyfedezetével szabad olvasni s lehet megérteni. Nem ismeretlen ez a módszer a zenében egyébként felettebb jártas Carpentier más műveiben sem (ne feledjük: ő írta meg elsőként, monográfiában, a kubai zene történetét...), gondoljunk csak az ELTÚNT NYOMOK népzene kutató hősére akár, akinek bohókás ötletei, kommentárjai felölelik a hangzó univerzum megannyi jelenségét: madárhangoktól műzenei formákról való elmélkedésekig, mágiától a zenei funkció nélküli ritmusokig, a keretbe foglalt csend zenéjéig, a preparált zongoráig...

Nem ismeretlen persze, magyar olvasónak meg különösen nem, ez a módszer, stílárís játék a különböző időszakokból származó rekvizitumoknak a mai olvasó érzékenységére számító vegyítésével. Szabolcsi Bence EURÓPAI VIRRADAT-ának velencei nyitóképe – ha lelkes áhítata ellentéte is Carpentier frivolításra hajló karneváli játékának – valami hasonlót valósít meg a tudományosságra is igényt tartó esszé nyelvén. De nem esik messze ettől a Szentkuthy történelmi tablóiiban hőmpölygő asszociációk s szinte felfedhetetlen, de mindig pontos utalások tömege – annál szertelenebbül s szikrázóbb fényvel, minél hitelesebb a korkép s a jelenet. S említsünk egy harmadik párhuzamot is: Braudel már-már prózaversnek tűnő leírását a Mediterráneumról: a szak-történész biztonságával, de a költői megformálás virtuozitásával...

Alejo Carpentier számára a BAROKK CONCERTO: egyszeri játék, megismételhetetlen csoda.

Ám ugyanakkor megvalósulása annak, amit módszertanilag, metaforikusan az ELTŰNT NYOMOK talán ars poeticának is szánt, esszéisztikus stílusba is átcsapó fejtegetéseiben lehetőségként fölvetett. Hiszen ott mondja, hogy az őserdő egyfajta mimikri: mi más is lenne hát a BAROKK CONCERTO liánként burjánzó ezernyi kulturális utalása? Álarc és valódi arc megkülönböztethetlenségéről szól itt minden, ugyanúgy, mint ahogy a velencei karneválon maskara nélkül megjelenő néger ábrázataról is alig akarják elhinni a *lányok*, hogy valódi... – Mind ez egy olyan *jövendő* világban, amelyben faszor váltja fel, persze, a bozótot, de amelyben ettől vagy épp ezért már semmi sem valódi... Vagy talán mégis; legalább a gondolatok szabad cikázása, váratlan összekapcsolódásai – „*mesékből táplálkozik a történelem is, ne feledd!*”. S ebben a mesevilágban, műveltségfoszlányaink furcsa, elalvás vagy ébredés előtti zsibbadt félálomában minden megtörténhetik – akár így is eshetett volna, ilyennek is láthattuk volna, visszatekintve az egyre pusztuló, ótvarosodó Velencéből az egykoriba, az 1709-es karnevált, amikor „*Hogy vízre szállt a május – így meséled, ugyebár? – / éjszakától másnap délig fellángolt a maszkabál!*”...

Van-e remény viszontlátni bármit is? Velence nemcsak Browning, de Carpentier számára is e kérdésre segít latolgatni a választ. A Mexikóba visszainduló ezüstkereskedő e szavakkal fordul szolgálójához: „*Viszontlátásra, de mikor? – A holnapi viszontlátásra... – »Vagy tegnapra...« – mondta a néger, de szavai belevesztek a gőzmozdony sivításába...*” Viszontlátás a *tegnapban*: erről szól a BAROKK CONCERTO, s erről Carpentier nagy regényei; egy bealkonyuló kultúrából csöppet sem rezignáltan visszanevezve az anakronisztikusan egymásba játszatott virágkorok felé, meglátva bennük az életet, a hétköznapot, a közönöséget és sajátos erkölcsűt, az életnek és a művészetnek élvezetét, a magasztostól a jegyszédőnő fantasztikus fenekéig; s persze a *ritmusig*, ami korokon át egyedülként tart életben egy várost, s amelynek szakadatlan, állandó lüktetést, tagolást egyedül csak az óráról órára ismétlődő harangütések adnak, az *Orologio*-torony mórjainak bronzkalapácsa alatt...

Wilhelm András

PARANÉZÉS

Beck Mihály: *Parajelenségek és paratudományok*
Vince Kiadó, 2004. 190 oldal, 2895 Ft

Ennyi számárságot és ilyen töményen! Kezünkben egy komoly könyv, teli komolyan vehetetlen ostobasággal, tudományos igazságként, hasznos tudnivalóként, esetleg az emberiséget megmenteni kívánó ötletként előadott holdkóros gondolattal. Beck Mihály kémikus akadémikus a mai tudomány módszerével és szigorú normáival ismét végigvizsgálta az áltudományok széles spektrumát. Azért mondom, hogy ismét, mert a hetvenes években már írt sok kiadást megért bestsellert hasonló tárgy körben. Akkoriban inkább csupán a perifériás látásunkon feltűnő érdekességek tűnt az áltudomány, ma a tudomány egyik szívé, talán leközdhetetlen ellenfelének.

Miközben megismerkedünk a varázslók és médiumok, csodagyógyszerek és jósök, kifogyhatatlan energiaforrások és távolbalátók, ufók és sugárzások, prédikátorok és aranycsinálók tiszteletre általában nem méltó tömegeivel, mégpedig név és pontos hely szerint, hol mulatunk az emberi ötletességen, hol pedig Gullivernek érezzük magunkat valamely távoli kontinensen, vagy talán Szathmári Sándor Kazohiniájának behinjei között. A mulatság közben a kényelmetlenség érzése fog el. Hol található a normalitás? Ófelsége országában, a biztos és ésszerű törvények, kitüntetésekkel dekorált tekintélyek világában vagy a liliputiak között?

Beck Mihály elképesztően gazdag és rendszerbe foglalt áttekintést ad a parajelenségekről, melyeket a természettudomány mai álláspontja szerint lehetetlen tényekként definiál, és a paratudományokról, az ezeket tanulmányozó... mikről is? Tudományok ezek? Diszciplínák, eltervelyedések? A rendszer, azt mondanám, enciklopédikus foglalatot nyújt az áltudományos örültségek számára, azaz, ha újabb ráolvasóval, tévén keresztül gyógyítóval vagy marslakóval hoz össze a sors, megnézhetjük a hasonló kategóriába tartozó jelenségek leírását kritikájával együtt, és máris tudhatjuk, hányadán állunk. Beck Mihály, némileg paradox módon, tudományos alapossággal veszi számba a parapszichológia, benne a spiritizmus, a telepátia, a pszichokinézis, bőrlátás és hason-

lók leírásait, a kísérletek lényegét és pontos bírálatát, majd a jóslások és próféciák különféle változatait, az elképesztő energiaforrásokat, örökmozgókat, vizet benzinként felhasználó gépeket, egyáltalán a víz csodálatos tulajdonságait mint az alkímia modern megnyilvánulásait, az arany és más értékes anyagok csinálása mellett, és nem hagyja ki a láthatatlan sugárzásokat, például földsugárzást, varázsvesszőket és persze a földön kívüliekre vonatkozó leírásokat, alternatív orvoslást, a természetgyógyászatot, akupunktúrát, végül az egybeesésnek nevezett jelenségeket, például megérezést, megálmódást és hasonlókat.

Az esetek többségét Beck Mihály szelíd iróniával intézi el. Vegyük például Randell Mills kiváló hidrinoelméletét. Mills szerint a természetben létezik alacsonyabb energiaállapotú hidrogénatom is, mint amit eddig ismertünk. Ez a hidrino. Ha a közönséges hidrogén átalakul hidrinóvá, óriási energia szabadul fel, és ez hasznosítható. Az átalakulást katalizátor segítségével lehet elérni, például kálium-karbonáttal, egészen közönséges anyaggal. Ha autónkat hidrinós vízzel tankoljuk, százezer mérőföldet utazhatunk egytanknyi vízzel. Mills Princetontban húszmillió dollárból létesített kutatóintézete mellé potom ötvenmilliót szeretett volna összekalapozni, hogy megfelelő erőművet építhessen. Beck Mihály megjegyzi: „*érthetetlen, hogy nem álltak sorba a tőkés vállalkozók ilyen hatalmas lehetőség láttán*”. (110.) Azt is hozzáfűzi, hogy a kisebb energiájú módosulatok mindig stabilabbak, tehát ha ilyen létezne, a galaxis létrejöttékor hidrinóvá kellett volna alakulnia minden hidrogénnek. Hát igen.

Nehezebb ügy a parapszichológia, melynek négy modern fajtáját sorolja fel a könyv: az extraszenzorális észleléseket (telepátia, clairvoyance, prekogníció, retrokogníció, növények, illetve állatok és emberek közötti kapcsolatok), pszichokinézist, szellemjelenségeket, test és szellem különválását. Olyan jelenségeket kellett komolyan átgondolnia, mint amilyeneket a tekintélyes Banks Rhine, az amerikai Duke University pszichológiai professzora mutatott ki kísérletei során. Például egyes emberek állítólag képesnek bizonyultak kártyákon lévő ábrák (csillag, kereszt vagy négyzet) megmondására anélkül, hogy látták volna a kártyákat. Az ilyen kísérleteket statisztikus módszerrel végzik. Sok-

szor kell az alanynak megmondania, mi van az általa nem látott, mások előtt egymás után felmutatott kártyákon. Olykor eltalálja, máskor nem. A legtöbb embernél a találatok valószínűsége megfelel a statisztikailag elvárhatónak. Egyes esetekben azonban szignifikáns eltérést tapasztalnak. Ez az eltérés kísérletileg igazolja a parajelenség meglétét. A híres pozitív kísérletekről azonban megtudjuk, hogy kalandos utótörténetük is van. Egytől egyik kísérleti hibák, csalások, bizonytalan megítélések, a kísérletek megismételhetetlensége derül ki esetleg évekkal a szenzációs esetek után. A leplezések gyakran komoly nehézséget okoznak, sokat segítenek a bűvészek, akik maguk is a látszat mesterei, élesebb a szemük a felkészült tudósénál, akiknek segítenek akár a híres-neves és persze a könyv lapjain többször is felbukkanó Uri Geller trükkjeinek leplezésében is.

Mit tegyünk azonban némely csodaszor gyógyító hatásával? Nem feltétlenül a magyar Cselladammal vagy Béres-cseppel, melyekről klinikai módszerekkel könnyű kimutatni, hogy nem gyógyítanak rákot. Hanem például a homeopátia örületével? Eltekintve „a hasonlót a hasonlóval” gyógyító elv régi időkét idéző hiedelmétől, el kellene fogadnunk, ahogyan fájdalmasan sokan csakugyan el is fogadják, hogy ha bizonyos anyagokat vízben feloldanak, a víz emlékezni fog ezekre az anyagokra, akkor is, ha annyira hígítják, hogy már szinte nincs is belőlük a vízben, azaz a megfelelő előéletű tiszta víz gyógyít. A homeopátiás szerek életmentő hatására vonatkozó beszámolók igazát Beck Mihály is elismeri. Csakhogy nem gyógyerejükre fogja, hanem arra, hogy a beteget legalább nem a régi mérgező anyagokkal akarták kikúrálni.

Szóval történetek, emberek, esetek, gondolatmenetek. Érdekesek, szórakoztatók, egy idő múlva, mondom, mégis kicsit kínosak. Miért? Azért, mert a paratudományok is tudomány-nak látszanak, ahogy a liliputiak vagy a behinek is embernek. A paratudományokat is intézetekben, egyetemeken művelik. Komoly című folyóiratokban jelennek meg az eredményeik, olyanokban, mint például a *Zeitschrift für Parapsychologie und Grenzgebiete der Psychologie* vagy a *Journal of Conscientiology*, nem is beszélve a *Journal of Near-Death Studies*ről. Tisztelettel pa-

rancsoló intézményneveket használnak, például International Institute of Projectology and Conscientiology vagy International Academy of Conscientiology. Projekteken dolgoznak, amilyen például a Global Consciousness Project. Konferenciákat tartanak forró témákról, például THE STUDY OF MEDIUMSHIP: INTERDISCIPLINARY PERSPECTIVES, WOMEN AND PARAPSYCHOLOGY vagy THE REPEATABILITY PROBLEM IN PARAPSYCHOLOGY. A címeiket pillanatok alatt találtam az interneten, jelélül annak, hogy az elektronikus közegben is éppúgy jelen vannak, mint a nem paratudományok. A jámbor hírfogyasztó, aki egészen véletlenül nem immunológus, nukleáris mérnök vagy nanotechnológus, kedvenc újságjában, rádió- vagy tévéműsorában napon-ta hall új rákgyógyszerekről, csodálatos diagnosztikai eljárásokról, környezetet nem szennyező autókról, és közben tapasztalja, hogy a nátháját sem tudják enyhíteni, az ablakon dől be a benzinfüst. Kinek higgyen, és hogyan különböztesse meg a megbízható intézményt a megbízhatatlantól?

Másrészt, ha eltekintünk a nyilvánvaló csalásoktól, amilyen a szabadkézzel, seb és vér nélkül operáló mexikói sebész-bűvész vagy az egyáltalán nem örökké mozgó örökmozgó, a szerző egyértelmű tudományos útbaigazítása ellenére elfog a félelem, vajon a tudomány nehezen kijelölhető kerítésének másik oldaláról nem éppen mi látszunk-e nevetségesen korlátoltak. Nem a tudomány dogmatizálódik-e, válik-e önpusztítóan rátartivá, amely elutasít mindent, ami túllép a fantáziáján, rigorózus módszertanán? Vajon nem aktuális metafizikai hiteink alapján tekintünk-e bizonyos dolgokat evidensen nem létezőnek, ahogy a skolasztikusok néhány évszázada nem tudtak elképzelni más szerkezetű univerzumot, mint Arisztotelészt? A könyv olvasása közben néha nem tudja biztosan az ember, a para- és nem paratudományt elválasztó kerítésen kívül vagy belül szeretne-e élni. Meglehet, az elfogultan tudománypárti olvasók számára, akik közé magamat is sorolom, éppen ez a kényelmetlen érzés a könyv legfontosabb eredménye, leszámítva persze a milliós érdekességet és a rendszert, de főleg azt a reményt, hogy sokakat megóv majd az áldoktor sarlatánok életveszélyes és a csalók pénztrácveszélyes üzemeitől.

Palló Gábor

• Fővárosi térzene •

„HOGYAN HASZNÁLJUK AZ ÚTIKÖNYVET?": BÍRÁLAT AZ IDEGEN NYELVŰ BUDAPEST-ÚTIKÖNYVEKRŐL

„A Marslakó egy szép nap szerencsésen megérkezett Pestre, szobát vett ki a Bristolban, lekefélte ruhájáról a csillagok porát, és telefonált nekem, hogy megbeszélésünk értelmében mutassam meg neki a Várost.”

(Szerb Antal: BUDAPESTI KALAUZ MARSLAKÓK SZÁMÁRA, 1935)

„Erdélyi múmiaapor; cseroki bibliák és tömény szennyvíz – hol máshol remélhetsz ilyen látmivalókat?”

(Szalagcím a TIMEOUT BUDAPEST GUIDE Múzeum-fejezetében, 1996)

„A Dunának két partja van, mint a folyóknak általában. Azt hiszem, az is normális, hogy a két part itt is két más világ. Mint Párizsban. A pesti parton zenés kávéházak nyitnak és csuknak, a budai parton gesztenyefák.”

(Szerb Antal: BUDAPESTI KALAUZ MARSLAKÓK SZÁMÁRA)

Patriotizmus, lokálpatriotizmus és szelektív látásmód

A Pestről és Budáról szóló első útikönyvekből Pest növekvő *Bildungsbürgertum*jának lokálpatriotizmusa árad, és természetesen német nyelven íródtak. E XIX. századi kiadványok előtt igen kevés olyan akad, amelyet egyértelműen útikönyvnek nevezhetnénk. Az első munka, amely megfelel a definíciónak, Vanossy Ferenc kihívó című – NEU AUS SEINEM STEIN-HAUFFEN WIEDERUM AUFWACHSENDES OFEN (A KÓHALOMBÓL ÚJRA FÖLÉPÜLŐ ÚJ BUDA) – műve, amely már mutatja azt a polgári büszkeséget, amely 1848 előtt és után is afféle leitmotivvá válik. A könyv 1733-ban jelent meg, amikor turistalátványosságban még nemigen tobzódott a város, hogy finoman fogalmazzunk; és máris a két leginkább pénzforgató lehetőségre koncentrált: a hóforrásokra és a gyógyfürdőkre.

A honpolgári büszkeség mindazonáltal nem

nyomta el a kritikus szellemet. A legtöbb úti-könyvszerző azt akarta, hogy városa utolérje – és remélhetőleg túl is szárnyalja – riválisait (különösen Bécsset); de azért tisztában voltak a hiányosságokkal, amelyeket pótolni, és a hézagokkal, amelyeket kitölteni kell ahhoz, hogy e boldog állapot bekövetkezze. A kritika hangneme éppen ezért inkább szomorú, semmint mérges – egyik korai jele ez az ún. *Nachholkomplex*nek – utolérési komplexusnak –, amely a XIX. századi Budapest-éthosz egyik jellemzője. Lehetséges, hogy e megjegyzések nem mindig jólértesültségből fakadnak, de ritkán oly nyájasak, mint a mai írások az újságok „utazás” rovatában, melyeknek alján az apró betűs tájékoztatóból kiderül, hogy a szerző valamely utazási iroda vendégésként ingyen járt Budapesten. Ráth Pál WEGWEISER DURCH PEST (PESTI ÚTMUTATÓ) (1804) című könyvében fölpanaszolja a rétek, parkok, kertek, allék és szép kilátások hiányát, hozzátéve, hogy az egyetlen kivétel Orczy báró parkja, az *Üllöer Linién*, amely nyitva áll a nyilvánosság előtt; viszont a hozzá vezető út „*langweilig*”, unalmas, nyáron nagyon meleg, és a homokos sétányokon poros lesz az ember lába. Ugyanez a hangvétel jellemzi G. L. Feldmann WEGWEISER DURCH PEST UND OFEN UND DEREIN UMGEBUNGEN (ÚTMUTATÓ: PEST, BUDA ÉS KÖRNYÉKE) (1844) című könyvét, mely nemcsak népszerűsége miatt fontos munka (több kiadása is volt), hanem mert az 1845-ben megjelent első magyar nyelvű útikönyv erre épült.

Különös könyv Johann Tobold DIE STADT PEST UND IHRE GEGEND AUS BRIEFEN EINES FREMDEN AN SEINEM FREUND (PEST VÁROSA ÉS KÖRNYÉKE EGY IDEGENNEK A BARÁTJÁHOZ ÍRT LEVELEI TÜKRÉBEN) (1802) című munkája. Az előszóban olvasható megjegyzésekből úgy tűnik, mintha ez lenne Török András mai, Budapestről szóló „kultuszkönyvének”¹ előfutára. Mindenesetre a szerző előrebocsátja, hogy könyve „*nem elsősorban a város tudósoknak szóló topográfiai leírása, hanem inkább a nagyközönségnek szóló általános megállapítások halmaza*”. Valójában rokonszenves lokálpatriotizmus és a Habsburgok iránti lojális propaganda keveredik benne. Például a Dunán szolgáló pontonhíd használóinak és működtetőinek „*kellemes és kölcsönösségre épülő együttműködését*” a „*Császár igazságos rendelkezé-*

sének” tulajdonítja, miáltal a tömegek jó szándékúan együttműködnek a közjó érdekében. Az ilyesféle fordulatok meglehetősen bájt kölcsönöznek a Tobold-féle kanyargós fejtegetéseknek bizonyos témákban; ilyen például a színes és válogatott sértések terepén mutatott kiemelkedő tehetség az európai népek között. (A magyar emberben, értesülünk megkönynyebbülten, nyoma sincs a *widerliche Pöbelhaftigkeiten*nek [visszás közönségségnek], amely oly sajnálatosan jellemzi az angolokat, dánokat, hollandokat, poroszokat, minden olyan népet, amely nem élvezhette a jó Ferenc császár uralkodásának fölbecsülhetetlen előnyeit.) Tobold könyve a napóleoni háború idején jelent meg, és semmi okunk föltételezni, hogy érzelmei nem őszinték. Mindazonáltal abbéli igyekezete, hogy a megfelelő dolgokat mondja (például csapongó beszámolója a vallási türelemről, a vállalkozás jótékony szelleméről és a *vernünftige* sajtószabadságról, amely szerinte Pestet jellemzi), egyértelmű *labanc* érzelmvilágról árulkodik, amely talán a Bécsből érkező látogatók, valamint a hatóságok kegyének elnyerését célozta.

A XIX. századi útikönyvek naiv önkritikus hangvétele a XX. századra a kifinomult öniróniába csomagolt mély elragadtatássá alakult. Nem ok nélkül viseli Török András könyve a „*critical guide*” alcímet, fölélesztvén ezzel a Szerb Antal-féle KALAUZ gyöngéd csipkelődésének hagyományát vagy Karinthy Frigyes vicces kalandját, az EGY KÜLFÖLDI BUDAPESTEN-T, amikor is véletlenül beleszóppan egy busz városnézésbe, és három nyelven zaporoznak rá a kommentárok. Miután elhatározza, hogy a túra idejére külföldi turistává válik, döbbenten, olykor szégyenkezve hallgatja azokat az információkat, amelyekről addig fogalma sem volt, például, hogy mit ábrázolnak az Andrassy-emlékmű domborművei. Szárazon jegyzi meg, hogy ötvenes kora óta legalább ezerszer sétált el az emlékmű mellett, anélkül, hogy észrevette volna. De azután, amikor a városnézés a lutheránus templomhoz érkezik, a hozzá nem értő idegenvezető arcátlansága odáig terjed, hogy meg sem említi, hogy Karinthyt itt keresztelték; az író megsértve közli, hogy eszerint ebben az országban csak emlékműnek érdemes lenni... A novella igen találó szatíra a meglehetősen különböző Budapestekről (vagy Magyarországról); mármint a külföldi által látott és a „bennszülött” által ismert városról.

¹ Török András: BUDAPEST: A CRITICAL GUIDE. (Bővített kiadás: 1998, Budapest, London.)

Látván egy angol turista izgatott, csodálkozó tekintetét, miközben az idegenvezető a Tisza elleni drámai merényletet ecseteli a Parlamentben, Karinthy elképzeli az ország egzotikus és romantikus közhelyein edzett turistában felöltő képeket – ahogy a képzeletbeli merénylő, a pusztá, a vad lovak és a cigányzene levegőjétől erőre kapva a Parlament elé vágat bő ujjú ingében, tollas kalapjában; ahogy lováról leugorva meglóbálja karabélyát; ahogy egyetlen ugrással a Parlament asztalán terem, és azt kiáltja: „*leölek, mint egy kutyát*” – épp, amikor Tisza kiveri a pipáját...

Budapest fölkerül a turistatérképre

Csőppet sem meglepő, hogy a Budapest-útikönyvek szempontjából 1873 a legfontosabb év. Ebben az évben a magyar származású leendő bécsi műkritikus, Ludwig Hevesi megjelentette az egyesített városról szóló első útikönyvet,² amely útikönyvként ugyan alig használható (magyar és német nyelven jelent meg), és akad benne néhány igen furcsa hiba, például az az állítás, hogy Clark Ádám William Tierney Clark testvére lenne. Noha Hevesi gyakran kevéssé hízelgő véleményt tett közzé Budapest építészetéről a lapokban publikált tárcáiban, kifogásai inkább afféle frusztrált lokálpatriotizmusból, semmint valódi ártó szándékból fakadtak. Ebben a kis könyvben megelégszik annyival, hogy felsorolja azokat a fontosabb épületeket, amelyek egy pesti séta alkalmával megnézhetők. Szándékosan bánik mostohán Budával, amelyet főként azért a két csodás panorámáért értékel, amely a Gellérthegyről és a Jánoshegyről nyílik a városra. Hevesi végtére is modernista volt, később a bécsi szecesszió bajnoka, akinek Pest volt a természetes közege.

Ugyanebben az évben (1873) jelent meg a városról szóló átfogó Baedeker,³ tehát az egye-

sítés határozottan a turistatérképre rakta Budapestet. Már láthatók egy tipikus turistaútvonal körvonalai, noha persze a millenniumi emlékművek és Lechner „nemzeti stílusú” épületei (hogy csak néhány példát említsünk) tették ki az útvonal tetemes részét. És ami pedig a „gyakorlati információkat” illeti, a XIX. század végi útikönyvek ugyanazokat a problémákat emlegetik, amelyekkel százhusz évvel később is küzdünk: a borraivalóra ácsingózók sokaságát és a bérkocsisok szélhámosságát. Minden kortárs útikönyv figyelmezteti olvasóit a bérkocsisok csalásaira, akárcsak az ILLUSTRIRTER FÜHRER DURCH BUDAPEST UND UMGEBUNGEN szerzője 1882-ben, aki azt tanácsolta az utazóknak, hogy ragaszkodjanak ahhoz, hogy a fiákeres elindítsa az órát, akkor is, ha netán agresszívan vonakodnék ezt megtenni. (Ugyanakkor óva intette őket attól, hogy a rendőrségen jelentsék föl a csalókat, hiszen a rendőrség alighanem sápot húzott tőlük!) *Plus ça change*. Török (i. m. 31–32.) életrajzi részletekkel szolgál a nem működő órákról, a kerülő utakról, a „hiénákról”, akik a repülőtéren és máshol vadásznak áldozataikra. Míg a legtöbb útikönyv szintén tájékoztat a taxisokról, s mindegyik azt tanácsolja, hogy ugyanahhoz a négy társasághoz ragaszkodjanak, csak Török árulja el, miért tartott olyan sokáig az áthatolhatatlan tarifarendszer reformja: „*A Városháza úgy akart rendet vágni ebben a dzsungelben [ti. a tarifák között], hogy maximalja [sic!] az árakat, de az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte a döntést.*” Apró villanás abból, ami az útikönyvvet oly ellenállhatatlanná teszi, ahogy szárazon leírja a taxisofőrök „*dicsőségszélvénnyét*” az autó műszerfalán, amely megnyugtatóan tájékoztat arról, hogy gazdája hány kilométer óta „*úzi az ipart*” balesetmentesen...

Az ILLUSTRIRTER FÜHRER DURCH BUDAPEST, amely a Hartleben-sorozat egyik kötete volt egy bizonyos Alexander F. Heksch tollából, alapsabb szemügyrevételt érdemel mind bedekerszerű alaposága, mind pedig a nyilvánvalóan magyar szerző hazafias tónusa miatt. Ő aztán nem keresi a szép szavakat az 1849 utáni „sötét korszakra”, sem Haynau kegyetlenkedésére, aki, meséli, hazafias asszonyokat vitétt a Neugebäudeba (ami akkor még állt), és megkorbácsoltatta őket. A Neugebäude valóban a kegyetlenség és az elnyomás szimbóluma, az a hely, ahol gróf Batthyányt agyonlőtték, mert „*főlakasztani nem lehetett, ugyanis elvág-*

² Lásd *Budapesti negyed*, XII. évfolyam, 3. szám, 2004. ősz, 24 útikönyv kivonatának antológiája 1803-tól máig. 57–75. Hevesi Lajos: BUDAPEST ÉS KÖRNYÉKE (1873). A legkorábbi útikönyv jellegű kiadványok levélformában íródtak, az európai „Grand Tour”-ról írott útikönyvek mintájára, míg a XIX. század második felében John Murray és Karl Baedeker létrehozták a modern átfogó és rendszeres útikönyv modelljét.

³ Itt kell megjegyezni, hogy John Murray Budát és Pestet belevette egy kézikönyvbe, amely már 1837-ben megjelent, majd új anyaggal bővítve 1858-ban is.

ta a torkát, és súlyosan megsérült”. Ezenfelül még a hatalmas kaszárnya is komolyan hátráltatta a Lipótváros fejlődését; a lebontására készített tervekből nem lett semmi, mert sokba került volna (legalábbis a könyv megjelenésekor). Végül 1900 körül bontották le, hogy helyébe felépüljön a banknegyed. Mintegy ellenpéldaként József nádort ünnepli a könyv, kivált az 1838-as árvíz idején végzett mentési munkában való részvételéért. A történelemről szóló fejezet a citadella lerombolásának lelkes éljenzésével ér véget, melynek első ásónya egyben legyen az utolsó is, „Magyarország ellenségeinek sírján, dessen Hauptstadt wir zurufen: Vivat, crescat, florescat”.

Heksch lépést tart a várostervezéssel – megemlíti, hogy Schulek éppen a Mária mennybemenetele templomának (azaz a Mátyás-templomnak) a felújításán dolgozik a „*Corvin Mátyás idejéből származó tervek alapján*”, és hogy díszlépcsőt terveznek a templomtól a Vízivárosba. Némi bepillantást enged a városépítéssel körüli ideológiai disputákba az, ahogy el látja a baját az új városháza Steindl-féle homlokzatának (1870–75) a Lipót utcában (ma a Váci utca déli része, 62–64.), amelyről ezt mondja: „*Bűn a gótika ellen... messzire kell utazni, hogy ilyen barokkal találkozzunk.*” Heksch ezek szerint nem tudta, hogy szegény Steindl kénytelen volt a városháza neogótikus terveit neoreneszánszra cserélni, hiszen erről állították, hogy az igazi polgári stílus, míg a gótika a feudalizmusra emlékeztetett. A helyzet iróniáját az adja, hogy Steindl Friedrich Schmidt tanítványa volt, aki a nagy bécsi Rathaus építette, gótikus stílusban, pontosan azért, mert ez emlékeztette a középkori Hollandia szabad polgárvárosaira, modellje pedig a brüsszeli városháza volt. A legtöbb mai útikönyv meg sem említi Steindl érdekes épületét – tiszteletre méltó kivétel a BLUE GUIDE BUDAPEST,⁴ ámbar a Steindl-féle ellentmondásról szóló beszámolója kissé zavaros, és éppen az ellenkezőjét állítja, mint ami történt. Török, noha ír az épületről, meglepő módon erről nem tesz említést.

Valószínűleg Baedeker gyakorlatának hatására Heksch városnéző tûrája kifogyhatatlan a templomok tekintetében (tízet említi Budán és

hatot Pesten, köztük Förster új zsinagógáját és a befejezetlen Bazilikát; szerencsére hozzáfűzi, hogy a számos külvárosi templomot nem érdemes megnézni). A világi épületek sorában ott a Redoute (Vigadó), a Ludovika, a Karlskaserne (Károly-kaszárnya), a Neugebäude, a Nemzeti Színház, a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Múzeum, valamint a fürdők és a temetők. A talán legérdekesebb fejezet az „*új, nyilvános épületekről*” szóló (1872–1882), amely elsősorban az új ipari építészettel foglalkozik (vasútállomások, hidak, Ybl városháza és a vízvezeték – de említésre kerül Ybl operája is, amely még nem volt készen). Ez a témaválasztás ismét Baedekert idézi, azt a szándékot, hogy a város infrastruktúráját is esztétikai élményként kezeljék, nem csak a művészetét és építészetét.⁵

Heksch könyve ilyenformán legalább részben a felvilágosodás európai útikönyveinek szellemében gyökerezik, amely pedig az *ars apodemica* reneszánsz hagyományát örökölte, amikor az útikönyv a társadalomkutatás korai változata is volt.⁶ Könyve a pillanatnyilag hivatalban lévő miniszterek listájával zárul, a minisztériumok címével, a bíróság, az egyetemi tanszékek címével, valamint a már hagyományosnak tekinthető közérdekű információkkal a postahivatalokról, bankokról és hasonlókról. Ez, valamint a függelék – AJÁNLOTT CÉGEK ÉS BEVÁSÁRLÓHELYEK – arra utal, hogy az útikönyv célközönsége a külföldi üzletemberek, akik Pestet, ezt a fejlődő kereskedelmi központot fölkeresték. Hartleben ezzel az alcímmel látta el sorozatát: KÉZIKÖNYVEK TURISTÁK ÉS ÜZLETI ÚTRA INDULÓK SZÁMÁRA.

Budapest-útikönyvek a XX. században

A megelőző évszázadban a legtöbb fontos modern útikönyv általában tárgyalta Magyarországot és konkrétan Budapestet, egészen a

⁵ Baedeker párizsi útikönyve például *inter alia* foglalkozott a hullaházzal, a vágóhíddal és a csatornákkal. Utóbbiért különösen lelkesedett, megjegyezte, hogy a hölgyeknek sem kell tartaniuk egy ilyen túrától, hiszen „*látogatók részben kényelmes elektromos kocsikban, részben hajókon közlekednek, tehát semmi kimerítő nincsen benne*”. (Karl Baedeker: PARIS AND ENVIRONS. 14. kiadás. Lipcse, 1900. 64.)

⁶ Erről lásd: Justin Stagl: A HISTORY OF CURIOSITY: THE THEORY OF TRAVEL 1550–1800. (Chur, 1995.)

⁴ Bob Dent: BLUE GUIDE BUDAPEST. (London, első kiadás, 1996. 96.)

kommunizmus alkonyáig. Akkor viszont annyira visszaesett a kereslet, hogy a legtöbb nyugati útikönyvkiadó számára csöppet sem volt kifizetődő útikönyvet kiadni. Az egyetlen kivétel Nyugat-Németország volt, noha még az ő legtöbb könyvük is a késő Kádár-korban jelent meg (például a Prestel Kiadó MAGYARORSZÁG című könyve 1985-ben). A DuMont külön említést érdemel, amiért szembefesült az általános trenddel, és kiadta Erika Bollweg mozgalmas BUDAPEST-jét már 1983-ban, mintegy aláhúзва a tényt, hogy Magyarország – kissé nyugodtabb belső helyzete révén – mind a kelet-, mind a nyugatnémetek körében kedvelt utazási célpont lett, gyakran az egyetlen hely, ahol a szétszakított családok találkozhattak. Ezenkívül a nyugati turistáknak szinte kizárólag csak az amerikai „súrítmények” szóltak, amelyek az egész Kelet-Európát összefogták (a Fodor-könyvek, például); ez a megközelítés szükségképpen homogenizálta a különböző országokat és kultúrájukat. Bollweg könnyed, fecséző és lényegében nosztalgikus képet fest a városról; néhány tiszteletteljes klisé telt elő a kelléktárból, és leporolta őket (például: „a Kelet Párizsa”, „a Duna gyöngye”, „a hidak királynője”). Ugyanakkor a könyv egyike ama kevés, Budapestről szóló beszámolóknak, melynek szerzője külföldi, és megtanult magyarul, ez pedig képessé tette őt arra, hogy többet meglásson, mint mások (például az idős Seress Rezsőt egy kopott pesti bárban, amint a SZOMORÚ VASÁRNAP-ot játssza).

Magyarország hatvanas-hetvenes évekbeli általános mellözöttségében figyelemre méltó kivétel egy angol útikönyv – Alan Rayall írta, s az Alvin Redman nevű kis kiadó jelentette meg 1967-ben. Ez az egyetlen olyan, általam ismert útikönyv, amely lelkes, rajongó hangnemben számol be Magyarországról, amelyet az uralgó rezsim „szája íze” szerint próbál „eladni”. Talán ezért büszkélkedik a Nemzeti Idegenforgalmi Hivatal elnökének előszavával; és kifejezett erőfeszítéssel próbál mindvégig felülkerekedni a turista lehetséges gátlásain, alig több mint egy évtizeddel az 1956-os forradalom után. A szerző – kivált a könyv lírai bevezetője alapján – alighanem az őszinte és idealista angol baloldal sátorozós-tábortüzes változatához tartozik, aki némileg romantikus képet fest az átlagos magyarokról, olyant, amelyből az ellentmondásos témák hiányoz-

nak, vagy megnyugtató lakkréteg fedi őket. Túlfűtött rajongása, miközben nem szükségképpen ragályos, bizonyos naiv bájjal bír, mint például ebben a bekezdésben: „Magyarországon a forgalomirányító rendőrök csodálatosak. Töltünk csak el egy kevés időt Budapest egyik forgalmas útkereszteződésében állva, csúcsforgalom idején. Válszínűleg két rendőr irányítja a forgalmat, tökéletes harmóniában. Ez a tökéletes harmónia engem a zenekari karmesterekre emlékeztet, miközben a balletban is határozott jártasságot mutatnak. Életemben nem láttam ilyen pazar karokat és gumibot-mozdulatokat... Mesteri, ahogy irányítják a forgalmat és a gyalogosokat, miközben ők a legbarátságosabb és legsegítőkészebb rendőrök, akikkel valaha volt szerencsém találkozni. Ne feledjük, ha fölemelik a kezüket, ez azt jelenti, hogy a velük szemben jövő és a hátuk mögött közeledő forgalomnak meg kell állnia.”⁷

Általában véve az útikönyv túlnyomórészt a gyakorlati tájékoztatásra koncentrál, s ez érthető, hiszen sok nyugati turista gondolkodóba esett, mielőtt fölvette volna a harcot a föltételezett félelmetes tömegű és karakterű bürokráciával, amely egy kommunista országba irányuló utazásnál fölmerült. A GYAKORLATI INFORMÁCIÓK 100 oldalra rúgnak a 237-ből, igen megnyugtató tónusban sok valóban hasznos információt tartalmaz, minden eshetőségre tekintettel. Ugyanakkor jócskán meg van fűszerezve a magyarok segítőkészségére utaló lelkes anekdotákkal, valamint a szolgáltatásokról szóló dicshimnuszokkal. Az útikönyvben 43 oldal szól Budapestről, s ennek mintegy a fele gyakorlati tanácsokat tartalmaz, például éttermek és gyógyfürdők listáját. Magyarország többi részének leírása 52 oldalra rúg. Tipikus, hogy Veszprémnek például három rövid bekezdés jut, amely egyáltalán nem tartalmaz kulturális információt, leszámítva egy „XII. századi templomra” és a Bakony Múzeumra („bútorzata autentikus és nagyon érdekes”) vonatkozó utalást. Esztergomról egy nyolcsoros bekezdés tudósít, halvány utalással a „nagy bazilikára” s egy még halványabban a kastélyban látható „freskókra és szobrokra”, valamint a Keresztény Múzeumban látható festményekre. Majd folytat-

⁷ Alan Ryalls: YOUR GUIDE TO HUNGARY. (London, 1967.) 36. k. Lásd még: BEVEZETŐ. 15–19. Tükrözi az egész általánoson lelkesült és kritikátlan megközelítését.

juk utunkat, és két bekezdéssel később máris Vácra érünk („nagy cementmű látható a háttérben, ahogy dél felé, Vácra tartunk, a város előtt pedig egy kemping van”). Vácra „a tér megér egy látogatást és egy fotót”. Hát nem esztétáknak íródott, annyi szent.

Ideológiai kontextusát tekintve Ryall könyvét akár Magyarországon is kiadhatták volna, és információinak forrása természetesen a helyi hivatalok voltak – mindazonáltal a szerző rajongása Magyarország iránt kétségbevonhatatlanul őszinte. A történelmére szánt tíz oldal nagyrészt kifogástalan – érdekessé azon a ponton válik, ahol az 1956-os felkelésről szóló hivatalos álláspontot teszi közzé. A „személyi kultusz” és a „szocialista rend megdöntését” jámborul kárhözhatja, akárcsak Magyarország „régibbi urait” és a „nyugati hatalmakat”, amelyek 1956-ban nyilvánvalóan azt remélték, hogy lehetőség nyílt „visszaforgatni az idő kerekét”. De szerencsére minden megoldódott a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével és a különféle három- és öt éves tervekkel. A „Magyar Népköztársaság”, mint megtudjuk, „határozott és szilárd békepolitikát folytat, hogy megvédje eredményeit, és támogatja a népek békés egymás mellett élését és együttműködését”. S ha ez netán úgy hangoznék, mint „a gazda hangja”, a szerző önként hozzáfűzi saját meglátását, miszerint: „a britek és az amerikaiak alaposan kifaggattak, vajon a Magyarországon állomásozó »szovjet csapatok hordái« befolyásolták-e ottlétemet bármi módon. Őszintén mondhatom, hogy szerte az országban tett utazásaim során sosem botlottam bele ezekbe a »szovjet hordákba«, noha olykor láttam egy-két katonát az utcán sétálni, szemmel láthatóan teljes békében a körülöttük lévő magyarokkal”. A bekezdés végén a szerző arra ösztönzi olvasóját, hogy „menjen és nézze meg a saját szemével”, milyen Magyarország. És amit talál, hasonlítsa össze az elnyomás, zsarnokság és harc fentebb vázolt történelmi múltjával, és vonja le saját következtetését. Amely – mint a szerző gondolja – általában kedvező lesz.

Ryall könyvéről általánosságban elmondható, hogy miközben kétségtelenül propagandamunka, hűségesen tükrözi azt a Magyarországi képet és diplomáciai üzenetet, amelyet a rezsim magáról látatni akart. Láthatjuk úgy is, mint megtestesülését Kádár híres váltásának; a kommunizmus kemény proklamációjától („aki nincs velünk, az ellenünk van”) a le-

fegyverző és racionálisan hangzó másik frázisig: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. És miközben nincs okunk kételkedni a szerző Magyarország és a magyarok iránti rajongásának őszinteségében, az a benyomásunk támad, hogy ugyanilyen mértékben célja volt az is, hogy ezt az üzenetet közvetítse, amelyben ugyanúgy hitt, mint maga a rezsim.

A kommunizmus bukása óta robbanásszerűen megnőtt a Magyarországról és Budapestről szóló útikönyvek száma; mind az egyedi, mind a sorozatban megjelenő publikációké (FROMMER, FODOR, BLUE GUIDE, BAEDER, DUMONT, ROUGH GUIDE, LONELY PLANET, EYEWITNESS és INSIGHT, az olasz, spanyol és francia kínálat mellett). Hosszadalmas lenne akár csak ábrázolni is a különféle sorozatok megközelítési módját; ezek többnyire közismertek, és néhány közülük (például az EYEWITNESS/Szemtanú) több nyelven is létezik. Közönségük általában jól behatárolható (a hátizsákosok többnyire a LONELY PLANET-tel vagy a ROUGH GUIDE-dal felszerelve érkeznek, az alkotószabadságos professzorok a BLUE GUIDE-dal). Manapság a kiadók marketingje (vagy annak hiánya), akárcsak az olvasók elvárásai, megpecsételték az egyedi útikönyvek sorsát: közülük csak kevés éri meg a második kiadást – ez a tény pedig csak fokozza Török András BUDAPEST. A CRITICAL GUIDE-ja sikerének jelentőségét. Talán Szerb Antal gyönyörűségei könyve, a BUDAPESTI KALAUZ MARSLAKÓK SZÁMÁRA 1935-ös megjelenése óta (új kiadását az Officina Nova jelentette meg 1991-ben) nem jelent meg ennyire egyéni útikönyv a piacon. Szerb eredetileg a *Nyugatnak* írta azt az esszét, amelyre a könyv épült, amely mulatságos és gyöngéden ironikus szerelmi vallomás Budapestről – s ebben osztozik vele Török majd’ fél évszázaddal későbbi könyve. Mindketten élnek a lokálpatrióták kiváltságával, a gúny eszközeivel; a KALAUZ a Halászbástyáról azt mondja, „giccs, de gyönyörű”, Török pedig megjegyzi, hogy a másolata, amely a Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum cukrászati kiállításán látható, „alig valamivel cukrosabb, mint az eredeti”.

A legtöbb útikönyvet kívülálló írták kívülállóknak, bármit állítanak is a kiadók a hátsó borítékra. Török könyve a ritka kivételek egyike; bennfentes írta bennfenteseknek és kívülállóknak egyaránt. Ugyanakkor – ahogy valaki egyszer Margaret Thatcherről mondta –

erejének megvannak a gyöngéi is. A szerző nyilvánvalóan a Margit hidat tartja a budapesti intellektuelek világa északi határának – egyetlen túra sem merészkedik ennél északabbra, noha van négy langyos és jellegtelenül nehézkes bekezdés a Margitszigetről, említés tétetik a Lukács fürdő falán lévő hátatáblákról, s egyik ötlet elrejtőzik a Thermal Hotel Aquincumról szóló leírásban is. De Török igazi közege a kávéház, a fürdők, az előadóterem, a meghitt kis étkezde, ahol igazi magyar konyha van, és az összes egyéb városi értelmiségi törzshely. Óbuda, annak a három városnak az egyike, amelyekből 1872–73-ban Budapest létrejött, mintha nem is létezne; akárcsak az Aquincumban látható római maradványok és környezeti-írás, melyekről viszont szerencsére hosszas leírás olvasható egy elég jó, de rosszul terjesztett kis útikönyvben, amely a kilencvenes években jelent meg.⁸ Bizonyos városrészekre persze nem terjed ki az útikönyv szerzőjének érdeklődése, míg másokra igen, amelyeket viszont a „bennfentes” kerül el nagy ívben. Ismét Karinthy írásának elmés szolipszizmusa jut eszünkbe, amikor amerikai társai a Budapest-túrán azt mondják neki, hogy ha az ember bármit beledob a Margitsziget kénes vizébe, az azonnal kővé válik: „*Nahát!* – tör ki belőle tettetett meglepetéssel –, *sosem tudtam, és háromszor nyaraltam már a szigeten!*”

Mindazonáltal azok a helyek, amelyekről Török ír, az ő szokásos csevegő modorában, bőven kárpótolnak azért, ami a könyvből kimaradt. Az én kedvencem a „*világhírű nyilvános vécéről*” szóló beszámolója a Batthyány téri metróállomáson – ez egy Vespasianus-idézzettel kezdődik („*egy kis pénz bármilyen szagot elűz*”), és egy, a privatizációra irányuló jól célzott döféssel zárul. Ez az a gondolkodásmód, a szellemesség és a társadalmi-politikai éleslátás keveréke, amely Török könyvét is annak a kultúrának jellegzetes példájává teszi, amelyet ábrázol. „*Ez a könyv* – írja az első kiadás bevezetőjében – *három különböző típusú útikönyv előnyeit próbálja egyesíteni: a Baedekerét, a kritikus és*

az alternatív útikönyvét. Nyilván nem lesz mind-egyik szempontból teljes.”⁹ Nyilván. De vajon mit jelent a „kritikai” és az „alternatív”? Ezek a jelzők szükségképpen nézőpontfüggők, ami azt jelenti, hogy a szerző személyiségének dominanciája meghatározó, ellentétben a hagyományos útikönyvek keresett személytelenségével. Maga a személytelenség valójában retorikai stílus, melynek célja, hogy a cáfolhatatlan hitelesség objektív konszenzusának benyomását keltse. Török könyve viszont alig említ tényt anélkül, hogy szubjektív véleményt vagy kommentárt ne társítana mellé. Határozottan nem Baedeker, és ez a nagy előnye.

Helyi „születésű” speciális útikönyvek

Ebbe a kategóriába rendszerint rövidebb könyvek tartoznak, melyek vagy a budapesti kultúra kisebbségi szempontjaira, vagy valamely speciális témára összpontosítanak (építészetre, vendéglátásra, vásárlásra stb.). Selleyi Anna *THE JEWISH FACE OF BUDAPEST (BUDAPEST ZSIDÓ ARCA)* című könyve természetesen a zsidó kultúra iránti érdeklődés megújulását tükrözi az 1989-es rendszerváltást követően. Ez a téma többnyire tabu volt a kommunizmus idején, amikor a hivatalos felfogás „meghaladta” az etnikai különbségeket, felülemelkedett rajtuk. Szélesebb kitekintésű (noha valójában nem útikönyvigényű, bár vannak ilyen elemei) a Komoróczy Géza szerkesztette 1999-es *JEWISH BUDAPEST: MONUMENTS, RITES, HISTORY (A ZSIDÓ BUDAPEST: EMLÉKMŰVEK, RITUSOK, TÖRTÉNELEM)*.¹⁰ Miként a szerkesztő megjegyzi, a könyv kiadása – legalábbis a címe – nem volt ellentmondás nélküli; többen állították, hogy már a „zsidó Budapest” eszméje mint olyan is történelmietlen egy ennyire asszimilálódott réteg esetében. Válaszul Komoróczy rámutatott, hogy ekkoriban számos könyv jelent meg hasonló címen, például a *ZSIDÓ RÓMA* (de említhette volna a pontosan ekkor megjelent különösen jó útikönyvet, a *ZSIDÓ PRÁGÁ-T* is), vagy a Suhrkamp által kiadott *JÜDISCHES STÄDTEBILD* című német sorozatot. „*A zsidó Budapest* – teszi hoz-

⁸ PANNONIA HUNGARIA ANTIQUA – szerkesztette Hajnóczy Gyula, Mezős Tamás, Nagy Mihály, Visy Zsolt, 41–70.; az ITINERARIUM HUNGARICUM sorozatban, Archaeolingua Alapítvány, Budapest, 1998. Ennek a remek sorozatnak az „elérhetetlensége” szomorú tükröt mutatja a magyar könyvterjesztés tekervényeinek.

⁹ Török: i. m. 6.

¹⁰ Először magyarul jelent meg A ZSIDÓ BUDAPEST címen 1995-ben (Városháza és MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest). Az angol fordítás az „Atlantic Studies on Society in Change” sorozatban jelent meg (no. 101), a CEU Press kiadásában 1999-ben.

zá – egyrészt a magyar társadalom egyik megkülönböztetett elemét jelenti, másrészt a diaszpórában megjelenő egyetemes zsidó kultúra magyar változatát.”

Valamely kultúra kiemelése egy tágabb kultúrán belül noha olykor ellentmondásos, általában mégis üdvözlendő eltávolodás a „totális” útikönyv monolitikus szemléletétől. Ez utóbbi olvasói ugyanis elkerülhetetlenül különféle tételek halmazának tekintik az adott várost (egy barokk templom itt, egy szecessziós bank amott), melyben ezek a „tételek” kiszakadnak korszak- és kulturális kontextusukból, hogy „látványossággá” legyenek. Ezt rendre elkerüli a Városháza támogatásával megjelenő kiváló sorozat (OUR BUDAPEST), melyben Budapest egyedi építészeti, környezeti, kulturális, társadalmi és vallási vetületeiről szakemberek – de nem szakbarbárok – írnak rövid útikönyveket. Az intelligens érdeklődő nézőpontja ugyanis meglehetősen eltér az igyekvő szorgalmasétól, aki szépen teljesíti az útikönyv „kötelező látóvalóinak listáját”, és persze többre is vezet. Ugyan kit nem lelkesítene Zádor Anna beszámolója imádott klasszicizmusáról, vagy a fantasztikus és önzetlen Gerle Jánosé a város százfordulós építészeti örökségéről, hosszas kitérőkkel kedvenc szecessziós építészairől? Amennyire én tudom, ez egyedi eset a hivatalosan támogatott, de szellemileg független útikönyvkiadásban.

Az OUR BUDAPEST olcsó, alig kerül többre, mint egy külföldi újság, magyarul, németül és angolul jelenik meg, és mostanában megújították: legújabb darabjai igen tetszetős illusztrációkkal (köztük archív képekkel) jelennek meg, szebb formátumban és tördeléssel. Eltekintve attól, hogy szerkesztői osztják a magyar kiadók beteges irtózását a függelékektől, név- és helymutatóktól, nehéz hibát találni bennük. Egy-egy cím ugyan kissé szokatlan (NIGHT LIGHTS, SHOPFRONTS), de alaposabban szemügyre véve kiderül, hogy összességében a város mozaikját adják ki, specifikusan és dokumentálva, ami szöges ellentéte a szervezett társasutak idegenvezetői által favorizált homogén kliséknek. Egy város, amely „valódi” és „időtálló” (hogy Barthes kritériumait említsük), szükségképpen palimpszeszt, rend és rendtelenség keveréke, ellentmondások és párhuzamok halmaza. Ezt tükrözi a sorozat azzal, hogy alkotóelemeire bontja a Budapest-imázst: külön könyv szól a római katolikus templomokról,

a protestáns templomokról és a szerbekről Pest-Budán; a lovas szobrokról szólót kiegészíti a (kommunista) szoborparkról szóló; a Dunakorzóról vagy a PARKOK ÉS ERDŐK-ről szóló kötetek ellenpontjai az IPARI MŰEMLÉKEK vagy a VÁROSI KÖZLEKEDÉS. Ami közvetve átüt a szövegekből, az Krúdy nosztalgijának vizuális kontextusa és periodizációja, Szerb Antal szokatlan és Karinthy kávéházi kultúrája; de nem kevésbé a Kosztolányi-féle rideg valóság, melyben a PÉNZPALOTÁK (ahogy a bankokkal foglalkozó füzet címe nevezi ezeket az épületeket) valójában támadásként értelmezhetők a szegénynegyedek lakói ellen. Az OUR BUDAPEST szövegei ugyanazt az infrastrukturális és kronológiai életszerűséget közvetítik, amely a város történeti és fiktív leírásaiból is árad.

Ugyanakkor a sorozat egésze a potenciális olvasónak a város afféle pot-pourri-ját kínálja – posztmodern módon a különféle narratívák és a számos, egymást átfedő leírások keverékét. A fősodorba tartozó útikönyvek – tudatosan vagy öntudatlanul követve a műfaj történelmi és irodalmi előképeit – többnyire ragaszkodnak a tanulás és szórakozás ikermegközelítéséhez. Egyrészt szállítanuk kell a világi zarándokok számára előírt előmenetelt korunk materiális kultúrájának „húsfazeka” felé; másrészt igyekvően hódolniuk kell egy olyan civilizáció előtt, amely az átlagos utazó számára többnyire kiragadott, kontextusát veszített „látóvalókban” testesül meg. A Török-féle „eredeti” útikönyv kivált ebben tud sokat: demisztifikálja és dekonstruálja a fősodorba tartozó útikönyvek hagyományában létrehozott ikonokat. Ha ezt a könyvet az OUR BUDAPEST-tel együtt használja valaki, fel fogja fedezni velük azt a Budapestet is, amelyet szeretne megismerni, nem csak azt, ami kötelező. Az igen művelt és tudásszomjival teli utazóknak is kellemes a kötelező penzumok alóli időnkénti felszabadulás, ami nekem azt a jelenetet juttatja az eszembe, amikor Prágában együtt reggeliztem a néhai Sir Ernst Gombrichkal. Felületes kávéházi fecsegésünket egy helyi művészettörténész érkezése szakította meg, aki alighogy mellénk zuhant, rögvest hosszas ditirambust kezdett zengeni egy cseh festő, Kubista kiállításáról, amelyet szerinte Gombrichnak semmiképp sem szabad elmulasztania, a professzornak feltétlenül meg kell ismernie ezt a nagy cseh mestert... Miután az öreg bölcs néhány percig

megadással hallgatta az ömlengést, fölemelte borús tekintetét félig elfogyasztott reggelijéből, és nagyon szelíden megjegyezte: „Igen, szeretném megismerni Kubistát. De nem túlságosan.”

Az OUR BUDAPEST sorozat köteteinek egyik legfőbb erénye belső hitelességük: a szerzőknek nincs más kötelességük, mint a város külföldre tekintéséről informálni az olvasókat – nem kell eladniuk a turistalátványosságok szokásos étlapját. A hitelesség persze ambivalens fogalom, amely hatalmas tudományos irodalmat hívott életre. Dean MacCannell egy nagy hatású munkájában a turistalátványosságokat a „primitív népek vallási szimbolizmusához” hasonlítja. A városnézést modern, kvázi-vallásos rituálénak tartja, ez a meglátás pedig újra felidézi azt a szakrális elemet, amely az első fennmaradt európai útikönyvet, a görög Pauszaniás Hadrianus császár korabeli (II. század) munkáját is jellemzi.¹¹ MacCannell továbbá föl-hívja a figyelmet arra is, hogy „a turizmus retorikája telis-tele van a hitelesség fontosságának manifestációjával: ez egy tipikus helyi épület, ez az a hely, ahol a vezér elesett... ez az igazi töviskorona eredeti darabja”.¹² Pauszaniás pontosan így járta végig Görögországot, hogy megtalálja azokat a szentélyeket, amelyek rituáléja eleve-nen őrizte a görög identitást a római megszállás alatt. Lehetséges olyan Magyarország- és Budapest-túra, amely összeszövi a magyar *lieux de mémoire*-t a magyar identitás komplex fogalmának kereteivel.

Voltaképpen minden útikönyv ezt teszi – tudatosan vagy öntudatlanul. A Mátyás-templom, a Hősök tere, a Parlament, a Szent Jobb és a magyar korona emez identitás legkézenfekvőbb látványpontja, noha a Magyar Nemzeti Galéria, a Gül Baba türbéje, a kálvinista templom, a Mátyás-pince, a sokat siratott New York kávéház, a Szabadság-szobor és a Szoborpark is szólam vagy ellenpont lehet a főtémához képest. A magyar identitás nem monolitikus, de sokszálú, olykor ellentmondásos, alkalmanként kifejezetten skizofrén. És összes eleme föllelhető a Janus-arcú Budapesten, melynek önmagának is megvan a maga diszk-

rét identitása vagy „szelleme”, noha vita folyik akörül, miben is áll ez, és hol is leledzik. Az útikönyvek mindazonáltal vizuális megnyilvánulásait keresik folyamatosan.

Az „autentikus” élmény megalkotása és eladása

Egy lengyel tudós számba vette a „turizmus vezérelt” kíváncsiság kielégítésének veszélyeit és következményeit, ha és amennyiben annak tárgyait pusztá spektákulummá fokozzák le: „A vizuális imáznak számos értéke van, melyeket okosan hasznosítani, értékesíteni lehet; de az emlékezet és a vizuális érzékenység elkoptatásával, még ha az érzékek jóllaknak is a formával és a mozgással, homály borul a fogalom mélyebb jelentésére, amely több időt és szellemi erőfeszítést igényel. Fontosabbá válik a látás és a tapasztalás, mint a megértés. A kommunikáció mind könnyebbé válása és a tartalom és hely hitelességének kultusza, amely különösen a nyugati kultúrákra jellemző (és a szentek ereklyéinek kultuszából ered), megteremt a »kézzelfogható« élmény iránti szükségletet. Ez pedig a tömeges »kulturális« turizmus robbanásszerű növekedéséhez vezetett, amely felszínes, sietős és szellemi föl-készülés nélküli.”¹³

Az ilyen hajthatatlan és sarkos észrevételek, mint a lengyelországi köztéri emlékművek fő felelőséé, nem arra valók, hogy megkedveltes-sék az illetőt a túraszervezőkkel (még kevés-bé a DVD-gyártókkal); de azt a széles körű ér-zést reprezentálják, hogy a modern turizmus – még ha a nemzeti gazdaságok segítségére siet is – az autentikus kultúrák halálát sietteti; nemcsak tárgyai kifosztásához vezet, de meg-hamisítja a vásárlói várakozást is. A tudás és megértés fölhalmozása helyett (így szól a vád) a turizmus manapság előre csomagolt „pót-lék”-élményt kínál, amelyet piacképes ikonok-ból és kétes „örökség”-fogalomból fabrikált

¹¹ Dean MacCannell: THE TOURIST: A NEW THEORY OF THE LEISURE CLASS. (New York, 1976. 2.)

¹² MacCannell: i. m. 6.

¹³ Ezek a gondolatmenetek Andrzej Tomaszewski professzor előadásában szerepelnek, amelyet a MÉMOIRE ET CITOYENNETÉ című Európa Tanács-konferencián tartottak Delhiben 1998. szeptember 26-án, valamint elhangzott a Krakkói Nemzetközi Kulturális Központban tartott ÖRÖKSÉG ÉS TURIZMUS című konferencián is (1998. szeptember 17–20.). Megjelent a Krakkói Nemzetközi Kulturális Központ Jegyzőkönyvei 1997. június–1998. decemberi számában. Éves periodika, No. 7. Krakkó, 1998. 23.

össze. És valóban: a turizmus meglehetősen homályos fogalma ma mindent átölel: a gondolkodó egyén ismeretgyarapításának felvilágosult kísérletétől a szexturizmus legmélyebb bugyraiig, beleértve a leggazdagabb országokból jövő turisták elkésértően szegény országokban véghezvitt ökológiai pusztításait is.

Az útikönyvíró valahol a két véglet közt áll – legjobb esetben liberális szellem, aki új kulturális perspektívákra nyitja rá olvasói szemét; legrosszabb esetben igénytelen és szellemtelen fogaskereke egy iparnak, amelyet így jellemeznek: „a szórakozás és pénz nevében kifosztja a kultúrákat... megsemmisíti egyéniségüket... a kereskedelem kapzsi paródiája”.¹⁴ A modern útikönyvekben érzékelhető a feszültség a látnivalók normatív megközelítése – amit korábban a legfontosabb látványosságok elé tett „csillagokkal” jelöltek (egy John Murray- vagy Karl Baedeker-könyvben) – és a posztmodern, nem normatív, „ahogy esik, úgy puffan”-szerű megközelítés között. E második típus végeletes példáját illusztrálja MacCannell megjegyzése, miszerint „...potenciálisan bármi vonzó. Mindössze egy emberre vár, aki veszi a fáradságot, és úgy mutatja meg egy másik embernek, mint valami fontos, megnézésre érdemes látnivalót”.¹⁵ Valójában persze az útikönyvírók (legalábbis azok, akik tájékoztatlan tömegeknek dolgoznak) nem engedhetik meg maguknak, hogy szem elől téveszessék a „kodifikált” látnivalók sorát, nem térhetnek le a hallgatólágyan elfogadott látványosságok ökörcsapásáról, hiszen olvasóik elsősorban ezt várják tőlük. Többszörre kompromisszum születik; a BLUE GUIDES például az utolsó évtizedben elhagyta a csillagrendszert, nyilván úgy érezték, hogy ez lekezelő bánásmód az olvasókkal. A másik oldalon viszont a tömegturizmus útikönyvei „ezt látni kell”-felsorolásokat, „a legfontosabb tíz látványosság”-felsorolásokat közölnek egy-egy városról, vagy más, hasonló formulával könnyítik meg olvasóik dolgát.

Vajon Budapest és az útikönyvei hogyan boldogulnak ebben a telhetetlen és mohó környezetben, és vajon a „hitelesség”, autenticitás mi-féle normáit kell számon kérni rajtuk? Ahhoz, hogy válaszoljunk erre a kérdésre, „helyből” el kell fogadnunk, hogy „a hely és hitelesség kultusza” nagyon széles sávban interpretálható, a száraz és tudományos megközelítéstől egészen a szubjektív és szokatlanig. Például Török András, amikor THE BUDAPEST OF THE IMAGINATION című könyvében a „hely szelleméről” ír, egy építészírót idéz, aki szerint, „Budapest városának szelleme 1960-ra a történelmi budai Várnegyedbe vonult vissza”. Akkoriban igaza is volt, mondja Török, „de a város szelleme úgy viszonyul a turistákhoz, mint ördög a szenteltvízhez: menekül tőle... Tehát a hatvanas években... a Gozdsu udvarba [VII. kerület, Király utca] menekült, ahol száz évvel korábban tíz lakosból hét zsidó volt. De gyorsan nyilvánvaló lett, hogy a hongkongi üzletemberek terve – hogy kereskedelmi központot építsenek ezen a telken – ismét menekülésre késztetné a szellemet”. (Hozzá kell tenni, hogy az üzletemberek állítólagos szándéka szerint itt egy új promenáda jött volna létre, hozzá egy új közösség az ő sajátos stílusjegyeivel, ekként a helynek új szelleme született volna.) Ennek az olvasatnak az alapján „Budapest szelleme” konzervatív, a túléléséhez a megismerés, nosztalgia, folyamatosság és nyugalom keverékére van szükség. Török úgy írja le, mint olyan valamit, melynek identitását az határozza meg, hogy mi elől kell menekülnie. „Marad-e még hely, ahová mehet?”, kérdi egy délibábot kergető ember keserűségével.¹⁶

¹⁴ Michael Bywater: MILLENNIAL BESTIARY: THINGS WE COULD HAVE DONE WITHOUT IN THE PAST 1000 YEARS. 12. TOURISM. *The Observer*, 1999. április 18. 14.

¹⁵ MacCannell: i. m. Második kiadás. (N. Y., 1999.) 192.

¹⁶ *Matrix* 34. szám, 1991. nyári szám. 64–65. A folyóirat e számának teljes egésze a THE BUDAPEST OF IMAGINATION, szerkesztette Linda Leith; 100, St-Anne-de-Bellevue, Quebec H9X 3 L4, Canada. Érdekes, hogy Török a Budapest-útikönyvének harmadik, átdolgozott kiadásában, amely hét évvel később jelent meg, nem mondja el ezt a Gozdsu udvarról (BUDAPEST: A CRITICAL GUIDE. Corvina, 1998. 169–170.), csak megjegyzi, hogy „a terület a korábbi zsidónegyed központja, és megőrzött valamit annak atmoszférájából”. Az ellentmondásra mutat rá remek cikkében Szegő György a *The New Hungarian Quarterly*-ben. (45. évfolyam, 176. szám, 2004. tél – THE GOZDSU COURT IN THE JEWISH TRIANGLE, 108–116.)

A válasz: valószínűleg nem. A mi korunk már nem megfelelő terep annak a „helyszellemnek”, amelyet olyan késő romantikus írók ünnepeltek, mint Lawrence Durrell vagy Henry Miller, már csak azért sem, mert a „hiteles” hely azonnal hiteltelenné válik, mihelyt a legnagyobb példányszámú útikönyvek fölhívják rá a figyelmet. Éppen úgy, ahogy a tévéreklámok is gyakran jobbak és vonzóbbak, mint azok a termékek, amelyeket reklámoznak, a „helyettes” élmények, amelyeket szakszerűen csomagolnak és dobnak piacra, a vásárlót azal kecsegtetik, hogy gyorsan hozzáférhető és látványosan kielégítő. Ami Magyarországot illeti, a föltételezett „hitelesség” egyes elemeit – a cigányzenétől a pusztai betyárokig – az a veszély fenyegeti, hogy az amerikai rezervátumok lakóinak sorsára jutnak; a legrosszabb esetben ezek az emberek szerepjátására kényszerülnek, ami leginkább lealacsonyítja azt a kultúrát, amelyet pedig megőrizni és fönntartani akar. Míg az indiánok és a bennszülöttek visszavonulnak vagy erőszakkal visszakényszerítetnek a kulturális gettókba, a közép-európai nemzeti kultúrák látványos, népi aspektusait sztereotípiák piacképes együtteseként kínálják a turistacsoportoknak. Már a szocializmus idején is ezt tették. A nagyvárosokban viszont egy ettől kissé eltérő folyamat zajlik. A vidék naiv „népi” világának helyét a „helyettes” kifinomultság veszi át: „a bennfentesek útikönyve” annyira elterjedt, hogy már mindannyian „bennfentesek” vagyunk, ha egyszer magunkba szívtuk ravasz útikönyvünk fura prózáját.

A hitelesség kérdését bonyolítja az útikönyvírók növekvő felelőssége, hogy elkerüljék az etnikai vagy vallási érzékenységek fölösleges vadját. Ebben a világias korban (legalábbis ha Nyugat-Európáról beszélünk) némiképp ironikus, ha a tömeges fogyasztásra szánt szövegek egyre nagyobb tisztelettel kezelik a különféle vallásos tárgyakat, nem azért, mert annyira tiszteletet érdemlők, hanem mert követőik annyira hisznek bennük – bizonyos esetekben megtorlással fenyegetőznek, ha a tisztelet nem látható eléggé. A helyzet Budapesten nyilvánvalóan nem ez, de érdekes látni, hogyan kezelik az útikönyvek mostanában a Szent Jobbot; különösen, ha arra gondolunk, hogy a közép-korban a relikviák és a hozzájuk kötődő búcsúk a zarándokok számára készült útikönyvek legfőbb elemei voltak. Mint turistalátványossá-

gok, a relikviák a legmaradandóbb elemek a IV. századtól napjainkig, még akkor is, ha a mai tudós cicerone az ő világi elméjével némi zavarodottságot érez.

A kortárs útikönyvszerzőnek némi nehézségbe ütközik eltalálni a megfelelő hangnemet az ünnepelt Szent Jobbal kapcsolatban. A legbiztonságosabb taktika, amely sem a hívőket, sem a patriótákat nem sérti, ha kommentár nélkül idézi a különféle állításokat; ilyenkor kézre állnak az olyan formulák, mint az „*úgy hiszik*” (BLUE GUIDE), „*úgy mondják*” (INSIGHT GUIDE) vagy „*állítólag*” (PRESTEL). Viszont a TIMEOUT útikönyv, föltehetően laza és fiatal olvasótáborára gondolva, tiszteletlenebb, mint a legtöbb társa: „*Szent István mumifikált ökle egy Máttyás-templom alakú díszdobozban fekszik... Ha egy húszast dobnak a nyílásba, megvilágosodik ez a rémes relikvia.*”¹⁷ Az EYEWITNESS GUIDE hasonlóan tónusban ír a Szent Jobbról: „*a legbizarrabb ereklye egész Magyarországon*”. Talán azért, hogy elkerüljék a relikvia eredetisége kommentálásának veszélyeit, az útikönyvszerzőket legkivált a megvilágító apparátus látszik érdekelní. Frank Strzyzewski elmondja olvasóinak, hogy dobjanak húsz forintot a dobozba, és ezért 118 másodperc fényárt kapnak. Török azt írja, hogy „*dobjon egy húszast a nyílásba, és a relikvia fénybe borul. Ha nem rögtön, az ór megkocogtatja a dobozt, és ime, tényleg*”. Az INSIGHT GUIDE szinte az egyetlen, amely közvetlenül kétségbe vonja a Szent Jobb eredetiségét, szárazon megjegyve, hogy ugyan „*állítólag Szent István jobb keze, de valószínűleg a XIV. vagy még inkább a XV. századból származik*”.

Az útikönyvek hallgatólagosan arra a pragmatikus álláspontra helyezkedtek, hogy a relikvia eredetisége nem kérdés; az számít, hogy sok ember hitt vagy még mindig hisz benne. Ez teszi turistalátványossággá; ez lehet szent azoknak, akik így akarják, a többieknek egyszerűen érdekesség. Tágabb értelemben, ahogy MacCannell és mások is rámutattak, minden „látvány” – az emlékműre, épületek, panorámák és ereklyék – részévé válik a turistarituálé, és ebben az értelemben mind szakrális. Ez teszi őket emblematikussá egy adott kultúrában; az, hogy birtokolják azt, amit Walter Benjamin aurának nevezett, de ugyanez (mint a turizmus kritikusai állítják) elválasztja őket

¹⁷ TIMEOUT BUDAPEST GUIDE, több szerző, Penguin Books, London, 1996. 46.

az adott kultúra „valódi természetétől”. Hitelességüket nem az határozza meg, amik, hanem az, ahogy használják őket. Alighanem ez fáj a már idézett Tomaszewski professzornak, hogy inkább a turisztikai „rátét” látszik az „aurán”, mint a lényeg.

Turizmus és a látnívalók kisajátítása

Mindazonáltal, noha Tomaszewski vagy Török panaszai nem új keletűek, és könnyű egyetérteni velük, valószínűleg éppoly óvatosnak kell lennünk a turizmusellenes klisékkel, mint magának a turizmusnak a kliséivel. Érdekes, hogy a turizmus kárhóztatása egyként jellemzi a reakciós írókat és azokat, akik magukat épp az ellenkező oldalhoz sorolják – például Roland Barthes-ot. A GUIDE BLEU-ről írott híres kritikájában azt állítja, hogy a sorozat „főlölegesnek tart minden elemző leírását; a magyarázatot éppúgy elveti, mint a jelenség ismertetését; egyetlen olyan kérdésre sem ad választ, amely felülül a modern utazóban, amikor egy valódi és időtálló tájon halad keresztül. A műemlékek egyedüli kiemelése megfosztja a vidéket és lakóit realitásuktól...”.¹⁸ Ez az ellenvetés ironikusan fejtetőre áll Thomas Pynchon V. című regényében, melyben egy „anarchista beütésű” pincér keserű gúnnyal figyel egy turistavendégét. Elképzeli, amint az azt az illúziót táplálja, hogy a város kínál neki bármit az útikönyvlistán kívül: a világítótornyot, amely már csak az emlékezetben létezik (Alexandriában vagyunk), a „látványos vagy arctalan” arabokat, emlékműveket, sírokat, modern szállodákat.¹⁹ Az anarchista pincér számára a „valóság”, amely elől Barthes panaszai szerint a GUIDE BLEU kitér, nem több, mint egy egzisztencialista fekete lyuk. Mindazonáltal Pynchon még tárgyai felől szemléli a turizmust, míg a reakciósok panaszai szinte mindig a felsőbbrendű „utazók” (azaz önmaguk) szempontjából indulnak ki, akik sznobisztikusan szembe fordulnak a tömegturizmussal. Ahogy Hans Magnus Enzensberger szikáran megállapítja: „A luxus, amit gondolkodás nélkül kisajátítanak, bűnnek minősül, ha a tömeg is magáévá teszi.”²⁰

A „kisajátít” ige a turizmus középponti paradoxonához lendít bennünket, amelyet az útikönyvek is alkalmaznak a látnívalók válogatásában és leírásában. Számos tudós fölhívta a figyelmet arra a módra, ahogy a turizmus „kisajátítja” tárgyait, a kulturális imperializmus e tetteire, de arra is, hogy egyszersmind virtuális világpárhuzamot alkot azzal a társadalommal, melynek kultúráját „kisajátítja”. Hogy ismét Enzensbergert idézzük: „*ma a látnívalók iránti kereslet meghaladja a kínálatot*”,²¹ aminek elkerülhetetlen eredménye, hogy új látnívalókat kell létrehozni; feltalálni vagy átalakítani olyan tárgyakat, melyeknek van ugyan valamilyen elsődleges funkciójuk, de használhatók turista látványosságként is. A látnívalók megsokszorozásának e második módszere oly régi, akár a turizmus maga – az embernek eszébe jut például a párizsi hullaház: a XIX. században háttorzongató látványosságként szerepelt, még a viszonylag komoly John Murray kézikönyveiben is, melyek szerkesztői azért figyelmesen distanciálták magukat a morbid és vulgáris furcsaságtól, amely azonban kétségtelenül látogatásra készítette a legtöbb olvasót. („*A fájdalmas helyszín – szípong Baedeker – sok nézőt vonz, főként az alacsonyabb osztályokból.*”) A másik megoldás, az új turistalátványosságok „feltalálása” gyakran ellentmondásos „örökségkiállítás” eredményez, tipikusan a „téma-parkot”. A fizikai relikvia nem enged utat a „tápasztalásnak”, viszont gyakran elszakad attól a (feltételezett) történelmi realitástól, amelyet mímel. A budapesti Szoborpark merész kísérlet arra, hogy miként lehet ezzel a problémával integritásunkat megőrizve szembesülni – ideológiai „téma-park”, de azért mégsem a „kommunizmus Disneylandje”, annak ellenére, hogy a büfében giccses-vicces dolgokat – például Molotov-koktél – árulnak, amire az útikönyvek elkerülhetetlenül fölhívják a figyelmet.

Ezzel ellentétben a budavári viaszfigura-kiállítás, a történelmi panoptikum (Budavári Labirintus) azt a gyakorlatot űzi, mely a szenzációnak megátalkodottan elsőbbséget biztosít a tudással szemben. Ez persze a kortárs útikönyvíróknál is így van – nagyon kevés olyan tárgyilagos szerző akad köztük, mint Frank Strzyzewski, aki a REISE KNOW-HOW-sorozatban

¹⁸ Roland Barthes: AZ ÚTIKALAUZ. In: MITOLÓGIÁK. Európa, 1983. 108. Ádám Péter fordítása.

¹⁹ Thomas Pynchon: V. (London, 1995.) Lásd *inter alia* 408–409.

²⁰ Hans Magnus Enzensberger: A THEORY OF TOURISM. *New German Critique*, 68. szám. Különkiadás az irodalomról. (Tavaszy-nyár, 1996.) 121.

²¹ Enzensberger: i. m. 127. és 130.

annyival intézi el az egészet: „*az egész nem más, mint turistacsalogatás*”.²² Ebből kitűnik: elvárja olvasóitól, hogy megértsék, ő nem ilyen turistáknak írja a könyvét. A népszerű útikönyvek közül Frommeré még keményebb („*érdektelen, giccses kiállítás Magyarország korai történelmének »legendáiról«*”).²³ Jellemző, hogy Török András hosszas magyarázatokkal szolgál, amelyek sokkal érdekesebbek, mint a lehangoló labirintus, és elvezetnek abba a „valóságba”, melynek hiányáról Barthes panaszkodik. Elmeséli, hogy a viaszmuzeum magánkezdeményezésből született, melynek óriási bankkölcsönre volt szüksége, ezért magasabb a belépődíj, mint az állami múzeumokban; hogy a látogatók eltévedhetnek a barlangokban (ezért a kötelező vezetett túrák); és hogy a páratartalom 90%, ezért a figurák ruhája képlékennyé válik. És azt is, hogy egy postás rendszeresen lejött a barlangokba, hogy kézbesítse a leveleket azoknak, akik idemenekültek a II. világháború idején.²⁴ Miután ő ezt közzétette, a labirintus kiszélesítette programját: a panoptikum kiadványai *inter alia* „*Európa legismertebb autentikus barlangfestszeméyeit*” ígérték a közönségnek, valamint „*éjszakai útkereső túrát azoknak, akik nem félnek önmaguktól*”, továbbá egy „*civilizációnk sorsa*” című kiállítást, mely negyvenmillió éves fossziliákra épül. Ezek a kihagyható szenzációk mind aláhúzzák Török száraz kommentárját a labirintus központi kiállításáról, amely a magyar történelemtől szól, s amelyről ezt írja: „*semmi nincs benne az újabb és kevésbé dicsőséges időkről*”.

Az ideológia és az útikönyv

Az egyik leginkább gondolatébresztő, viszonylag újonnan létrehozott látványosság a már említett nagytérenyi Szoborpark. A posztkommunista országokban egyedülálló módon a városatyák úgy döntöttek, hogy kiállítják Budapest már nemkívánatos szocialista realista emlékműveit, mintegy annak szimbólumaként

is, hogy mekkora a demokrácia teherbírása a kényelmetlen múlt elviselésében, ellentétben a totalitárius rezsim kiirtási-eltüntetési szándékával. Ahogy az építész (Eleőd Ákos) mondta: „*Ez a park a diktatúráról szól, és amint lehetségessé válik annak a diktatúrának a kifejezése, ábrázolása, bemutatása, abban a pillanatban a park már a demokráciáról is elmond valamit!*”²⁵

Ebben a megjegyzésben van valami finomság, amelynek közvetítésével az útikönyv, úgy tűnik, nehezen birkózik meg. Annak ellenére, hogy a Szoborpark az egyik legérdekesebb (és legkényesebb) példája annak, hogy egy győztes ideológia hogyan jelenít meg egy legyőzött ideológiát, számos útikönyv (BAEDEKER, 2000-es kiadás, REISE KNOW-HOW, 1998-as kiadás és mások) meg sem említi. A politikára érzékenyebb könyvek, különösen amelyek fiatalabb olvasóknak íródnak, fölismerni látszanak, hogy jelentőséggel bír, de hogy mi is az, abban már zavarosak („*valóban döbbenetes élmény*”, írja a LONELY PLANET; „*egyike Európa egyedülálló múzeumainak*”, jelenti ki a TIMEOUT). A nemrég megjelent BUDAPEST BRADT CITY GUIDE (2004), a kis útikönyvsorozatok közül az egyik legügyesebb, egy egész oldalt szentel a parknak, de úgy tűnik, némiképp félreérti a kiállítás geneziséjét: „*Amikor a kommunizmus összeomlott, ez nem emlékműnek készült; ellenkezőleg: ez volt a szocializmus jelképeinek lerakóhelye; jelentéktelen terület, 15 kilométerre a város központjától, mintegy szimbolizálva, hogy az ország lezárja ezt a korszakot.*” A „*lerakóhely*” kifejezés behatol a TIMEOUT leírásába is, míg egyébként kiadványok a „*sírhely*” asszociációival játszanak.

Bob Dent kútúró BLUE GUIDE-jára marad a park eredetének és tartalmának részletes és megfontolt leírása. Még fontosabb, hogy szenvedélymentesen hívja föl a figyelmet azokra az ellentmondásokra, hogy az egyik emlékmű a Franco ellen harcoló Nemzetközi Brigádok magyar tagjaira, egy másik pedig azokra az önkéntesekre emlékeztet, akik a visszavonuló németek ellen harcoltak 1944–45-ben. Ez utóbbi fölingerli a *Budapest Week INSIDER'S HUNGARY* szerzőjét, aki ennek az emlékműnek a parkban való szerepeltetését „*nemcsak olcsónak, de egyenesen sértőnek*” tartja. A megjegyzés neural-

²² Frank Stuzzewski: BUDAPEST UND UMGEBUNG. Reise Know-How Verlag Peter Rump GmbH, Bielefeld/Brackwede. Második, javított kiadás, 1998. 223.

²³ FROMMER'S BUDAPEST AND THE BEST OF HUNGARY. Második kiadás. New York, 1998. 139.

²⁴ András Török: BUDAPEST, A CRITICAL GUIDE. Harmadik kiadás, 1998. Corvina. 63.

²⁵ Idézi: BOFOS GÉZA: SZOBORPARK – A MI BUDAPESTÜNK útikönyvsorozat. Budapest, 2002. 6.

gikus pontot érint; valamint érzékelteti annak a nehézségét, hogy a szöveg a tudatlannal is megértesse azt a komplex harcot, amely a hivatalos ikonológiában kifejeződvén a nemzet lelkéért folyik. A látogatónak a Boros Géza által írt és a Városháza kiadásában 2002-ben megjelentetett füzetéhez kell fordulnia, ha jobban meg akarja érteni, miért kerültek ide ezek az emlékművek – akár egyetért a döntéssel, akár nem. Közelebb visz a lényeghez Dent eszes megjegyzése, miszerint a park negyven szobrának többsége „*a hatvanas, hetvenes, sőt a nyolcvanas években, a Kádár-kor liberális szakaszában készült*”. (Például a spanyol polgárháborúban harcoló magyarok emlékművét 1970-ben állították föl.)

Eltekintve az olyan nyilvánvaló történelmi ferdítésektől, mint Steinmetz és Osztapenko kapitány legendás mártírhalála (amelynek valódi körülményei a rendszer ideológusainak minden erőfeszítése ellenére bizonyos ismertségre tettek szert), a kommunista rezsim az antináci és antifasiszta harc igazi mártírjait is mindenáron monopolizálni kívánta. A történelem kommunista kisajátítására adott tudatos viszonzálasz rejlik a Szoborpark néhány ellentmondásos válasza mögött. Ezt nemigen lehet megérteni az útikönyvekből, amelyek pusztán „lerakóhelyről” és „sírokról” beszélnek, és szemmel láthatóan nem ragadják meg a mártíromság kommunista instrumentalizációjának mértékét. A látogató legjobban Boros útikönyvéből érti meg, mi történt, melyben elolvashatja, hogy Makrisz Agamemnonnak a Nemzetközi Brigádokban harcoló magyarokról készült emlékművét 1993-ban távolították el a városból, és tették a helyére a szovjet munkatáborok magyar áldozatainak emlékművét. Fölbecsülhetetlen érték, hogy Boros összefoglalja néhány szobornak a parkban való elhelyezéséről folytatott eszmecsereket, valamint rávilágít az egész projekt mögött húzódó gondolkodásmódra, különös tekintettel az építés elképzelésére a (még be nem fejezett) egészről.

A vértanúság kizsákmányolása a tömegmanipuláció politikai és ideológiai eszköze, melynek számos kontextusa van, Krisztus keresztre feszítésétől a mai iraki és palesztin öngyilkos merénylőkig. A hatalom, amely emlékművet állít a „hősöknek” és a „mártíroknak”, természetesen elvárja, hogy ezeket a műveket „névértéken” fogadják; az útikönyvek pedig hagyó-

mányosan hajlanak az engedelmességre (például tartózkodnak az ironikus kommentároktól, amikor tiszteletudóan felsorolják a Közép-Európában föllelhető szovjet „felszabadítási emlékműveket”). A vitatott emlékművek emelése és ledöntése visszatérő jelenség Budapest viharos történelmében, és van köztük néhány ünnepelet (és hírhedt) példa. Itt van például Hentzi tábornok neogótikus emlékműve, amelyet Ferenc József állíttatott föl az abszolutizmus korában Budán, a Szent György téren. (Hentzi 1848-ban az osztrák helyőrség parancsnoka volt, aki Buda ostrománál esett el, így a Habsburg uralom mártírja lett.) Az emlékmű a Habsburg legitimációt volt hivatva hangsúlyozni – így a lehető legnagyobb erkölcsi támadást jelentette azoknak a magyaroknak a szemében, akik az 1848-as forradalmat törvényesnek tudták. Az 1899-es lebontása hosszú ideológiai harc eredménye volt, szimbolikus jelentőséggel bírt; kísérletet tett arra, hogy egy köztéren a megszállt Magyarország imázsát az egyenrangú partner-Magyarországgal helyettesítsék. (Csak mellékesen: egyetlen újabb útikönyvben – még Törökében sem – említi Hentzit.)

Jobban idevágó példa Görgey tábornok lovas szobra; Görgey, aki máig fontos törésvonal megtestesítője a magyar társadalomban és történettudományban. Ifjabb Vastagh György lovas szobrát 1935-ben, a Horthy-korszakban állították föl. Buda ostroma idején, 1945-ben bombatalálalát érte, majd a kommunisták beolvastották – a bronzot alighanem Sztálin szobrához használták föl 1951-ben. A hivatalos sztálinista kutatás a Kossuth-vonalat erősítette Görgeyvel kapcsolatban, aki ilyenformán ismét *persona non grata* lett, és kiretusálták a nemzeti panteonból. A kommunizmus bukása után Vastagh szobrának másolatát állították föl (1998-ban) a Korona kávéházzal szembeni bástyán, a Várhegyen. Alighanem a magyar történelem és társadalom rendkívül izgalmas kérdéseivel lehetne foglalkozni egy erről a szoborról, illetve tárgyának rendkívüli sorsáról folytatott diskurzus során, viszont az útikönyveket hiába forgatjuk az emlékművet vagy a személyt keresve. Az útikönyvkinálat ilyen hiányai – mi az, ami *nem* elégséges a látnivalók kánonába való bekerüléshez – fakadhatnak nemtörődomségből, a korszellemből vagy nyilvánvaló propagandisztikus okból (ebben az eset-

ben valószínűleg nemtörődomségből). Csak a Prohászka László által írott LOVASSZOBROK című kötet (az OUR BUDAPEST sorozat 1997-es darabja) ad teljes körű beszámolót a Görgey-émlékműről, érdekes esztétikai kommentárral – de ez a sorozat Magyarországon kívül nem kapható.

Suppressio veri

A kortárs útikönyvírók természetesen gyakran találják szembe magukat nehéz etikai döntésekkel, amikor elnyomó országokról írnak – ez a probléma áll Roland Barthes támadásának középpontjában, amikor azt a nyájasságot kárhoztatja, amellyel a GUIDE BLEU egyszerűen említés nélkül hagyta Franco tábornok Spanyolországának politikai realitáit. A Budapestről és Magyarországról a kommunizmus idején kiadott útikönyvek gyakran elég jók, ami az előírasságot illeti, de nem meglepő módon minden „érzékenynek” tartott aspektust messziről kerülnek. Mindazonáltal határozottan sokkal jobbakként, mint az Intourist-féle kiadványok, amelyeket WHY COME TO SLAKA? (MIÉRT UTAZZUNK SLAKÁBA?) (1986) című burleszkjében Malcolm Bradbury oly fantasztikusan szatirizált. A turistabrosúrák roncsolt angol nyelvét szellemesen parodizálja, a Slaka Népköztársaságról szóló útikönyv az ilyen típusú munkák karikatúrája, még az igazságot véletlenül leleplező nyelvbotlások is benne vannak. Például a Slaka „eredményeiről és politikai rendszeréről” szóló fejezetben, melyet nagyvonalúan maga a kulturális miniszter írt, ünnepli a „szülőföld nemzeti gyűlekezetét”, amelyben „minden csoport képviselve van: az állambiztonsági bizottság, a miniszterek tanácsa, katonai vezetőink és még választott képviselők is. Ők adnak tanácsot a Legfelsőbb Tanácsnak (Politbüro), amely a megvalósításról határoz”. Az oldalt, amelyen ez a hasznos szöveg szerepel, jellegzetes, kopott, fekete-fehér fotó illusztrálja, melyen egy magyar „csikós” hajtja vadlovaikat egy villanyoszlop felé. A képalírás szerint: „Slakai pásztor hajtja nyáját a jövőbe.”

Ez a szöveg alaposan eltúlzott paródiája a Kádár-rezsim alatt a külföldiek számára írott útikönyveknek, a diktatúra árnya rávetül azért a történelmi fejezetre, például a Corvina 1967-ben kiadott, Budapestről szóló német útikönyvében. Utolsó három bekezdése az 1947-től a kiadásig terjedő időszakot úgy mutatja be, mint az ötéves tervek, a prosperitás és haladás

diadalát, ami persze annak köszönhető, hogy „a nép” uralkodik az élet minden területén. 1956-ról ezt írja: „A főváros vezető szerepe az ország életében szolgál magyarázattal arra, hogy 1956 őszén az ellenforradalom a néphatalom elleni legélesebb támadását éppen Budapesten kezdte el.” Ez kitűnő példa a kormányzati mellébeszélésre, amelyet olyan oximoronok jellemeznek, mint a „szocialista legalitás”, de sokkal inkább tettetett bagatellizálásról tanúskodik, semmint egyértelmű hazugságról, amely akkoriban erős divat volt a Szovjetunióban vagy a maoista Kínában. A város turisztatérképeit – leszámítva az alkalmi tiszteletteljes kalapemelést, mint amilyen a „Georgi Dimitrov, a bolgár és európai munkásmozgalom hőse”, vagy Tolbuhin marsall – inkább a látóvalók száraz felsorolása és határozott prózaiság jellemezte, mint a nyomuló propaganda. Mindazonáltal még a Corvina-útikönyv viszonylag visszafogott dicsekvésében is („A ragyogó kirakatok már nemcsak a központi városrészeket élénkítik, hanem a külső kerületeket is”) Bradbury paródiájának tompa visszhangját halljuk: „A fejlett víztorma-ípar a mezőgazdasági szervezés csodája. Nukleáris technológiánk a készleteire büszke, és RMBK Kijev-típusú reaktorunk, az ő fantasztikus kisugárzásával az egész nép felvillanyozására alkalmas.”

A legnagyobb útikönyvkiadók nagy ívben elkerülték a kommunista országokat 1989 előtt, nem is annyira etikai alapon, inkább azért, mert felismerték, hogy nem sok nyugati akart odamenni. Ez persze átengedte a teret a szelíd helyi kiadóknak, amelyek olykor idegen nyelven is adtak ki könyvet. Eugene Fodoré (aki maga is magyar származású) az érdem, akinek FODOR'S HUNGARY (1987 – egy korábbi FODOR'S EASTERN EUROPE-ból rövidítve) című kiadványában remek és őszinte A KORTÁRSI KELET-EURÓPÁ-t áttekintő fejezet van Schöpflin György tollából. A nyolcvanas évek közepének Magyarországról szóló bekezdés nemcsak a korrektség példája, de szárazon cáfolja is „a legboldogabb barakk a szovjet táborban” kliséjét: „A magyarok... hiszik, hogy jobbakként, mint szomszédai – a rezsim hallgatólagosan erősíti is ezt a hitet, mint az elégedettség népszerűsítését –, de ugyanakkor keményen kell dolgozniuk a kiváltságért. A magyarok többségének két állása van: csak így tudnak megélni.”

Az „igazat” elmondani a mai Magyarországról (2005) – vagy bármely más szabad országról – bizonyos értelemben összetettebb és

nehezebb feladat, mint olyan országról írni, amelyről tudjuk, hogy a hivatalos információk legtöbbször a félrevezetést szolgálja. A leghétköznapibb példát idézve: számos útikönyv megküzdött azért, hogy például a bűnözési rátát megfelelő perspektívába helyezze az aggodalmas csoportos turisták számára, akiknek tudatlansága az európai földrajz tekintetében, valamint „műveltségük” viszonylagossága is legendás. Nem vitás, hogy a bűnözés erősen emelkedett Budapesten 1989 után, hiszen a rendőrség fölkészületlenül és rosszul fölszerelten fogadta az új szabadság bűncselekményeit. Közvetve ezt tapasztalhatja a turista, amikor egy, a helyi maffia ellenőrzése alatt álló étterembe látogat, vagy az utcai zsebtolvajok áldozata lesz. A ROUGH GUIDE-nak mégis biztosan igaza van, amikor azt mondja, hogy bár a város „nem olyan biztonságos éjjel, de még mindig sokkal kevésbé veszélyes, mint bármely nyugati főváros”. A TIMEOUT, noha bőszéges tájékoztatást ad arról, hogy mi és hol biztonságos, ugyanilyen egyértelműen összegzi véleményét: „Budapest az egyik legbiztonságosabb város.”

Ezt muszáj hangsúlyozni, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a FIELDING'S THE WORLD'S MOST DANGEROUS PLACES című kiadványban, amely az utazási broszúrák verbális iszapjának amerikai ellenpontja, a kiadó szülőföldjének (Oroszország és Zaire mellett) leginkább ijesztő „bűnözési pontjait” sorolja föl. Az első kiadásban ott volt az útikönyvtervezők által annyira kedvelt kis kockában a New York-i rendőrség statisztikája. Egyetlen év alatt (mondják) 928 alkalommal sütötték el fegyverüket a gyanús bűnözőkre – ebből, sajna, 755-ször nem találták el a célpontot. 155-ször kutyára lőttek, ebben valamivel jobb eredményt értek el, csak 44-szer hibázták el; az öngyilkosságok tekintetében még jobb az arány.²⁶ És még az amerikaiak félnek Budapest belvárosától...?

A szokimondás kitörésének egy másik területe a török fürdők; ezek ugyanis homoszexuális ismerkedőhelyek, és korábban az útikönyvírók körében ez is teljes tabu volt. Egészen

mostanáig egyetlen szó sem esett erről, még az egyetlen túlélő angol nyelvű lapban, a *Budapest Sun*-ban sem. Újra és újra felbukkanó cikkei a fürdők architektúrájáról – rendszerint egy komoly művészettörténész hölgy tollából – állandó mulatság forrásaik voltak a melegkörében. Végül egy olvasó levélben javasolta, hogy csatoljanak egészségügyi figyelmeztetést ezekhez az esztétikai fejtegetésekhez, annak fényében, hogy a két leghíresebb fürdő törzsközsége egyértelműen „inkább egymás architektúráját veszi szemügyre, mint az épületét...” Ma több útikönyv is utal a Király fürdő melegkarakterére, de ártalmatlannak minősíti azt („valójában nem sok minden történik, kivéve némi intenzív szemügyrevételt” – LONELY PLANET, „ártalmatlan pávásokodás a férfinapokon” – BRADT).

Miközben a város ilyesfajta aspektusait tekintve nagyobb az őszinteség a rendszerváltás óta, vitatható újdonság, hogy több, Budapestre látogató turistáknak frott útikönyvben éppoly kritikátlan ujjongás övezi a kapitalista átalakulás örömeit, mint annak idején a kommunizmusét. Az általában kitűnő VISIBLE CITIES BUDAPEST (harmadik kiadás, 2004) szerzői például nem tartják feladatuknak, hogy tájékoztassanak az átmenet társadalmi és gazdasági veszteseiről, noha mindkét réteg főként Budapesten él. A szöveg történelmi része kemény felütésű – „A jövőbe” – bekezdéssel végződik, amely gyakorlatilag zökkenőmentes átmenetről tudósít a Kádár-korból a piacgazdaságba. Ez a kép a győztesek szemszögéből igaz ugyan, de kereknek nemigen nevezhetjük. A tiszteség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy föltehetően igaz, hogy az átlagos turista, akinek az ő nagyon olvasmányos könyvük szól, menekülni akar a valóság elől, nem pedig konfrontálódni vele, tehát olyan útikönyv, amelyben azt olvashatják, hogy az a pincér, aki a nyaralás alatt kiszolgálja őket, a kizsákmányoló tulajdonosok rabszolgája, aligha fogyna el nagy példányszámban. Mindazonáltal (ahogy ez várható is) a radikálisabb útikönyvek, mint a TIMEOUT, rámutatnak arra, hogy „sokak életszínvonalára – különösen a nyugdíjasoké – alacsonyabb, mint a Kádár-korban volt”, és hogy a rendszerváltás után várt rohamos fejlődésről „kiderült, hogy az MDF irányításával nagy csőd az egész” (1996-os kiadás).

Török egy mesével indítja ezt a témát („A tén és a társadalmi szafari”): a nagy sötét Téhén

²⁶ Idézi: Jeremy Harding: BEST REMAIN SEATED. *London Review of Books*, 20. évfolyam, 1. szám, 1998. január 1. 29–30. A korrektség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a helyzet New Yorkban jelentősen javult, amióta Giuliani polgármester kézbe vette a várost.

legelészik a gyönyörű mezőn (Magyarország). A Tehén hirtelen lefeküdt a mezőn a sötét ötvenes években, és úgy látszott, sosem kel föl többé. De fölkelt, és „amikor a Tehén odébb ment, azt reméltük, a fű újra nő egyetlen éjszaka alatt. Hát nem. Új tehének jöttek a saját karámjainkból. Néhány közülük megesküdt, hogy idegen teheneket látott jönni Nyugat felől. Néhány helyen mostanra szépen magához tért a gyepl. Másutt rosszabb állapotban van, mint eddig bármikor” (1998-as kiadás). Ez a látszólag naiv kis történet markáns politikai élt takar: az új Tehenek mögé mindenki a saját új gonosztevőit képzelheti.

Etnikai általánosítások és politikai ferdtések

A felvilágosodás protoszociológiája és etnográfiaja beszivárgott a XIX. századi útikönyvek általánosításaiba és a nemzeti sajátosságokat, valamint a „velencei”, „párizsi” emberek jellemzőit megragadó kliséibe. Szerb Antal KALAUZ-ának elején humorosan csavarja ki ezt a tendenciát, amikor azt mondja a Marsról érkezett embernek: „Uram, igen tisztelt Idegen, mindenk előtt arra kell nyomtatékosan kérnem, ne hallgasson az újságírókra és a jeles megfigyelő tehetségekre, akik azt fogják Önnek mondani, hogy a pesti ember ilyen meg olyan. A pesti ember, akiről ők beszélnek, éppolyan, mint minden más kereskedő, ha nincsen pénze. Mit érdekel az egy Marslakót? Általában az emberek, hát fontosak az emberek a városban? Párizsban csak az emberek utálatosak és érdektelenek. Én a várossal akarom Önt megismertetni, azt hiszem, a házak az igazán lényegesek.”

Szerb játékos, kifordított „sovinizmus” ráirányítja a figyelmet a turizmus gyakorlatának egyik visszatérő ellentmondására, melyet az a vicces mondás fejez ki, miszerint „Párizs remek hely lenne a párizsiak nélkül”. Maga Karl Baedeker egyszer szinte ugyanezt mondta: „Nem hiszem, hogy [egy Franciaországról szóló kézikönyv] lelkes piacra találna Németországban”, és írta John Murray III.-nak 1844-ben.²⁷ „Honfitársaim keveset utaznak Franciaországban, talán Párizs kivételével. Ami engem illet, semmi kedvem egy ilyen vállalkozáshoz. Nem szeretem Franciaországot. Párizsban ugyan még nem voltam, és egyelő-

re nem is hajlok rá.”²⁸ A két ország közti politikai feszültségre való utalás mellett ezt a hozzáállást bizvást láthatjuk a „kultúra” bosszújának a „civilizáció” felett. És igaz, hogy mind a Svájc-ról (1844), mind a Németországról és az Osztrák Birodalomról (1842) szóló kézikönyv előbb jelent meg, mint hogy Baedeker nyugati szomszédjának is megadta volna, ami neki jár. Bécs ilyenformán tizenhárom évvel korábban jelent meg a sorozatban, mint Párizs (1855). (Vizsont a Magyarországról szóló BAEDEKER csak a főváros egyesítésének évében [1873] jelent meg, nyilván azért, mert a Magyarországra irányuló turizmus nem volt számottevő, és nem etnikai vagy kulturális előítélet okán.)

Amint Magyarország egyértelműen rákerült a turisztikai térképre, rögvest jöttek a pszeudó-néprajzi általánosítások. A *barackpálinkaivó*, *paprikakedvelő*, erős patrióta magyar férfi romantikus imázsa, amint rejtélyes magyar szépségekkel vagy tüzes Piroskákkal cicázik. A XIX. század találmánya a „puszta, paprika és cigányzene” turistaikonológiája (mely még mindig létező fejezet a BAEDEKERS HUNGARY-ban, a 2000-es kiadásban), míg a metropolis kifejlesztette a saját operettes mitológiáját: fantasztikus kávéházi kultúra és egy prousti nagyváros-nosztalgia, melynek forrása elsődlegesen Krúdy Gyula ínyenc-világfiás hőstettei. Ugyanakkor sok minden épült bele a magyarok „elidegeníthetetlen” melankóliájából, amely a több évszázados elnyomatásból fakad. E két elem ötvözéséből született a „sírva vigadni”, ahogy a magyarok szeretik jellemezni magukat. Trianon után erre az imázsrá erősített rá a „hárommillió koldus országa”, valamint a régi nagyság és elveszített területek feletti komor, össznépi gyász.

Mindazonáltal néhány útikönyv megmaradt a „*belle époque*”-nál: erre példa a WAS NICHT IM „BAEDEKER” STEHT: UNGARN UND BUDAPEST (AMI NINC S A BÉDEKERBEN: MAGYARORSZÁG ÉS BUDAPEST), Herczeg Géza könyve, ez a pletykákkal

²⁷ John Murray III. volt az alapítója – és első szerzője – a BAEDEKER híres angol riválisának, a JOHN MURRAY’S HANDBOOK-nak.

²⁸ Idézi: Roger Clark: THREADING THE MAZE: NINETEENTH CENTURY GUIDES FOR BRITISH TRAVELLERS IN PARIS. In: Michael Sheringham (szerk.): PARISIAN FIELDS. (London, 1996.) 21. Ironikus fordulata a sorsnak, hogy mind Baedeker, mind egyik utóda egy Párizsról szóló Baedeker-útikönyvön dolgozott, amikor meghalt. A „civilizáció” bosszúja a „kultúrán”?

teli városi idegenvezetés, amely 1928-ban jelent meg, és középpontjában a szórakozás áll. Csak a könyv két utolsó oldalán – ahol az a néhány magyar szó áll, amelyek megtanulásával a turistának boldogulnia kellene – bukkannak elő, operás kitérésben, a szlogen magyarázata: „*Nem, nem, soha!*” „*S ha megvizsgáljuk, mit jelentenek e szavak, akkor kiderül, hogy az egész nemzet egységes és lángoló tiltakozását az ezeréves ország erőszakos megcsönkítése ellen.*” A csipetnyi öniróniát, amellyel ezt fogadni kell, erősíti az a javaslat, mely szerint a másik kifejezés, amit ismerni muszáj, a „*Szeretlek!*”. Úgy tűnik, még mindig inkább az operett világában járunk, mint az operében. Talán van némi jelentősége annak, hogy ez az útikönyv éppen a Wall Street-i összeomlás előtti évben jelent meg, mely után a *belle époque*-ra való hajlam meglehetősen inadekvátnak tűnt, Magyarországon éppúgy, mint másutt.

Meglepő, hogy a mai útikönyvek még mindig eléggé idejétmúlt imázst terjesztenek Magyarországról, noha ez természetesen hozzájárul az eladhatósághoz. A BUDAPEST. THE BRADT CITY GUIDE (2004) EMBEREK című fejezetét egy H. Ellen Browningtól (1897) származó szórakoztató idézettel kezdi: „*Amikor egy magyar mulat, ledobja magát egy padra, karját kinyújtja az asztalon, üvegek és poharak közé, fejét ráhajtja, és hangosan zohog... De csak akkor teszi ezt, ha jól érzi magát, és igazán mulat.*” A szöveg ebben a tónusban fogalmaz, hozzátéve, hogy a magyarok fogékonyak a borúra, de vakok a derűre. Ezután a különbségeket tárgyalja a „*tüzesen patrióta*” magyarok – akik közül néhányan „*nyugat felé fordulva nézik az európaiakat*” – és a többi közt, akik „*lelkes nacionalisták, és Nagy-Magyarországban hisznek*”. Végül, miután néhányat elősorol, a szerző megjegyzi, hogy „*a magyar jellem kerüli a szimpla sztereotípiákat*”.

Bradt élénk és mozgalmas szövege érdekes különbségre mutat a mai Budapest-útikönyvek és a második világháború előtt írottak között: nevezetesen, hogy a maiak szinte kivétel nélkül liberális vagy balliberális szemszögből íródnak. Még a magyarországi BLUE GUIDE-ről is (amely ugyanannak a szerzőnek a műve, mint a budapesti) azt írta egy kritikusa, hogy alighanem az első, amely a politikai középtől balra lévő nézőpontból íródott, noha ez valójában mindössze annyit jelent, hogy a szöveg nem oly nyilvánvalóan és tanárossan konzervatív,

mint a sorozat többi darabjáé. Ez a tendencia kétségkívül a fiatal(abb) hátizsákosok (akiknek a LONELY PLANET szól, amely a köztudatban úgy él, hogy alaposan leszólja a hanyatló turista-központokat) rugalmas, laza szemléletmódjában és a TIMEOUT sorozat „*anyalapjának*”, a divatos londoniak bibliájának fiatalos radikalizmusában gyökerezik. Gyakran úgy tűnik, hogy az útikönyvszerzők balliberális irányultsága teljességgel öntudatlan, és talán az informátoroktól származik, akikkel ott találkoztak, ahol a legjobban érezték magukat az utazás során (természetesen ugyanez mondható el a régebbi, konzervatív útikönyvírókról).

Bradt útikönyve például fájdalommal rögzíti a Fidesz jobbratolódását; a párt számos öszszeszóalkozását látva Demszky főpolgármesterrel, megjegyzi, hogy a Fidesz Budapestet „*a kozmopolitizmus és liberalizmus veszélyes, nem magyar erőinek megtestesítőjeként*” látja és láttatja. És ha ez netán nem lenne elég világos, néhány oldallal később megmagyarázza, hogy „*a liberális kozmopolitizmus... rendszerint »szidóságot« jelent*”. Megjegyzi azt is, hogy a Fidesz „*nem volt hajlandó elfogadni*” a 2002-es választások végeredményét. Igaz ugyan, hogy ezek a megjegyzések (vagy egy részük) sértik a Fidesz-hívók szemét, ahhoz mégis eléggé széles körben találunk egyetértésre, hogy érdemes legyen megemlíteni őket. Az útikönyv szerzői viszont – miközben bátran dekonstruálják a jelenlegi ellenzékét – hirtelen nagyon diszkrétté válnak, amikor a Fidesz halálos ellenségeiről kerül szó. Medgyessy Péterrel lakonikusan annyit mondanak, hogy „*bankár és korábban pénzügyminiszter volt*”, anélkül, hogy hozzátennék, hogy a kommunista rezsim idején volt pénzügyminiszter, valamint hogy saját maga által is bevallottan külföldi országokról szolgáltatott információkat, azaz hírszerző volt. Lehetséges, hogy a szerzők úgy gondolták, ahogyan dr. Waldheim, amikor kihagyta emlékirataiból náci múltját, hogy olvasóikat „*nem érdekelné*” az ilyesmi?

A politikai általánosítások egyeseknek kedvére valók, másokat elidegenítenek, ki-ki egyéni meggyőződése szerint. Vitatható, hogy egy markáns véleményt tartalmazó útikönyv érdekesebb, mint egy objektív, noha a legobjektívabb fajtáról is gyakran derül ki, hogy meglehetősen hasonlólt arra az angolra, aki hangosan állítja magáról, hogy apolitikus, de vala-

hogy mindig éppen a konzervatívokra szavaz. De ha a politika gondoskodik magáról, a nemzeti karakterről szóló általánosítások a jövő zálogai, legalábbis ha a szokásos banalításokon túlmerészkednek. Még a legalaposabb és legjobban megírt útikönyveket is elragadhatják az események, amelyek láttán a szerző azt kívánja, bár csak másképp fogalmazta volna meg véleményét. J. A. Cuddon remek COMPANION GUIDE TO JUGOSLAVIA (javított kiadás, 1974, amerikai kiadás, 1984) című könyve romantikus képet fest a délszlávokról, akik, mondja a szerző, „intelligensek, szenvedélyesek, individualisták, kérelhetetlenül ragaszkodnak elveikhez, robbanékonyak, tudnak nagyon vidámak és nagyon szomorúak lenni, és megfontoltak is. Néha valósággal komorak. Néha csavaros eszűek és kifürkészhetetlenek, máskor könyörtelenül vérszomjasak. Morálisan és szexuálisan egészségesek, és rendszerint csodásan laza modoruk van”.²⁹

Még az összes helyreigazító megjegyzéssel együtt is ez a leírás aligha fér össze olyan jelenségekkel, mint az etnikai tisztogatás és az ezt kísérő atrocitások. És ami azt a kijelentést illeti, hogy a délszlávok morálisan és szexuálisan egészségesek – az ember eltűnődik, vajon milyen helyszíni kutatásból szűrhetette le ezt a szerző. Ezek az excesszusok a romantikus konzervatívok válaszai a balliberálisok „politikai korrektségére” – mindkettő lekezeli azt az oldalt, amelyről azt hiszi, támogatja. A COMPANION GUIDES akkori főszerkesztője ragaszkodott hozzá, hogy szerzői teljességgel tartsák távol magukat a (halványan meghatározott) „politikától”, az ilyen parancs pedig leginkább azt erősíti, amiről Roland Barthes panaszkodott a GUIDE BLEU kapcsán. Ha valaki ehhez tartva magát írna egy útikönyvet Budapestről, meg sem említhetné például az erősen ellentmondásos Terror Házát. Nem meglepő, hogy Bradt BUDAPEST-je alapos tájékoztatást ad róla, ezáltal inkább a kommunista terrorszövegű szöveg, mint horthysta és nyilaskeresztes elődeiét. Tartózkodik viszont a politikai viták kommentálásától, amelyek a múzeum körül kavarganak, pusztán megjegyzi, hogy a kiállítás „inkább az atmoszféráról, mint a tárgyakról szól”. Hogy legalább egy csipetnyit érzékelhessen az

ellentmondásokból, az olvasónak ismét Törökhöz kell fordulnia, aki kiemeli a tény, hogy néhányan azok közül a baloldali aktivisták közül, akiket a kommunisták itt kínoztak, már szenvedtek ugyanezekben a cellákban, amikor uraik „a két háború közti rezsim szélsőjobboldali titkosrendőrei voltak”. „Vannak olyanok – jegyzi meg keserűen –, akik a sztálinizmus múzeumává szeretnék átalakítani.”

Epilógus: a jövőbe nézve

A könyvkiadás tekintélyes része az információk frissítéséből és „újracsomagolásából” áll: új bort töltenek a régi üvegbe – és ez inkább igaz az útikönyvekre, mint a legtöbb más műfajra. Nagy találmányossággal igyekeznek azon, hogy új, remélhetőleg kelendőbb formulákkal mutassák be, amit már százszor bemutatattak, csak ezúttal hatékonyabban és látványosabban. Az EYEWITNESS-sorozat (angol és a legfőbb európai nyelveken is) mozdította előre legnyilvánvalóbban a műfajt azzal, hogy az információkat erősen szemiotikai, jelekre támaszkodó formában közli, valamint bonyolult axonometrikus alaprajzokat tartalmaz a legfőbb épületekről. A szerzőknek voltaképpen már semmi terjedelem nem áll a rendelkezésükre – leginkább „hangalámondásokat” írnak az illusztrációkhoz. Ez a forma nagyon sikeres, de némiképp sterilnek tűnhet az olvasónak, aki tán még mindig kedveli az egyéni gondolkodásmóddal fűszerezett szöveget.

A nagy sorozatok – mint az EYEWITNESS, INSIGHT, ROUGH GUIDE, TIMEOUT és LONELY PLANET, melyek többsége megérdemelten húzott hasznot ama képességéből, hogy mind rövidebb időközönként frissítette kiadásait, és úgyesen találta átfogó gyakorlati információit – hatalmas piaci erőfölénye ellenére biztató jelenség, hogy a kisebb útikönyvek is jelen vannak a piacon. Bradt és Török könyve üdítő színfolt tiszteletlensége és olykor vakmerősége okán. Bradt ekként jellemzi Petőfit: „korának ékesszóló James Deanje”, s ez meglehetősen hajmeresztő párhuzam, ha összehasonlítjuk Dean és Petőfi pályafutását, de legalábbis fölkavarja a legtöbb útikönyvben olvasható ünnepélyes és száraz minősítéseket „Magyarország nemzeti költőjéről”. Török pedig elérte a majdnem lehetetlent: sikeres „magányos” útikönyvet írt a hazájából; olyan könyvet, amelyet nem ejtett túsul a „formulák” sorozata. Nemrégiben került a piacra egy hagyományosabb BUDAPEST-

²⁹ J. A. Cuddon: THE COMPANION GUIDE TO JUGOSLAVIA. Prentice Hall edition, Englewood Cliffs, N. J. 1984. 120.

könyv, a VISIBLE CITIES-sorozat budai székelyű kiadójától. Ez az EYEWITNESS-sorozat példáját követi kiváló illusztrációival és térképeivel. Ereje a szöveg tisztaságában, valamint a szöveg és illusztráció jól tervezett integrálásában rejlik.

Mark Twain híres megjegyzése volt, hogy a haláláról szóló híresztelések „erősen túlzók” – és ugyanezt mondhatjuk el a könyv halálát terjesztő szóbeszédéről is. Valójában a „könyvtermelés” is megnőtt, miközben alternatívái megsokszorozódtak. Ez arra utal, hogy a könyv-olvasás *élménye* kielégítően nem helyettesíthető, valamint hogy még egy mérhető kisebbség sem óhajtja feladni. Ugyanebből az okból aligha hihető, hogy az útikönyv ideje lejárt, az egyre erősebben jelen lévő DVD-k és a hamarosan (egészen biztosan) megjelenő műholdas idegenvezetés (szöveges üzenetek segítségével a mobiltelefonra) ellenére sem. Kétkem, hogy bármely ilyesféle találmány pótolja vagy fokozza azt az élményt, amit az okoz, ha kényelembe helyezük magunkat egy patinás pesti kávéházban Török útikönyvével.

Nicholas Parsons
(Csáki Judit fordítása)

• • •

VITA

VILÁGSZÍNVONALÚ-E A MODERN MAGYAR FESTÉSZET?

Válasz Forgács Évának

Terjedelmes elemzést írt Forgács Éva a *Holmi* 2005. júniusi számába az általam szerkesztett MODERN MAGYAR FESTÉSZET című kétkötetes összefoglaló munkáról. A kritika megjelenése előtt küldött személyes levelében többek között a magyar művészet sorsáról folytatandó párbeszéd fontosságáról tett említést. Ebben egyetértünk. Mostani válaszom ennek is bizonyítéka. Írásban és szóban bármikor szívesen kifejtem véleményemet a témában, abban a reményben, hogy minden megszólalás egy lé-

pést jelenthet a közös cél eléréséhez. A könyvnek és a nyomában kialakuló vitának egy irányba kell hatnia: alakítsunk ki új képet a magyar festészetről, mert ami van (ha van egyáltalán), kopott, csúnya és a legkevésbé sem lelkesítő. Határozottan állítom, hogy rövid időn belül ez a kép gyökeresen meg fog változni, nem csupán a MODERN MAGYAR FESTÉSZET kötetének hatására, de az abban kijelölt hangsúlyok mentén. E mostani írásom is – bár látványosan szorosan kapcsolódik a kritika által felvetett kérdésekhez – elsősorban ezt a célt szolgálja.

Forgács Éva minden érdemi felvetésére igyekszem válaszolni. Könnyű a dolgom, hisz ami a MODERN MAGYAR FESTÉSZET két kötetében benne van, arra negyed százada gyűjtöm az alapanyagot. Minden egyes kép, minden párosítás, minden oldal mögött tudatos döntés és mondatok hosszú sora áll. Sokáig szinte a teljes életemet a festészet töltötte ki: a fiatalságom avval telt, hogy ingáztam a Szépművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria között. Mindig azokat a helyeket és alkalmakat kerestem, ahol műalkotásokkal találkozhatom: hazai és külföldi múzeumokban, vásárokon, műtárgypiacokon, műgyűjteményekben. Voltak hónapok az életemben, mikor a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállítását minden nap megnéztem. Tizenöt éven át minden hónap első vasárnapján, a régiségvásárok után bejártam a pécsi képtárak valamennyi termékét. Megszerveztem, hogy bejuthassak a múzeumok raktáraiba, tanulmányozhassam azokat a műveket is, melyeket sem az állandó kiállításokon, sem a könyvekben nem találhattam meg. Lassan megismertem a legtöbb jelentős és kevésbé jelentős magángyűjteményt. A hétvégeket külföldi múzeumokban töltöttem, s így összevettem a magyar művészetet a nemzetközi irányzatokkal. Ennek az intenzív, sűrű korszaknak az eredménye, lezárása ez a két kötet: az a kép, mely a magyar művészetről a könyv lapjain testet ölt, minden apró részletben a saját utam kivételése is.

A téma és ami fölötté van

A MODERN MAGYAR FESTÉSZET két kötetében új módon mutattam be az elmúlt száz év hazai festészetét. Tudatosan kettéválasztottam a szöveges elemzéseket és a képanyagot, sőt éles határt vontam a két rész közé. Az sem volt véletlen, hogy a művek bemutatására sokszoros ter-

jedelmet jelöltem ki. Indokaim ismertek, a könyvek előszavaiban mindenki elolvashatta azokat. Mindig is elsősorban a képekkel való gondolatközlés érdekelt. A művek bemutatásának azt a módját kerestem, melynél a képek által kiváltott érzelmi, hangulati és gondolati tartalom zavartalanul, törés nélkül tud eljutni a befogadóhoz. Az első gyűjteményes könyvemben, mely 1996-ban jelent meg, egy szót sem szóltam. A másodikban néhány kódolt személyes mondat jelent meg rólam. A MODERN MAGYAR FESTÉSZET mindkét kötetébe egy-egy kétoldalas előszót írtam. Ezt az utat tartottam s tartom most is jónak. Hátráléptem, s hagytam a képeket beszélni. Ezt néhányan megértették, sokan értettek belőle ezt-azt, még többen félreértették, de biztos, hogy hatott rájuk. A szöveg nagy úr, ha a képek mellé kerül, béklyóba köti a néző fantáziáját. Hullámzó képflowamot akartam, olyan bővizűt, melyben nem ér le az ember lába. Az első pillanatokban talán kétségbeesetten a talajt keresi, majd lassan ráébred, hogy alig érezhető áramlatok a felszínen tartják, sőt szebbnél szebb helyekre sodorják, ha görcsös kapálózás, szilárd fogódzók keresése helyett nyugodtan ellazul.

A két könyv csaknem 2500 festménye a bőseges, mindent átfogó, sok indulási utat megnyitó alap, s most jönnek majd a verbális állítások. Azt akartam, hogy előbb a képek hassanak, s utána jöhetnek a szavak.

A képanyag válogatásával és csoportosításával olyan képi narratívát hoztam létre, amely minden egyes bemutatott festménynek új minőséget ad, egyedi kvalitásai mellett egy vizuális történet epizódjaként is értelmezhetővé teszi. Mindezt természetesen olyan módon, hogy a válogatásnál soha nem került háttérbe a kvalitás, a művészi érték elsődleges szempontja, s a létrejövő képflowam hitelesen ad számot a hagyományos művészettörténeti kategóriákról is: kronológiáról, stílusokról, iskolákról.

Úgy látom, hogy ez a radikális újítás többek nem nyerte meg a tetszését. Sokan jobban örültek volna, ha festők szerint, ábécérendben és kronologikus sorba illesztve következnek a művek, de gyanítom, még annak is, ha teljes összevisszaságban sorakoznak egymás után. Ez a kérdés egy fontos, hosszú múltra visszatekintő művészettörténeti vitát idéz fel, nevezetesen azt, hogy van-e egyáltalán a művészetnek története. Van-e művészet, vagy csak művészek vannak? Beszélhetünk-e vagy érdemes-e

beszelnünk kapcsolatokról, inspirációról, hátsóról, párhuzamos jelenségekről, vagy éppen ellenkezőleg: minden életmű külön sziget, s örüljünk, ha ezekben ilyen-olyan rendet tudunk tenni. Ha ezt gondoljuk, valóban helyesebb lett volna mechanikusan névsorba rendezni a bemutatott műveket. Én azonban úgy vélem, hogy ha ezt elfogadnánk, a művészet-történet a világ legunalmasabb tudományává válna. Ebből nem kérek. Sokszor csodálkoztam már rá bámulatos rokonságokra olyan művek között, melyek alkotói egymástól sok száz kilométerre vagy évtizedek távolában éltek. S az sem ritka, hogy egyazon festő néhány év különbséggel készült festményei szinte semmilyen stílus hasonlóságot nem mutatnak. Sokkal beszédesebb, sokkal kifejezőbb és nem utolsósorban sokkal élvezetesebb a művek közötti párhuzamokat megtalálni. Engem mindig is ez izgatott, mert ez magasabb vagy, ha tetszik, mélyebb szinten teremt kapcsolatot az életművek között. Ezekből a kapcsolatokból fontam összefüggő, sok szálon futó hálót a könyvben, mely a XIX. század végétől a XX. század hatvanas éveig vezet. A történet sokrostú kötelekhez hasonlít, vannak benne végigfutó, újra és újra felbukkanó, erős, összetartó fonalak, s vannak színes, gyorsan elvarrt szálak. E történet vizuális alapelemei az egyes oldalpárok, ezek egymásutánjai állnak össze hosszabb-rövidebb epizódokká, esszékké.

Több kritikában, így Forgács Éva írásában is felmerült az a kérdés, hogy pusztán a tematikus rokonság elegendő összetartó erő-e az egymás mellé kerülő művek között. Itt alapvető félreértés húzódik. A közös téma az esetek döntő többségében csak erős vizuális kötőanyag, közös nevező, mely első pillantásra összefogja az egyes oldalakat. A kötetek előszavaiban is leírtam, hogy ezen túl vagy inkább ezen felül számos más jellegzetesség teremt rokonságot a művek között: *„kvalitás, tematikus és hangulati rokonság, egymásnak felelő szín- és formaritmikus, átvezető erővonalak, sötét-világos tónusharmóniák, rejtett, belső, archetipikus utalások, az egymásmellettség hatására »összecsendülő« szimbolikus jelentésrétegek s a bemutatott alkotások ezer más, nehezebben megfogalmazható sajátossága jelölte ki a festmények helyét az egyes oldalpárokon»*. A tematikus rokonság tehát csupán az első értelmezési szint, melyen ha túllépünk, feltárulhat a képek közötti kapcsolatháló komplexebb rendszere.

Forgács Éva a második kötet 206. és 207. oldalán, a sejtelmesen fénylő égboltú dombos tájakat mutató festmények kapcsán töprengett el azon, hogy „*ha a témán kívül valami összekapcsolja ezeket a képeket, miben áll ez? Milyen transzcendens közösséget lát olyan nagyon különböző festőkben, mint Csontváry, Vajda, Moholy-Nagy és Derkovits?*” Nagyon örülök, hogy a recenzió írója – bár talán nem is tudatosul benne – a látvány hatására azt teszi, amit el akartam érni. Megfogadta az előszóban írt ajánlásomat: „*Szeretném, ha az olvasó minden oldalon kérdéseket tenne fel magában, a kiválasztás okát, az elhelyezés indokát kutatóva, az utalásokkal és átkötésekkel sugallt üzeneteket keresve.*” A kérdéses oldalpár „dekódolása” általános jellegű, a könyv egészét tekintve is fontos tanulságokkal jár. A két oldalon valóban öt igen eltérő művész festménye került egymás mellé. Ám ez közel sem jelenti azt, hogy nincs köztük számos kapcsolódási pont. Előfordul, hogy egész festői életművek között van rokonság, néha korszakok, sokszor „csupán” egyes képek között. Ha valaki kiállítás rendez, gyűjteményt épít vagy éppen könyvet készít, mindegyik összefüggésre érdemes példákat keresnie. Jelen esetben nem téma-, hanem motívumazonosságról van szó. Ez az oldalpár nem önmagában áll, nem csupán abszolút, hanem helyi értéke is van. Része a könyv egészén végigáramló vizuális narratívának. Ezzel az együttessel zárul le egy hosszú, több mint húsz oldalon keresztül futó „képszonett”, mely a Szőnyi-kör művészetének bemutatása után kezdődik, és Nagy István képeinek sorozatáig tart. A két kötetben számos ehhez hasonló, föl-fölbukkanó, hosszabb-rövidebb, a művészettörténet hagyományosabb kategóriái föl emelkedő „esszé” kapott helyet. Az ominózus képsorozat első közelítésben a fényről s a magyar tájábrázolás egy jellegzetes típusáról szól. Aba-Novák korszakos jelentőségű, monumentális képe, a FÉNY mintegy címadó felütésként indítja a fejezetet a 187. oldalon. Koszta, Hollósy, Nagy István alföldi képei után Nagy-Balogh, Tornyai, Rudnay és újra Nagy István üres tájai következnek, letisztult, puritán képi nyelven megfogalmazva. Olyan képek kerültek itt egymás mellé, amelyeknél fel sem merülhet a felszínes, tematikus összeillesztés vádja, hisz ezeken a műveken nem a tárgy a téma, hanem annak festői léte, gondolati tartalma. Rudnay MÁTRAVIDÉK című festménye után következik Farkas István két

hasonló hangulatot sugárzó alkotása, a SZIGLIGETI HEGYEK ÉS AZ ALKONY. Soha eddig nem kerültek egyazon gondolati foglatba ezek a képek, ezek a festők. Így jutunk el a kérdésben felvetett oldalpárig, Csontváry, Moholy-Nagy, Anton Prinner, Derkovits és Vajda képéig.

Egy különleges fényeffektusról szól ez a részlet. A dombok mögé bukó nap sejtelmes, derengő fénye élesen rajzolja meg a horizont vonalát. Hosszan sorolhatnánk művészeket, Caspar David Friedrichtól a kortárs graffiti világáig („Nikon” alkotása az óbudai harisnyagyár falán), akik rátaláltak erre az archetipikus motívumra, mely talán a legszebben fejezi ki azt a banális, de mély tartalmakat hordozó tény, hogy a lenyugvó nap nem csupán fizikai jelenlét. Múló, köztes pillanat, választóvonal nappal és éjszaka között, és mögötte szélesre nyíló asszociációs tér, amely tudattalanul is húzza, magával ragadja az embert. Racionalitás és ösztönösség, tudatos és tudat alatti világ, születés és elmúlás, élet és halál határvonala – hosszán lehetne szavakká formálni mindazt, amit ez a néhány festmény kifejez. Számomra leginkább az elvágyódást. Öt olyan kép, melyek mindegyike atipikus festők életművében. Csontváry jó két évtizeddel korábbi alkotásának beemelése ebbe a közegbe tudatos döntés volt. A kötetekben többször is alkalmaztam hasonló „idézeteket”. Csontváry életművében a fény központi motívum, transzcendens értelmezése és fénykezelése közismert, így segíthet a körülötte elhelyezett képek helyes, megemelt interpretálásában is.

S végül ezen az oldalpáron is tetten érhető a személyes szál. Húsz éve járok hazafelé csaknem minden hétköznap este a Falk Miksa utcából. Őszi estéken ilyen fényeket látok a budai hegyek felett, mikor kinézek a Balaton utcából. Bennem így él Budapest, ilyenkor látom a legszebbnek. S ezek a képek arra is emlékeztetnek, mikor tizenegy éves koromban, Drezdában először álltam Caspar David Friedrich hasonló fényeffektusokat megjelenítő képei előtt, s örökre a rabja lettem. Ezek az én itthoni friedrichpótlékaim.

Téma és attitűd

Számomra egy oldalpárra rendezett nyolc virágcsendélet nem csupán nyolc olyan kép, melyen virágok vannak. Az alaptémák vissza-visszatérő lehetőséget adtak számomra, hogy egymás mellé helyezve mutassak be különböző

művészi attitűdöket. Fontos üzenetet fedezek fel abban, hogy valaki egy szál árvcáskát tesz egy díszítetlen vizespohárba, vagy éppen tengeri tulipánt rendez gazdag csokorra egy élénk színekkel festett vázába. A világ képpé formált részlete, kiválasztott vagy megkonstruált szeglete tudatos választás eredményeként kerül a vászonra. Itt festészetről van szó, nem vaktában ellőtt amatőr fotókról. Nem véletlen, hogy a művész mit tart megőrkítésre érdemesnek: a tárgyból visszakövetkeztethetünk alkotói szándékra, emberi minőségre, lelki alkatra. S hogy néha olyanokat tereltem egy-egy oldalpárra, akik csak egyszer-kétszer alkottak említésre méltót? Számomra egy kósza szonett szépen sikerült sora is adhat felemelő élményt.

Nemzeti vagy nemzetközi

Forgács Éva hosszan értekezik a nemzeti hagyomány és európaiság eszméjének a magyar festészet történetén végigvonuló dichotómiájáról, s megemlíti, hogy erre a fontos kérdésre a könyv „*éppen a vizuális nyelvre szorítkozása miatt nem ad választ*”. A kritika írója – velem ellentétben – a verbalitást választja, de megakad a probléma felvetésénél, és kísérletet sem tesz a válaszadásra. Én a könyvben megtettem. Az internacionális formanyelv és a lokális ízű magyar művészet alkotásainak sora egymást váltva hozza létre azt a sajátos keveréket, amelyet modern magyar festészetnek hívhatunk. A kötetek képfolyamában az „eredeti magyar” és az igazodó európai szemlélet harmonikus, áramló „egybenlátása”, e két irányzat döccenők nélküli összefűzése fejezi ki az én hozzáállásomat. Mert éppen ez az egyik legjellegzetesebb karakterisztikuma a magyar festészetnek. A maradás és a menekülés, a provincialitás és az európaiság két útja között feszülő örökös konfliktus, a folytonos őrlődés, a sokféle egyéni és kollektív stratégia állandó – tudatos vagy tudataltalan – keresése ennek feloldására. S mindez majd’ száz éve úgy, hogy aki jellegzetesen magyar témát dolgozott fel, szinte automatikusan megkapta a maradiság, a provincialitás bélyegét, aki pedig a „nemzetköziség” fogalom- és formatárából válogatott, könnyen kivívhatta magának a nemzetből való kiközösítést.

A művészettörténeti irodalom persze – általában – finomabb módszerekkel operál, ám ott

is megfigyelhető a magyar-európai, helyi-nemzetközi fogalom pár könnyed behelyettesítése a konzervatív-modern vagy éppen a maradi-progresszív jelzőkkel. Könyveimben én radikálisan más elveket képviselek. A képanyag nem hullik darabokra, nem metszettem el irányzatok szerint elkülönülő részekre a nagy egészet, s ezért e két művészi attitűd sem játszható ki egymással szemben. Számomra Nagy István éppen úgy magyar, ahogy európai és modern. Minden erőlködés nélkül beilleszthető egy olyan sorba, amelyben Farkas István és Vajda Lajos művei is benne vannak. Persze ismerni kell az életműveket, kiválasztani a megfelelő alkotásokat, és megkomponálni belőlük egy kifejező, hiteles „történetet”.

Én úgy tapasztalom, hogy a művészettörténeteszek döntő többsége nem tudja egyben látni a magyar festészetet. Csaknem mindenki korán specializálódik, személyes kedvenceit pedig automatikusan minden más irányzat fölé emeli. S mindez úgy – tisztelet a kivételnek –, hogy ezt a „minden mást” egyszerűen nem ismeri. Aki Kassákkal és az avantgárdokkal foglalkozik, az képtelen lelkesedni a római iskoláért, aki Vajdával tölti kutatónapjait, az kiütést kap a Greshamtól, s persze mindenki kórusban gyalázza Scheibert és Kádárt.

Bennem ez mindig másként volt. Én, amikor gyűjtöttem vagy könyvet csináltam, a magyar festészet egészéről akartam elmondani a véleményemet. Jó művészetet kerestem, függetlenül a képekre aggatott buta vagy kevésbé buta jelzőktől. „Ártatlan” szemmel közelítettem a műalkotásokhoz, stílustól elvonatkoztatott minőségérzékkel válogattam az elérem kerülő tárgyak között. Csak azért, mert rajongok Vajdáért, még nem fogom undorral elfordítani a fejem egy Batthyány Gyula-képtől. Nagyon különböző világok, de alkalmassá váltam arra, hogy reagálni tudjak mindkettőre. Ezt a képességet nagyon hiányolom a művészettörténész kollégákból. S ha már Vajda Lajosnál tartunk. Az ő művészete szerepel a MODERN MAGYAR FESTÉSZET kötetében a legnagyobb súllyal. Ez az én egyik erős válaszom Forgács Éva felvetésére. Vajda Lajos művészetében a magyar és az európai, a helyi és az egyetemes említett dichotómiája megszűnik. Ezért is sorolom műveit a magyar festészet legnagyobb teljesítményei közé.

Csontváryról és a magyar festészet nemzetközi sikeréről

Forgács Éva szorosán összekapcsolja Csontváry életművét a magyar művészet előbb elemzett kettősségével. Megteheti, hogy a magyar géniusz kontra európai fejlődés ellentétét rávetíti erre a kérdéskörre, ám ez csupán alapvetően elhibázott feleletek reményével kecsegtet. Csontváry írásai ugyanis alapot adhatnak erre a párhuzamra, képei azonban – melyek azért összehasonlíthatatlanul jelentősebbek – tökéletesen immúnisak minden hasonló próbálkozásra. Ezek az alkotások ugyanis egyszerűen értelmezhetetlenek ilyen és ehhez hasonló, készen kapott, korlátozott érvényű kategóriák segítségével. Csontváry nem magyar, nem európai, illetve mind a kettő egyszerre, hiszen tökéletesen egyetemes. Őszintén szólva nem is értem Forgács Éva okfejtését: félénken idolt döntőget vagy csupán alkalmat keresett arra, hogy beavassa az olvasót abba, amit amúgy is tud, miszerint Csontváry megítélése sohasem volt egységes. Vele ellentétben én szeretem a kategorikus kijelentéseket: Csontváry a legfontosabb művész a magyar festészet történetében.

Egy sajátos, de minden képén következetesen végigvitt, mert megélt, belülről fakadó vizuális logika érvényesül művészetében. Színen, formában, a torzítások és kibillentések rendszerében olyan egyéni rend nyilvánul meg, amely negligál minden olyan ellenvetést, mely naivitásra vagy dilettantizmusra hivatkozik. Olyan hatalmas ego művei ezek a képek, aki a királlyal levelezik, aki Raffaellót akarja és tudja felülmúlni, nem e világi, de önmagába záruló és konzekvens logika szerint alkotva.

Sok minden szól az ellen, hogy Csontváry nemzetközi siker legyen. Tökéletesen alkalmatlan arra, hogy albumokban keltsen revelációt. Alakja nem áll előttünk pasztikusán, alig ismerünk róla egy-két fotót. Egyéni világa miatt a kurátorok nem képesek beilleszteni egy-egy nagyobb témát feldolgozó kiállítási koncepcióba. Mégis: Csontváry kulcs ahhoz, hogy képzőművészetünket külföldön is elismerjék.

Határozott véleményem van arról, miért és hogyan rontották el mindaddig külföldi bemutatását, s arról is, hogyan lehetne világsiker csinálni belőle. Nem érhetjük be annyival, hogy minden kudarc után, vállrándítás közben elmondjuk: „Hát mit csináljunk, nem tettünk nekik.” Úgy kell találnunk, hogy meg-

örüljenek érte. Csontváry öntörvényű festői világához nincs adott mértékrendszer, nekünk kell megkonstruálni. Nem volt nemzetközi analógiákkal párhuzamba állítható mozgalmak tagja, így nehéz benevezni erre a porondra. De így legalább mi adhatjuk a külföld szájába az értelmezés kulcsszavait. Az érvrendszert nekünk kell elkészíteni. Időszakos kiállításokon monumentális képei mellé kell rakni a sokszor emlegetett nemzetközi párhuzamokat, s akkor ki fog derülni, hogy sokkal jobb náluk.

Csontváry képeiben hatalmas vizuális erő van, olyan teret kell köré teremteni, amely ezt hangsúlyozza.

Őnálló Csontváry-múzeum kell Budapesten, a Várban! (Pécs városát méltó módon kárpótolni!)

S ha már arról az útról van szó, amely a magyar festészet nemzetközi sikeréhez vezethet, jegyezzük le az útjelző táblákat, az elvégzendő munka legfontosabb elemeit: 1. brand, 2. érzélem, 3. történelem, 4. töredékesség, 5. válogatás, 6. interpretáció, 7. vizuális társművészetek.

Azokról, akik kimaradtak

A könyvben szereplő képek egy ívben elrendezett sort alkotnak. Ennek az ívnek van eleje – erős, szűk keresztmetszetű tartópillér –, van szélesre engedett középrésze, bemutatva a gazdagságot, az egymás mellett haladó irányzatok sokféleségét, és van egy szintén erősen megrostált, jól összefogott lezárása. Ritmus van benne, belső logika, mely megtörik, ha nem odaillő elem kerül bele.

Volt bennem olyan szándék, hogy egy hangsúlyosan figuratív vonalat illesztsek az 1945 utáni szakaszba, annak illusztrálására, hogy létezett hiteles látványelvű festészet a második világháborút követő periódusban is. Egy Batthyány-, egy Kontuly-, egy Bernáth- és egy Szőnyi-képet választottam, valamennyi szimbolikus utalásként került volna a kötet lapjaira. Batthyány bizarr, feminin, menetelő orosz katonái (1946 k.), Kontulytól egy feldarabolás előtt álló csirkét és egy óriási konyhakést ábrázoló csendélet, háttérben a lebombázott Margit híddal (1947), Bernáthtól Kokoschka hasonló témájú kompozícióját idéző, az ország bezártságát ellenpontozva megjelenítő London (1962–63) és végül a túlélés szép, hiteles stratégiájának szimbólumaként, a sárban megcsillanó fényt felfedező Szőnyi Eső UTÁN című képe (1953). Az utolsó pillanatig küzdöttem e

képekért, de végül legyőzött a kontextus ereje, az 1945 utáni rész egységes, következetesen végigvitt képi története, öntörvényű vizuális karaktere.

Sokakban felvetődik a kérdés, hogy miért Kondor zárja a képfolyamot. Mások pedig hiányolnak neveket és életműveket a bemutatott képek közül. Miért nem kapott helyet a narratívában Csernus Tibor? – kérdezi például Forgács Éva. A válasz, a válaszaim – mint a többi kérdésre is – megtalálhatók a két kötet előszavaiban. Kondor lezár egy korszakot, ő még levezethető a XX. századi magyar festészet klasszikus hagyományaiból. Csernus már egy új világ, ha mestere, Bernáth révén szorosan kapcsolódik is egy halványuló, korábbi korszakhoz. Ráadásul a könyv választott végpontjai közé és az előszóban rögzített válogatási koncepcióba sem illeszkedne. Csernus kortárs, nem történelem. Ha ő igen, akkor egy sor más festő is joggal kerülhetett volna a könyvbe.

Az ízlésről és a megalapozott értékítéletéről

Forgács Éva saját ízlését kéri számon rajtam. Fájjalja, hogy a könyvbe „nagyon sok gyenge mű” is bekerült. Szerinte „*Kieselbach, a művészettörténész engedelményeket tesz műkereskedői énjének, amikor nem jelentőségük vagy kvalitásaik, hanem forgalomban lévő képeik mennyiségével arányos helyet ad Scheiber Hugónak, Kádár Bélának, Frank Frigyesnek vagy Perlmutter Izsáknak, vagy olyan zavarbaejtően gyenge festők műveit közli, mint Batthyányi [sic!] Gyula (aki Szász Endre elődjének tűnik), Tichy Gyula, Bálint Rezső, Kunffy Lajos – példaként csak néhány nevet ragadva ki a sajátos elég sok közül*”.

Először, általánosságban: a könyvben természetesen nemcsak időtlen remekművek kaptak helyet. Mert ez a könyv a modern magyar festészet történetét hivatott bemutatni, nem pedig az örök szépség panteonját kívánta létrehozni. Olyan alpanyagot akartam összeállítani, amelyen mindenki gyakorolhatja a friss ítéletalkotás képességét, ahol rengeteg, a nagyközönség és a szakma számára is ismeretlen alkotó és mű bukkan fel, akiknél és amelyeknél még nem működik a sokszor hamis prekoncepció alapuló pavlovi ízlésreflex. Hogy ezt meg ezt szeretnünk kell. Különbben is: meg tudjuk-e ítélni a nagyok nagyságát, ha nem ismerjük azokat, akik alattuk vannak? Vehetjük-e a bátorságot ahhoz, hogy a jelen szem-

pontjait kizárólagosnak véve a végletekig szűkítjük a válogatást, s eltekintünk attól, hogy a jövőben olyan értelmezési, átértelmezési szempontok bukkanhatnak fel, amelyekről ma még álmodni sem merünk? Persze mindezek tudatában is állítom, hogy a MODERN MAGYAR FÉSTÉSZET válogatása nem pusztán a szerkesztő személyes ízlésének esetleges lenyomatát adja, hanem egy objektív értékítélettel szűrt tapasztalat koherens eredményét tükrözi.

Másodszor, konkrétan: Forgács Éva szerint hiba volt szerepeltetni a könyvben Batthyány Gyula, Tichy Gyula, Bálint Rezső és Kunffy Lajos műveit, hiszen mindannyian „*zavarbaejtően gyenge festők*”. Ez a megállapítás engem ejt zavarba. Kunffytól egyetlen mű került a könyvbe, a nagyméretű, 1898-ban készült BRETAGNE-I TENGERPARTON című szecessziós alkotás. Ennyit nem érdemel meg?

Biztosan a recenzió szerzője is volt már Somogytúron, a festő ma múzeumként működő – éppen felújítás alatt álló – birtokán, látta műtermét s azt az épületegyüttest és parkot, mely Rippl-Rónai villája mellett talán az egyetlen többé-kevésbé épen fennmaradt hírmondója egy mára teljesen eltűnt világnak, ahol még nyomokban átérzhető az a jó értelemben vett nemes, vidéki-polgári hangulat, melyet az elmúlt jó néhány évtized hosszú időre eltűntetett ebből az országból. Biztosan olvasta Kunffy visszaemlékezéseit is, melyből egy olyan kultúrájú, olyan finom intellektusú ember karaktere sejlik fel, aki a századforduló világában is párját ritkította. Aki egyike volt azoknak, akik a XX. század első éveiben a legtöbbet tették a modern francia festészet magyarországi sikeréért. Kitűnő kultúrdiplomata, finom ízlésű festő (a legszebb magyar cigányportrék alkotója), akivel jó barátja, Rippl-Rónai sem restelt közös képet festeni. A kritizált s a kötetből száműzni kívánt festmény a Kunffy-monográfia címlapján is szerepel, szinte valamennyi, a magyar szecesszióval foglalkozó összefoglaló kötet közli reprodukcióját, s számos nemzetközi kiállításon képviselte művészetünket az elmúlt évtizedekben. Joggal, mert jelentős kép, s ráadásul nem állunk olyan jól reprezentatív, nagyméretű szecessziós festményekkel, hogy kihagyhattuk volna a válogatásból. Persze mindez csak utólagos, kényszerű indoklás, hiszen akkor is bekerült volna a könyvbe, ha a teljes ismeretlenségből bukkan elő. Mert tudom, hogy jó kép, s ezért ott a helye.

A többi kifogásolt művésszel kapcsolatban hasonló válasz adható. Baththyány Gyula művészetéről kifejtettem már véleményemet a *Beszélő* 2005. februári számában. Jól látható, hogy az ő művészete sokaknak túl sok. Ahogy a manierizmus is az volt a rá következő generációknak. Szerintem éppen azért érdekes, mert annyira túlhajtott. Most csupán annyit: néhány év és jelentős nemzetközi sikert fog elérni, az egyik legdivatosabb festőnk lesz külföldön.

A neoklasszicizmussal kapcsolatban alapvető vita van köztem és a recenzió szerzője között. Ez nem egy „mesterkéltséget, nehézkes, hamis álmovilág”, hanem egy akart, talán néha túlzottan akart „egész”, egy tudatos múzeumi művészetre törekvő szándék lenyomata, ahol a mesterkéltség szándékos cél, nem pedig akaratlan hiba. Ez az irányzat időtálló értékek sorát hagyta hátra, akkor is, ha léte és erőre kapása kétségtelenül történelmi, politikai hatások és akaratok eredményeként is levezethető. Nem eshetünk abba a hibába, hogy ha valamit az állam támogat, az csak rossz lehet. Ez persze többnyire így van, de az általánosítás itt is azzal a következménnyel járna, hogy remekműveket selejteznék ki festészetünk történetéből. Valaki a Greshamet, valaki a Római iskolát és a neoklasszicizmust akarja művészettől idegen megfontolások alapján leminősíteni. Pedig a korai Szőnyi, Aba-Novák, Patkó és társaik művészete nélkül kevesebb volna a magyar festészet története. Képeiken a szín- és forma-kezelés ellépése a valóságtól valószerűtlenné varázsolja a világot. Másrészt a sűrű, zsíros festékhasználat, a felület erősen megmozgatott mikrostruktúrája érzékivé, anyagszerűvé teszi a látványt. Ezek az alkotói gesztusok a korai Derkovitsnak, Kmettynek és Uitznak megbecsülhetők, Aba-Nováknak, Patkónak és Szőnyinek nem? Miért? Örülnék, ha az irányzat bírálói konkrét példát mondanának, kiemelnék egy képet, melynek megvitathatnánk a kvalitásait.

A klasszikus tradícióhoz erősen kötődő, hangsúlyosan figuratív festészetnek, a század egészén töretlenül végigfutó, hiteles hangon megszólaló emberábrázolásnak ma igazi reneszánsza van a világban. Gondoljunk csak Balthus, Lucian Freud, Sironi, Constant Permeke, Hopper és Stanley Spencer művészetére. Ez az attitűd nem ítéltető meg naptárra szegezett tekintettel: ezek a művészek nem megújítani

akarták a festészet nyelvét, ne is kérjük ezt számon rajtuk. Ezek a művek nem mérhetők a párizsi fővonalon cizellált kategóriákkal, itt a környező országok vagy éppen Itália, Anglia, az USA és Dél-Amerika művészete adja az analógiákat. De sok mindent tisztelhetünk bennük, például a festői minőséget, a művészet manuális részének színvonalát.

A kritika írója szerint „egyszerűen nem hihető, hogy a szerkesztő egyazon kvalitásnak látja Rippl-Rónai és Kosztolányi-Kann Gyula csendéleteit, amelyeket egymás közelébe helyezett. Ezek az egymás mellé rendelvek még inkább aláhúzzák a gyenge művek gyengeségét, és felvetik azt a kérdést is, hogy ha egy kép mögött nem áll egy életmű fedezete, pótolható-e ez a fedezet más festők műveivel?” Első kötet 346. és 347. oldala: nyolc kép, közöttük egy kevésbé jelentős, ám egyszerűségében delikát Rippl-Rónai- és két Kosztolányi-Kann-csendélet. Az utóbbiak közül a szebbik az életmű egyik legfontosabb alkotása. Az volna a baj, hogy nem áll mögötte életmű? Kedvem lenne visszakérdezni egy, a korszakkal foglalkozó művészettörténészekből álló szakmai fórumon: fel tudnak sorolni néhány Kosztolányi-képet? Gyanítom, kínos csend lenne a válasz. De örök igazság, hogy amiről nem tudunk, az még lehet, hogy létezik. Én kilenc képet választottam Kosztolányi-Kann Gyula életművéből, és valamennyit kis méretben reprodukáltam, a könyvben bemutatott 2500 mű között. Véletlenül pontosan annyit, amennyit 1910-ben Meller Simon beválogatott a magyar festészet minden idők egyik legjobb külföldi kiállítására, Berlinbe, melynek apró méretű, de kitűnő minőségű katalógusa a napokban került a kezembe. Kilenc Kosztolányi-Kann-festmény a 197-ből. Az egyik legkiműveltebb szemű magyar művészettörténész így látta jónak.

Forgács Éva nem kegyelmez Perlmutter Izsáknak sem. Ez a művész már a könyv egyik korábbi kritikusanak sem tetszett. Nem értem. Kitűnő festő. Tanulságos, jellegzetesen magyar utóélet. Remek példa arra, hogyan tűnhetett el egy életmű évtizedekig csaknem mindenki szeme elől. Sokáig csupán az MNG egyetlen, oldalsó oszlopra akasztott BESZTERCEBÁNYÁ-ja jelezte, hogy valahol szunnyad egy értékes oeuvre. Képeire delikát komponálás, rafinált átvágások, érzéki fakturális hatások jellemzők, paraszti enteriőrjein a látványelemek

vibráló sűrítéseiből erős vizuális hatású színegyütteseket hozott létre. Mindez nem tetszik Forgács Évának, ami természetesen szíve joga. Tévedni emberi dolog. Én legutóbb a római Galleria d'Arte Moderna állandó kiállításán láttam egyik, nem is a legjobban sikerült alkotását, közös teremben többek között Anders Zorn, Maljavin és Sorolla y Bastida képeivel.

Forgács Éva szerint „*Frank Frigyes még gyengébbnek tűnik Vaszary mellett, mint nélküle*”. Tehát „*A szándék, hogy a másodrendű képek az elsőrendűek mellett, legalább a kontextus révén, jobbnak látszanak, inkább ellenkező hatást ér el*”. Jelzem: nem ez volt a szándék. Sőt. Az ominózus oldalpáron (426-427. oldal) szereplő Frank Frigyes-festmény, a HÍMZÓ MIMI jobb kép, mint a mellé rendelt másik négy, kevésbé jelentős Vaszary-kép. Frank Frigyes az egyik sikeres festőnk lehet külföldön. Néhány nyitott szemű, előítéletek nélküli angol műértő ismeretlenül is jobban értékelték ezt a képet a Sotheby's londoni árverésén, mint a magyar művészettörténészek zöme által megdönthetetlen ikonokként kezelt klasszikusokat. Nem mondom, hogy az ár minden. De jelez valamit. Kifinomult ízlésű, kvalitásérzékeny emberek e képet méltónak találták arra, hogy az École de Paris legnagyobbjai között szerepeljen. Persze tudom, hogy Frank Frigyes világa nem éppen egyéni invencióról árulkodik. Egy jó adag késői Matisse, kevés Chagall, egy kis Soutine és Utrillo, felöntve jó sok szódával. De bravúros, könnyű kezű, érzékeny szemű, és ügyesen jelenít meg egyfajta frivolan melankolikus, art decós életérzést. S azt se feledjük, hogy választani is tudni kell. Példaképeket, művészi ihletőket is.

Nem kell bizonygatnom, hogy nagyra értékelem a művészetben a drámai hangot: gyűjteményemben, a galériámban rendezett kiállításokon s választott kedvenceim listáján is nyoma van ennek. De mellette lelkesedni tudok a gondtalan, elegáns, mondán világot megidéző művekért is, nem úgy, mint a legtöbb kritikus, akik mindent felszínesnek és talminak kiáltanak ki, ami lebegő, virtuóz és könnyed életörömet sugároz. Az elégedettséget sugárzó derű is lehet hiteles és mély, ne legyen minden eleve gyanús, ami kiegyensúlyozott és szép.

Grafika vagy festmény

Volt olyan kritika, mely azért kárhoztatott, mert kevés grafikát emeltem a könyv képanyagába.

Forgács Éva szerint viszont „*probléma, hogy Kiesebach, noha kifejezetten a modern magyar festészetre kíván koncentrálni, sok pasztellt, rajzot, grafikát, sőt függelékben plakátokat és fotókat is közöl*”. Sőt – mondhatnám – a plakátokat nem is függelékben közöltem, hanem a képfolyam szerves részeként. Ott, ahol annak súlya van, az első kötet lezárásaként, a Tanácsköztársaság megkerülhetetlen plakátjaival. Nálam nem különül el élesen a festmény és a grafika, sőt az autonóm igénnyel megfogalmazott textil sem. Hiszen van a könyvben gobelin is, Ferenczy Noémi néhány művével reprezentálva. Mert én nem anyagokban, nem hordozóban és festékben gondolkodtam, hanem vizuális hatóerőben.

Vannak olyan grafikai művek, melyek kihagyhatatlanok a magyar festészet történetéből. A II. kötet egy grafikai mappa hat lapjával nyit. Ezt is kifogásolták néhányan. Bernáth mappája a magyar avantgárd egyik csúcspontja. A magyar művészet egész XX. századi történetét jól jellemzi, hogy a legértékesebb újító művek jelentős részben csak papíron valósulhattak meg. Támogatás, mecénások, vevők, biztos egzisztencia nélkül, nekünk erre futotta. Ha a magyar festészetre gondolok, sokszor jut eszembe a fiatal Bernáth, amint Bécsben ül egy kávéházi asztalnál, és külön-külön satírozza a GRAPHIK mappa lapjait, mert még nyomdai klisére sem jut pénze. Ez valóban sorsszerű. Zömében ilyen „apróságok” maradtak a magyar avantgárdból, a töredékek töredékei. Ha születtek is olajképek (Kállai ÚJ MAGYAR PIKTÚRÁ-jából ismerünk ilyen), azok elpusztultak, vagy máig lappanganak. Ezért is kihagyhatatlanok a grafikai művek: velük kell pótolnunk a hatalmas veszteségeket.

Scheiber

Szeretem Scheibert. Szeretem, mert problémás festő. Mert a képei mindig vitát gerjesztenek. Számomra Scheiber életműve olyan, mint egy lakmuszpapír, melyet a megfelelő közegbe mártva pontosan jelzi, hogy ki látja autonóm módon a műalkotásokat. Vörös posztó, melyet meglengetek, s élénken figyelem, ki hogyan reagál rá. Aki a Scheiber-képletet megoldja, az majdnem biztosan a magyar festészet egészével is elboldogul.

Adott egy óriási méretű életmű, melyből tudni kell válogatni, a hangsúlyokat kijelölni,

interpretálni. Rendet rakni egy hatalmas és rendkívül egyenetlen művészi termésben. Mer ni kell értelmezni és átértelmezni. A képek mögé kell képzelni a megfelelő környezetet, látni kell a művet a hozzáillő keretben. Aki erre nem képes, az a magyar festészettel sem jut dűlőre.

Alapvetően, hogy egy művészi életművet csúcsteljesítményei alapján kell megítélni. Véletlenül nem születik remekmű. Ha valaki zseniálisan alkot, az maga is zseni. Vannak egyképű festők, mint ahogy egykötvetű írók. Ottlikot elsősorban az ISKOLA A HATÁRON minősíti, nem a többi, kevésbé jól sikerült írás. Ebben a kérdésben is megengedőnek, szabadnak kell lennünk. Ismerjük a legjobb magyar művészmonográfia szerzőjét, láttuk rossz pillanataiban, tudunk meglepő tévedéseiről. Mégsem az utóbbiak miatt kárhozzátjuk, hanem alapvető könyve miatt tiszteljük. Ma már – sajnos – csak emléket.

Szinte nincs olyan életmű a magyar festészetben, melyet mindvégig következetesség és egyenes színvonal jellemez. Ne legyünk, nem lehetünk finnyások: így nem lehetünk rá az igazi gyöngyszemekre. Scheiber esetében ráadásul sokszor éppen legnagyobb erénye okozta hibáit. Karakterének, művészi alkátának nyitottsága eredményezte remekműveit éppen úgy, mint gyengébb alkotásainak sorát. Mindenre figyelt, gyorsan reagált, nem érlelt sokáig semmit. Ez kölcsönzött műveinek frissességet, kifejezőerőt, „korszerűséget”, s persze éppen ezért fulladt sokszor felszínes formái gesztusokba. Scheiber nem volt Barcsay. De éppen az a jó Scheiberben, ami elválasztja Barcsaytól. Nem tehetjük meg, hogy pusztán lustaságból nem szemezgetjük ki a remekműveket a gyengébb alkotások tengeréből, s nem jelöljük ki életművében azt a periódust – az 1916-tól megközelítőleg egy évtizedig tartó időszakot –, melyben európai színvonalon alkotott.

Nem véletlen, hogy a könyvben helyet kapott egy oldalpáron Scheiber tizenkét önarcképe. A művész őszinte, sokszor brutális és kegyetlen figyelme önmagára jellegzetesen XX. századi alkotói attitűd. A második kötetben egész oldalas reprodukciókon bemutatott két önarcképén hitelesen és rendkívüli erővel van jelen ez a művészi gesztus. Már pusztán ezért érdemes a megbecsülésre. Aránytalan, sőt érthetetlen, hogy képei alig láthatók múzeumok-

ban, s a Magyar Nemzeti Galéria sokáig egyetlen alkotását sem merete kiakasztani. Ezen változtatni kell!

A naiv és ismeretlen festőjű képekről

Egy-egy kép beillesztésének okát, a képfolyamban elfoglalt helyét és szerepét sok esetben a szigorúan vett művészettörténeti megfontolások mellett más tényezők is indokolják. Pusztán azért, mert a művészet egy sokkal nagyobb és komplexebb rendszer apró, persze számunkra igen fontos részlete. Vannak az egyes kötetekben olyan képek, amelyekkel éppen azt próbálom hangsúlyosan jelezni, hogy a válogatás végeredménye nem választható el a válogató alapelveitől. A naiv képek és az ismeretlen alkotójú művek szimbolikus jelzései annak, hogy nem nevekben, hanem művekben gondolkodva készítettem a könyvet. Mert érzek magamban annyi tudást és tapasztalatot, hogy szabadon, bejáratott klisék nélkül kezeljem a műalkotásokat. Hogy a szemézből is kiemeljem az értéket. Mint ahogy műkereskedőként évtizedek óta folyamatosan ezt teszem. Engem a művészet szabadságra is tanított: nem kell engedélyt kérnem ahhoz, hogy elismerjem egy kép kvalitásait, mert első pillantásra megismerem. A napokban kezembe került a New York-i MOMA legújabb katalógusa, ahol a legnagyobbak, többek között Brassai, Cartier-Bresson és Man Ray művei között szerepel egy ismeretlen amatőr fotográfiája az 1930-as évekből. Ők nem félnek ettől a gesztustól.

A rossz képek fontosságáról

Nagyon fontos, hogy az ember sok rossz képet lásson. Elengedhetetlen ahhoz, hogy kiépüljön benne a kvalitás értékeléséhez szükséges érzék. A remekművet könnyű felismerni, de a teljes, sűrű fokokkal kalibrált mérce felállítása már nem olyan egyszerű: nagy figyelmet és tapasztalatot igényel. Ezért is nélkülözhetetlen, hogy a modern festészettel, sőt a kortárral foglalkozók is trenírozzák szemüket a régi mestereken, ahol a műhelymunkák, kópiák, követők, iskolák hálójában jobban cizellálható a kvalitásérezék. Erre biztatok minden művésztörténészt. A valódi műértő szem nem művelhető ki úgy, hogy csak a csúcsmúzeumok anyagát tanulmányozzuk. A Louvre és az Uffizi éppen úgy elengedhetetlen hozzá, mint a kör-

nyező országok művészetének megismerése, a vidéki múzeumok, a raktárak, hazai és külföldi aukciók és azok katalógusai vagy éppen az Ecseri és a pécsi vásár.

A kompromisszumnélküliség

Akadtak olyanok, akik nehezen tudták értelmezni a könyv előszavában általam említett kompromisszumnélküliség fogalmát. Esetünkben ez alapvetően három dolgot jelent: 1. Minden olyan művet lefotóztattam, amit ismertem, és méltónak tartottam arra, hogy bekerüljön ebbe a könyvbe. Akkor is, ha egyetlen kép miatt kellett utaztatni a fotóost fél Európán át. 2. Soha semmiben nem választottam úgy, hogy pénzt takarítsak meg a minőség rovására. Ha valami – papír, festék, fotóanyag stb. – jobb volt, mint a másik, akkor azt használtuk fel. 3. A kötetzig egyetlen munkafázist sem engedtünk ki a kezünk közül. A fotózástól a nyomdáig mindenhol nyomon követtük a munkát. Nem volt olyan ív, melyet ne személyesen ellenőriztünk és engedélyeztünk volna nyomtatása előtt.

A jogdíjak kérdéséről

Forgács Éva hiányolja a könyvben szereplő képek copyright-információit. A recenzió szerzője azt írja, hogy a köz- és magángyűjtemények a képek újrafotózási és közlési jogát átengedték a könyv szerkesztőjének, „és még csak azt sem kérték, hogy ezt valamilyen formában elismerje vagy közölje”. Valóban nem kérték, mert magamtól is megtettem. Forgács Éva figyelmét elkerülte, hogy mindkét kötetben, a műtárgyjegyzékek végén az alábbi mondat olvasható: „A művek közlése a következő múzeumok és intézmények szíves hozzájárulásával történt.” Majd kettőspont, és hosszú, pontos felsorolás. Igen, a múzeumok döntő többsége pénzbeli jogdíj helyett „beérte” az elkészült kötetek ajándék példányaival, mert a vezetőik felismerték a könyv ügyének jelentőségét. Köszönöm nekik. S az sem elhanyagolható tény, hogy az általunk készített műtárgyfotók végre lehetővé tették több vidéki múzeum gyűjteményének bemutatását reprezentatív, önálló kötetekben.

Van „néhány” festmény a birtokomban. Őszszeszámlálni is nehéz, hány kiállításon, katalógusban és könyvben szerepeltek már a róluk készült reprodukciók. Ezembe sem jutna pénzt kérni a közlési jogokért. Múltunk tudományos igényű feltárással és megismertetésével fél

évszázados elmaradást kell behoznunk. Kérdés, hogy ebben a helyzetben szabad-e megterhelni az erre vállalkozókat az összehasonlíthatatlanul nagyobb – német és angolszász – piacra kalibrált reprodukciós díjak és követői jogok rendszerével, vagy inkább serkenteni kellene azt, hogy minél nagyobb körben váljanak ismertté kulturális értékeink. Én az utóbbit támogatom.

A személyes szál

Néhány szó egy látszólag személyes részletről. Forgács Éva nehezményezi, hogy a kötetek végén található egy-egy olyan festmény is, melyeket a fiam készített. Véleménye szerint ez egy olyan „privát gesztus, amit a magánkiadás lehetővé tesz, mégis, a kötetek tartalmára visszavetítve túlságosan személyes ötlet”. Én másként látom. Ennek a „gesztusnak” a lényeghez van köze, ezért is reagálok rá.

A könyv szándékosan többretegű mondanivalót hordoz. Ezek zömmel párhuzamosan futnak, néhol az egyik, néhol a másik értelmezési szint válik erősebbé, emelkedik a többi fölé. Érzéki és érzelmei feletti világ, tények és hipotézisek, tematikus és formai párhuzamok, történelem és művészettörténet, az egyéni és közösségi létezés elemei egyaránt átszövik a könyvben végigfutó, „képszerű” narratívát. Ebben a sűrűre font hálóban igen erős szálal alkot a szimbolikus utalások halmaza.

Az egyik ilyen szálal a személyes köszönet motívuma tartja össze. Néhol szóban, néhol képen elmondva fejezem ki köszönetemet azoknak, akik nélkül nem jöhettek volna létre a könyvben sorakozó műalkotások. A festők képmásaiból összeállított sűrű raszter a második kötet borítójának belső oldalán nem csupán segít jobban átláthatóvá tenni a képekben tetőoltó emberi tartalmakat, megszemélyesíteni a bemutatott életműveket, de egyben ennek a köszönetnyilvánításnak is az egyik szimbolikus formája. A könyv végén ott sorakozik mindazok neve, akik árulták, fotózták, keretezték a bemutatott műveket, akik a vásznat és a festéket adták hozzájuk, s akik írtak róluk – ott van a recenzió írójának a neve is. Együtt mind, akiknek közünk van ehhez a területhez, amit magyar festészetnek hívunk.

Ahogy az egész könyvben, úgy a köszönet motívumában is megtalálható a személyes vetület. A privát szál, azoknak a sora, akik nélkül

a könyv nem jöhetett volna létre. Akik hagy-
tak, akik támogattak, akik segítettek, és végül
azok, akik mindezt megtették, s még sokkal
többet. A családom, akiktől ez a munka renge-
teg időmet vette el. Igen, ott van a fiam fest-
ménye is. A könyv legvégén, a színes oldal ad-
ta „tűzfal” mögött, a kötet privát szegletében.
Mások általában a bevezető sorokban tesznek
hasonló gesztust, szavakban. Hozzám köze-
lebb áll az, ha egy képpel oldom meg ugyan-
ezt. S ha azt kérdezik, hogy melyik az az egy
festmény, aminek mindenképpen benne kell
lennie e kötetekben, akkor azt válaszolom,
hogy a fiam képe az. Jelzésül, hogy tudom a
helyes sorrendet, s hogy mindig emlékeztes-
sen a legfontosabbra.

Kieselbach Tamás

VÁLASZ KIESELBACH TAMÁS VÁLASZÁRA

Köszönöm Kieselbach Tamásnak a részletes és
alapos válaszcikket. Ebből látom, hogy a köz-
tünk lévő kölcsönös félreértések részben a kü-
lönöző funkciókból adódnak, amelyeket be-
töltünk – Kieselbach Tamás mint a magyar
képzőművészet területének egyik gyakorlati
szakembere, én pedig mint történész – rész-
ben az általa szerkesztett és kiadott könyv cí-
méből, amely az 1892 és 1964 közötti MODERN
MAGYAR FESTÉSZET-et ígéri az olvasónak, illetve
nézőnek, megszorítások nélkül, mint érvényes
kánont – részben abból, hogy egyes dolgokat
valóban különbözőképpen látunk.

Ez utóbbi kérdésekben azonban – egyes fest-
tők, egyes műkapcsolatok vagy éppen a Csont-
váry nevével jelezhető problematika kérdése –
nem nagyon tudunk előrejutni, mert válaszá-
ban Kieselbach elzárkózik észrevételeim érde-
mi megvitatásától, és lényegében a saját állás-
pontját erősíti meg: Kunffy Lajos nagyon jó
festő, ami az írásából is kiderül, a tisztán ké-
pekből összeálló modern magyar festészeti
narratíva úgy jó, ahogyan az a könyvben van,
Csontváry, Vajda, Moholy-Nagy és Derkovits
egymás mellé rendelhető, mert kiválasztott
képeik együtt egy fényről szóló „képszonett” le-

zárását alkotják. Ahol én tematikus rokonsá-
got látok a virágcsendéletek között, ott valójá-
ban emberi minőségek és lelki alkatok közös-
ségéről van szó, Csernust a Kondor utáni kor-
szakhoz kell rendelni, akkor is, ha előtte alko-
tott jelentős képeket itthon, a magyar és az
európai festészet „döccenők nélkül” összefűzhe-
tő, Csontváry pedig „a legfontosabb művész a ma-
gyar festészet történetében”.

A könyv recenziójában felvetett kérdéseim
és észrevételeim elmozdulást javasoltak ezek-
ről a pontokról. Kérdéseket tettem fel, többek
között a magyar kultúra egyik kevésbé tárgyalt,
de lényeges kettősségének a problémájáról,
azt hiszem, lényegretörően, talán kellemetle-
nül is, de nem „félénken idolt döntögetve” – an-
nál is kevésbé, mert én a legkevésbé sem látom
Csontváryt bálványának, a magyar festészetben
betöltött szerepét pedig lényegesen bonyolul-
tabbnak és kérdésesebbnek tartom, mint Kie-
selbach.

Egyetértek a szerzővel abban, hogy sokfé-
le képet, sokféle művet kell látni ahhoz, hogy
jobban tudjuk megítélni a festői teljesítménye-
ket. Kétségtelenül nagyon finom és nagyon
fontos részleteket tanul meg értékelni, aki egy-
mással összevetve, egymás mellett látja a kü-
lönöző műveket. Ezért eredendően jónak és
érdekesnek találtam a könyv módszerét és a
sok alig ismert, különböző kvalitású festő be-
emelését, akkor is, ha szóvá tettem a vizuális
történetészövés hiányait is. Azt azonban nem
tartom üdvözlendőnek, hogy Frank Frigyes,
akiről Kieselbach azt írja, hogy „egy jó adag ké-
sői Matisse, kevés Chagall, egy kis Soutine és Ut-
rillo, felöntve jó sok szódával”, „az egyik sikeres fes-
tőnk lehet külföldön”. Pontosan itt húzódnak a
határok a műkereskedelem és a művészettör-
ténét szempontjai között: én nem szeretném,
ha egy szódával felöntött művész reprezentál-
ná a magyar művészetet a világban, ha mégoly
ügyes kezű is, ugyanakkor örülök neki, ha si-
kert hoz egy magyar galériának. Itt ugyanis
felvetődik az a kérdés, hogy kinek mi a *siker*
szó jelentése. Amikor azt írtam, hogy a magyar
festészet nemzetközi jelenléte a műkereskede-
lem szférájában a leghalványabb, arra gon-
doltam, hogy legjobb művészeinknek kellene
aukciós sikereket is elérniük, mert ez megal-
pozhatná múzeumi jelenlétüket és kritikai el-
ismerésüket. Nem arra gondoltam, amit ügyes
kezű, harmadrangú festőink esetleges aukciós

sikere jelenthet az őket képviselő galériáknak, mert az rám mint történészre nem tartozik.

Végül a copyrightok kérdéséről: fel sem merült bennem, hogy bármilyen illusztráció engedély nélkül került a kötetbe, az pedig, hogy ezekért a szerző fizetett-e, végképp nem tartozik sem rám, sem a nyilvánosságra. Amit hiányoltam és hiányolok, az a minden művészeti kiadvány utolsó oldalain található apró betűs jegyzék, ahol minden egyes reprodukció copyrightja megtalálható, hogy ha valakinek szüksége van rá, tudja, hová forduljon. A művek őrzési helye, ezt Kieselbach tudja a legjobban, nem feltétlenül ad útbaigazítást a jogtulajdonosról, mert vannak letéti anyagok, kilétüket nem felfedő tulajdonosok, akik a műtárgyfo-

tóst jelölik meg stb. Egyszerűen sajnáltam, hogy egy ilyen kivételes és igényes kiadvány ezen a ponton nem felel meg a nemzetközi szabványoknak és szokásoknak, holott éppen nemzetközi sikerre törekszik.

A két kötet, minden olyan aspektusával, amely a jövőben még egészen biztosan termékeny eszmecserek és viták tárgya lesz, hiszen szinte kiapadhatatlan forrása ezeknek, nagy örömet jelent minden olvasójának, és jelentős eseménye a magyar képzőművészetnek. Erről a biztos és szilárd talajról szerzője nyugodtan vállalhatja, hogy egyes részletekben más elgondolások jogosultságát is figyelembe vegye.

Forgács Éva

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány, valamint a Strabag és a Tiara Rt.
támogatásával jelenik meg

STRABAG

